

Ս. ՂԱԶԱՐ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԱՅՐԱՎԱՆՔ

D HIS
NON
1966

2301

[illegible]

ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

ՄԱՅՐԱՎԱՆՔ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս· ՂԱԶԱՐ

1966

Եւրոպա անցնող ամէն հայ ուղեւոր, ուխտաւորի պէս կու գայ այցելելու Ս. Ղազար՝ Մխիթարեան Միաբանութեան մայրավանքը, հիմնուած Մեծն Մխիթար Սեբաստացիէն:

Ս. Ղազարի վանքը, Վենետիկի դեղազուարճ լճակին վրայ աւունքի մը պէս ղեեղուած, դարճած է արդարեւ ԺԸ. դարուն՝ հայկական դրականութեան վերածնունդի վառարանը, եւ այդ պատճառով բոլոր աղբյիւրները կ'ուղեն զայն տեսնել, ճանչնալ եւ հաղորդուիլ անոր հոգեկան եւ մտաւորական շունչով:

Այս համառօտ առաջնորդը նպատակ ունի դաղափար մը տալու Միաբանութեան հիմնարկութեան եւ անոր կատարած դերին հայ պատմութեան մէջ՝ սկսեալ իր ծագման օրերէն մինչեւ այսօր:

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ
ՀԻՄՆԱԴԻՐ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ ԵՒ ԻՐ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

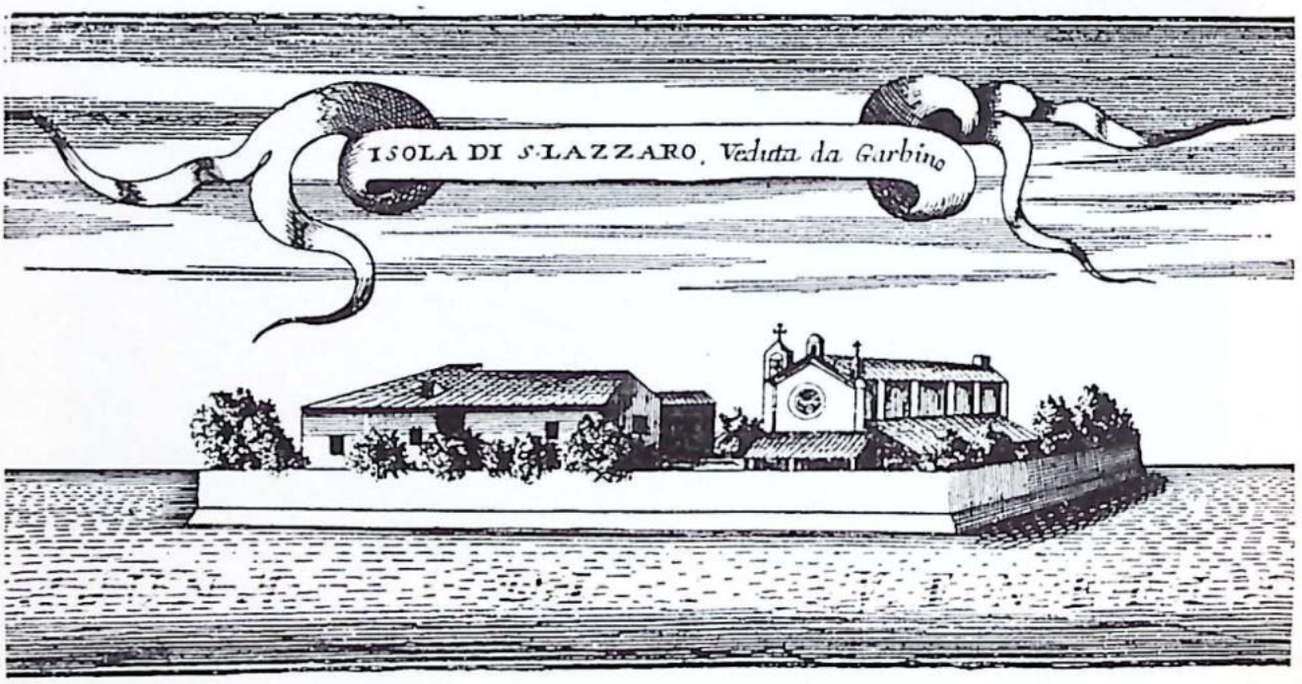
Ա. – ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏԵՐ ԵՐՆԵ. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀՕՐ

Մեծն Մխիթար ծնած է Սեբաստիա, 7 Փետրուար 1676ին, եւ մկրտութեան անունով կոչուած Մանուկ: Եռանդուն եւ բարեպաշտ պատանին կը մտնէ իր ծննդավայրի Ս. Նշան վանքը եւ 1691ին կը ձեռնադրուի Սարկաւագ: Ուսման ծարաւով կ'աշակերտի ժամանակի նշանաւոր վարդապետներուն, կը բնակի տաճն մը էջմիածնի եւ Բաւանի վանքերու մէջ, բայց յուսախաբութիւններ կ'ունենայ ամէն տեղ: Կը կրէ ծանր հիւանդութիւններ, կը տառապի աչքի ցաւով, բայց կը տանի իր բոլոր վիշտերուն եւ նեղութիւններուն՝ արբութեան եւ պիտութեան համար: 1696ի գարնան կը ձեռնադրուի կուսակրօն քահանայ եւ կը խորհի իսկոյն իր ազգին օգտակար ըլլալու այլ եւ այլ միջոցներուն վրայ, որոնց հիմնականն էր տեւական բնոյթ ունեցող կազմակերպութիւն մը տանիլ՝ որ կարենար չարունակել իր մտադրած գործը. այդ նպատակով կը սկսի աշակերտներ հաւաքել: Գաւառներու եւ Պոլսոյ մէջ՝ Մխիթար վարդապետ կը վայելէ մեծ քարոզչի մը համբաւը: Քանի հինգ տարուան հատակին, 1701 Սեպտեմբեր 8ին, Պոլսոյ մէջ կը հիմնէ իր Միաբանութիւնը, որ հետզհետէ կը բազմանայ նորահաս անդամներով: Իր կեանքը այլեւս մէկ նպատակ ունի, հասցնել զարգացած քարոզիչ վարդապետներ, լուսաւորելու համար հայ ժողովուրդը: Խուսափելու համար իր Միաբանութեան դէմ յարուցուած արգելքներէն եւ դժուարութիւններէն, 1702ին, աշակերտներով կը փոխադրուի Մեթոն (Մոռէայի կամ Պելոպոնէսի մէջ), ուր կը չինէ նորակառոյց վանք մը եւ կը դնէ իր գործը ամուր հիմերու վրայ: 1715ին, ապա՛յն, կը ծագի պատերազմ մը, Մոռէայի հողին վրայ, ընդմէջ Վենետկեան Հասարակապետութեան եւ Թուրքիոյ: Կը խորհի թողուլ Մեթոնը եւ ապաստանիլ Վենետկեան Հասարակա-

պետութեան մայրաքաղաքը՝ Վենետիկ, յուսալով հոն գտնել եւ րազուած ասպնջականութիւնը՝ չարունակելու իր ազգօգուտ գործը: 1715ի Մարտ 1ին կը մեկնի Մեթոնէն եւ Ապրիլին կը հասնի Վենետիկ իր աշակերտներով:

Սրտի մեծ ցաւով Մխիթար կ'իմանայ վախճանը Մեթոնի մենաստանին: Պատերազմին գոհ կ'երթայ իր առաջին ճեռակերտը, ուր մխարանական ու գրական աշխատանք մը ծայր տուած էր այնքան գոհողութիւններով: Ա՛լ յոյս չկար վերադառնալու Մեթոն:

Մխիթար կը մնտռէ Վենետիկի մէջ, քաղաքին չուրջը՝ նոր վայր մը իր Միաբանութեան համար: Տեղական օրէնք մը կ'արգիլէր չատցնելու միաբանական տուներ ու վանքեր քաղաքին մէջ եւ նաեւ չրջակայքը: Ըսուած էր իրեն գտնել տեղ մը լճակին մէջ ցրուած կղզիներէն մէկուն մէջ: Մխիթար կ'ապօթէր Աստուծոյ եւ յոյսով կը չրջէր ապաստան մը գտնելու իր Միաբանութեան: Կղզիներէն ոմանք արդէն գրաւուած էին, ուրիչներ չատ հեռու քաղաքէն: Գտաւ հատ մը՝ որ թէ՛ ապատ էր եւ թէ՛ իր տարածութեամբ եւ քաղաքին մօտաւորութեամբը յարմար իր նպատակին: Այդ կղզեակը կը կոչուէր Ս. Ղազար: Ժամանակին բորոտներու բնակարան եղած այդ կղզեակը՝ սահմանուած էր Նախախնամութենէն

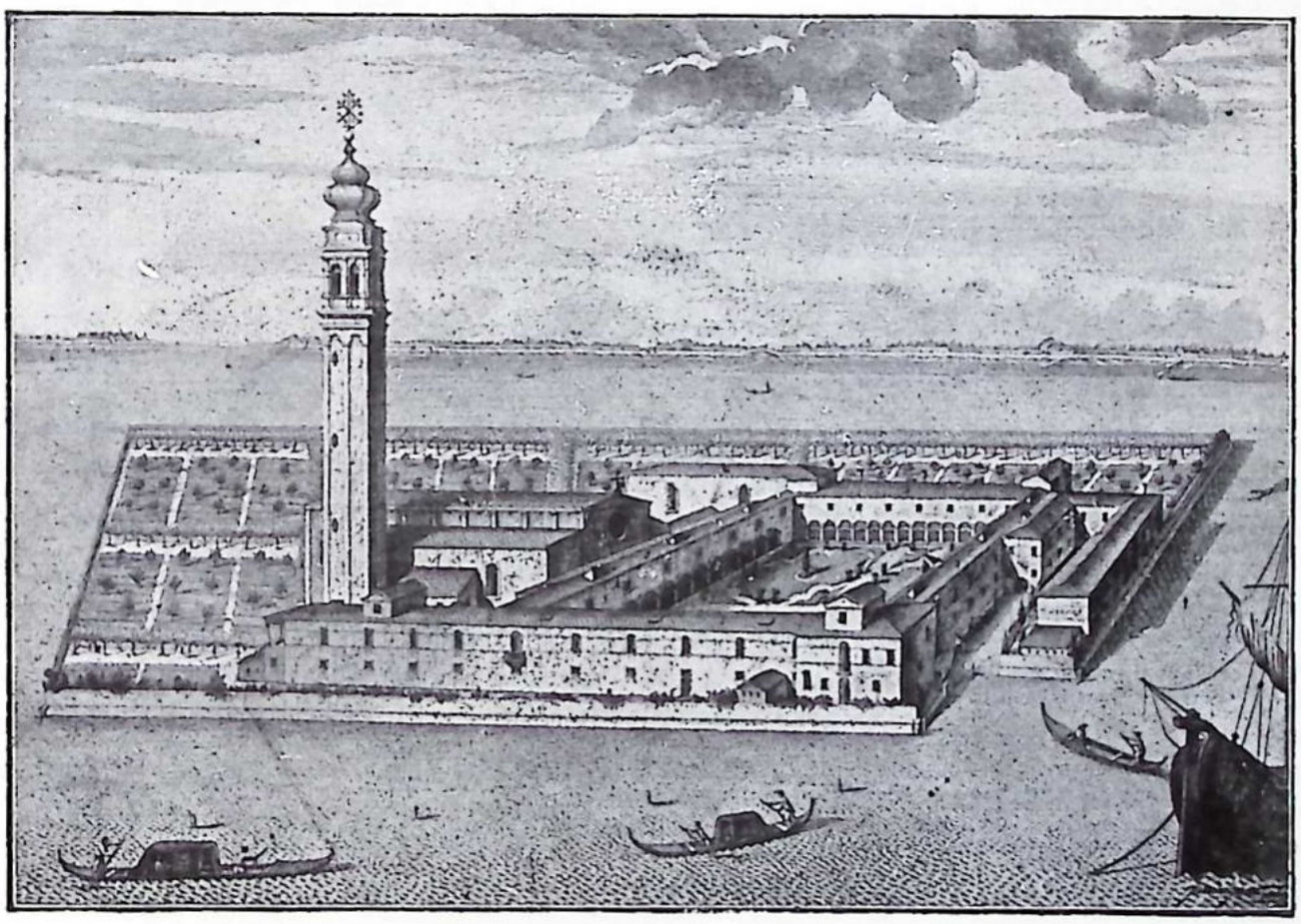
Ս. Ղազար 1717ին

դառնալու հայ ժողովուրդին հոգեկան եւ մտաւոր կեանքին ապագայ վարոսը Եւրոպայի սրտին վրայ:

Մխիթար ներկայացուց իր խնդրանքը Հասարակապետութեան: Ջմերժուեցաւ, եւ 1717ի Օգոստոս 27ին Ծերակոյտը շնորհեց իրեն եւ իր յաջորդներուն համար, որպէս մշտնջենաւոր բնակավայր՝ Ս. Ղազարու կոնարհ կղզեակը, որ հազիւ 7·000 մեդր քառակուսի տարածութիւն ունէր:

Ո՞վ կրնար երեւակայել որ այդ խեղճ ու լքուած կղզին օր մը պիտի դառնար ազգերու վարիչներուն եւ մտաւորականներուն աչքին լոյսը: Ո՞վ կրնար երեւակայել որ այդ կղզեակը պիտի ըլլար վենետիկեան լճակին գոհար ակունքը, ինչպէս կը կոչէ տեղացին:

Ուրախութեան գանգակներով եւ չարականներով Մխիթար եւ իր աշակերտները, 1717ի Սեպտեմբեր 8ին, Տիրամօր ծննդեան տօնին օրը, մուտք կը գործէին կղզին, յետ երկու տարի բնակելու

Ս· Ղազար կղզին 1750էն վերջ

վենետկոյ Ս. Մարտինոսի թաղին տուներէն մէկուն մէջ: Խարխուլ եւ կիսաւեր քանի մը խուցեր եւ խոպան հող՝ ահա ինչ որ կը ժառանգէին մերիններէը:

Կրանիտեայ կամքը Մխիթարի կեանք տուաւ այդ ամայի կըղզեակին: Ձեռնարկեց նոր մենաստանի մը շինութեան: Ծրագրեց յատակագիծը, և ինքը անձամբ հսկեց շինութիւններուն վրայ: Աստուած ինքն էր որ կը շինէր բոյնը Մեծ Հայուն, որ օտարութեան մէջ կը ներշնչուէր հայրենի հողին եւ արբանեակներուն ոգիով: Աղքատ էր Մխիթար, բայց յոյսով եւ արիութեամբ հարուստ. կը հաւնէր Նախախնամութեան օրնութիւնը եւ արահները կը յաջորդէին արահներու եւ կամարակապնները կամարակապներու, եւ մարմին կ'առնէր նորակառոյց մենաստանը: Ծառեր ու թուփեր կու տային չնորհք ու վայելչութիւն, չունչ եւ կեանք՝ այդ ամէն մը խոպան հողին:

1749ի Ապրիլ 27ին, երբ Մխիթար կը փակէր իր աչքերը, վանքին շինութիւնը գրեթէ լրացած էր. ան առնծած էր աստուածակերտ բոյն մը, վառած արբութեան եւ գիտութեան ջահերը եւ կը նայէր լուսաւոր ապագային: Ս. Մեսրոպ, Ս. Սահակ, Նարեկացին և Ներսէսեանները՝ Շնորհալին ու Լամբրոնացին, իրենց ոգիովը հոն կը թեւածէին՝ ներշնչելով, ոգեւորելով աշխատանքը՝ որուն լծուած էին ինքը եւ իր աշակերտները:

Մխիթար Աբրահայր՝ արտով ու հոգւով կապուած էր իր տառապեալ ազգին, որուն բարոյական, կրօնական ու գիտական բարիք բաշխելու միակ մտահոգութիւնը ունեցած էր: Գրեց գերակատուքիւններ՝ աշխարհաբարի եւ գրաբարի, Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, երկու բաժինով, բառական եւ յատուկ անուններու: Իր ձեռնարկը չատ մեծ էր, օգտագործեց ինչքան ձեռագիր որ գտաւ, ճոխացնելու համար իր բառարանը: Գրեց Քրիստոնէական վարդապետութիւն եւ մեկնողական գործեր՝ Ժողովողի գրքին եւ Մատթէոսի աւետարանին. վերջինս իր աստուածաբանական արժէքովը՝ անոր գլուխ գործոցը եղաւ: Գրեց տարեր աւրբերու վրայ, մանաւանդ Ս. Անտոն անապատականի եւ Ս. Կոյսին նուիրուած, որուն հանդէպ ունէր որդիական ջերմ զգացում եւ բարեպաշտութիւն, եւ որուն պաշտպանութեան տակ դրած էր իր Միաբանութիւնը:

Մեծն Մխիթար հիմը կը դնէր այսպէս նաև Հայ դրականու-

թևան վերածնունդին, որուն ամբողջացման նուիրուեցան յետոյ իր աշակերտները: Անոր թողած աւանդը արբաղան էր, իր բացած ուղին լուսաւոր ճամբան էր հայ ժողովուրդին համար. այդ ճամբէն քալեցին Մխիթարեան Միաբանութեան բոլոր ջահակիրները:

Բ. – ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀՕՐ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

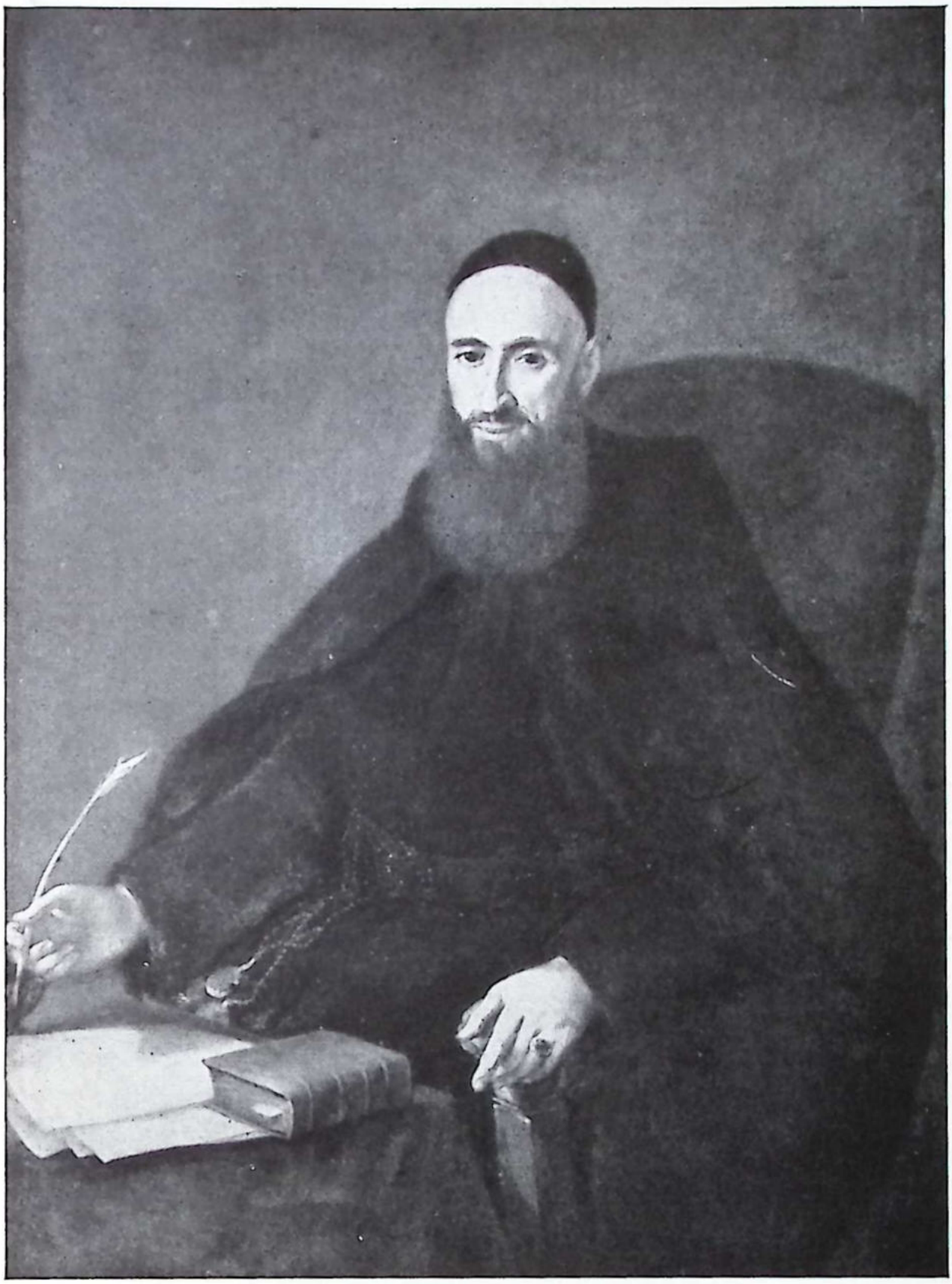
Մխիթար Աբրահօր առաջին աշժանաւոր յաջորդը եղաւ Ստեփանոս Մելգոնեան, երիտասարդ՝ բայց խոհական ու իմաստուն վարդապետը, որ Պոլիս կը դտնուէր՝ երբ ընտրական ժողովին Հայրերը իրենց մատը դրին անոր վրայ: Ջանայ հրաժարիլ, բայց անկարելի եղաւ. հուսկ յանձն առաւ ընդունիլ ծանր բեռը:

Ստեփանոս Մելգոնեան ծնած է Պոլիս 1717ին, քահանայական ձեռնադրութիւնը ընդունած 1789ին. ընտրուած է Աբրահայր 1750ի Ապրիլ 6ին: Իր արբայութիւնը տեւած է մինչեւ 1799, չուրջ չիսուն տարի: Ան չարունակեց երկ. Հիմնադրին դործը, ամբողջացուց չինութիւնները, ճոխացուց մատենադարանը ու քալելով Հիմնադրին դծած ուղիէն՝ առաջնորդեց Միաբանութիւնը իր բարձր նպատակին ու զօրացուց զայն նոր տարրերով եւ ուսումնական ու հոդեւոր կեանքով:

1789ին Ս. Ղազարի մէջ բացաւ Մխիթարեան տպարանը: Մխիթար իր հրատարակութիւնները կը կատարէր Վենետկոյ Անթոնիոյ Պոդրոլիի տպարանը, օժտուած հայկական տառերով: Մելգոնեան զայն դնեց եւ փոխադրեց Ս. Ղազարի հոդին վրայ, աւելի եւս դիւրութիւն տալու համար արբազան, եկեղեցա-պատմական եւ աղգային դործերու հրատարակութեանց:

Ստեփանոս Մելգոնեանին կը յաջորդէ Մխիթար Աբրահօր աթոռին վրայ՝ Ստեփանոս Քիւլէկը:

Ծնած էր Ճուրճով քաղաքը (Թրանսիլվանիա) 1740ին եւ տասնեօթամեայ մտած Ս. Ղազարի վանքը, ուր հոդեւորական եւ մտային ձիրքերը ստացան կատարեալ զարդացում: 1763ին ստացաւ քահանայական ձեռնադրութիւնը: Շատ երիտասարդ հասակին ան կը վայելէր համբաւը ուչիմ, խոհեմ եւ արբակեաց կրօնաւորի: Օժտուած էր նաեւ ուսումնական մեծ կարողութեամբ: Ընտրուեցաւ Աբրահայր 1800 Սեպտեմբեր 9ին: 1785էն մինչեւ ընտրութիւնը՝ արդէն ընդհանուր փոխանորդ կամ Աթոռակալ էր իր նախընթացին: 1804ին օծուեցաւ արքեպիսկոպոս, տիտղոսաւոր Սիւնեաց Նահանգին: Իր օրով Միաբանութիւնը անցուց մեծ փոթորիկ մը. մեծն Նափոլէոն կը սպառնար ուրիշ միաբանական կարդերու

ԳԵՐՅ· ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ
Բ· ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

հետ՝ բնակիլ նաեւ Մխիթարեաններըը: Ազոնց Աբրահօր խոհեմ եւ իմաստուն քաղաքականութիւնը, սակայն, դիտցաւ հեռացնել վտանգը, մանաւանդ թէ առացաւ անհպելի ըլլալու առանձնաշնորհութիւնը:

Ստեփանոս Ազոնց Փիւլէր՝ մեծ գարկ տուաւ վանքի ուսումնական կաճառին. իր օրով, հոյլ մը դիմնական վարդապետներու, կատարեց ծրագրուած աշխատանք, եկեղեցական, աստուածաբանական, պատմական, աշխարհագրական եւ լեզուական ուղղութեամբ: Իր օրով է որ Աւետիքեան, Ալպերեան, Զամչեան եւ Ինճիճեան կարկառուն դէմքերը՝ հրատարակեցին բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնները, զօրացուցին վերածնունդի գրականութիւնը: Ազոնց մասին յետոյ առանձին պիտի խօսուի:

Իր բարի օրինակը արքունեան եւ ուսումնասիրութեան՝ ամէնէն մեծ խթանն էր: Հակառակ բազմազբաղ կեանքին՝ կատարած է նաեւ մատենագրական աշխատանքներ. Ճարտարախօսութիւն, Աշխարհագրութիւն, Պատմութիւն վարուց Մխիթարայ Աբբահօր, Տեսութիւն Ս. Գրոց Հին Կտակարանի եւ Տեսութիւն Ս. Գրոց Նոր Կտակարանի, եւն:

1815ին, աւստրիական կառավարութեան հետ յարմարելով՝ Ազոնց Աբրահայրը յաջողեցաւ հրամանագիր մը հանել տալ վիեննական քաղաքային վարչութենէն եւ ընդարձակել Ս. Ղազարի հողը դէպի քաղաքը նայող կողմէ, դրեթէ կրկնապատկելով կղզիին տարածութիւնը:

Իր համբաւը տարածուած էր բովանդակ Եւրոպայի մէջ. Իտալիոյ, Գաղղիոյ, Գերմանիոյ, Աւստրիոյ արքունիքները պատուեցին զինքը շքանշաններով: Ազգայիններ եւ օտարներ, իշխանազուններ եւ դիտական նշանաւոր անձնաւորութիւններ հեռուներէն կու գային իրեն յարգանքը մատուցանելու իրեն:

Ծերունազարդ Ազոնց Փիւլէր կը կնքէր իր մահկանացուն, 1824, Յունուար 29ին, լի արդիւնաշատ վաստակով, իր յաջորդին թողլով ընդարձակուած Ս. Ղազար մը եւ գրական ու հոգեւորական մարզին մէջ հաստատուն դիրքի վրայ ամբացած Միաբանութիւն մը:

ԳԵՐՊ· ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՐՓԵՊ· ԱԳՈՆՑ
Գ· ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

Ազոնց Քիւվէրի յաջորդն եղաւ Սուքիաս Սոմալեան, ծնած Պոլիս 1776ին: Քահանայական ձեռնադրութիւնը ընդունած է 1804ին: Քարոզչական պաշտօնով ղրկուած է Պոլիս 1808ին եւ վերադարձած Վենետիկ 1814ին: Նոյն պաշտօնով 1817ին ղրկուած է Մատրաս, ուր մեծ անձնուիրութեամբ օգտակար եղած է հայ գաղութին. սակայն իր առողջութիւնը մեծապէս կրած է տեղւոյն վատ օդէն: Վերադարձած է Վենետիկ 1820ին: Աբբայ ընտրուած է 1824ի Յունիս ամսոյն ընտրական ընդհ. ժողովին մէջ:

Արքեպիսկոպոսական աստիճանով պատուած 1826ին, ինչպէս իր նախորդը, Սուքիաս Սոմալ չարունակեց վարչութիւնը Մխիթարի Տան, այն գիծով եւ ոգեւորութեամբ որ Ազոնց տուեր էր անոր: Մխիթարեան կաճառը իր օրով տեսաւ ծնունդը դասական դպրականութեան պատկառելի դէմքերուն՝ Հ. Եղիա Թումմաճեանի, Հ. Ա. Բագրատունիի ստեղծած չարժումով:

Իր օրով է դարձեալ որ հնդկահայ աղնուական բարերարները՝ Ռափայէլ Ղարամեան եւ Սամուէլ Մուրատ, իրագործեցին իրենց խոստումները, եւ բացուեցան անոնց անուններուն անմահացնող վարժարանները՝ Մուրատեանը Փատուայի մէջ 1834ին եւ Ռափայէլեանը Վենետիկի մէջ 1836ին:

Գրական մարզին մէջ եւս Սուքիաս Սոմալ տուաւ արդիւնքները: Եւրոպական աչխարհի ծանօթացուց հայ հին մատենադրութիւնը դրքոյկով մը՝ որ այսօր ալ կը վնտռուի. «Quadro di letteratura armena». պատրաստեց Յուցակ Թարգմանութեանց Նախնեաց, եւ Առձեռն բառարաններ Հայ–Անգղ–Տաճկ., Անգղ–Հայ–Տաճկ. եւ Տաճկ–Հայ–Անգղ. յետոյ ուրիչ բառարանական աչխատանք մը՝ Հայ–Անգղ. եւ Անգղ–Հայ. դրած է Այցելութիւն հիւանդաց եւ Նկարագիր առաքինի և զգօն անձին, դործեր՝ որոնք այսօր սպառած են:

Խորտակուած առողջութիւնը թոյլ չտուաւ իրեն աւելի երկարելու իր պանդխտութեան տարիները երկրիս վրայ ու վախճանեցաւ 1846, Փետրուար 10ին:

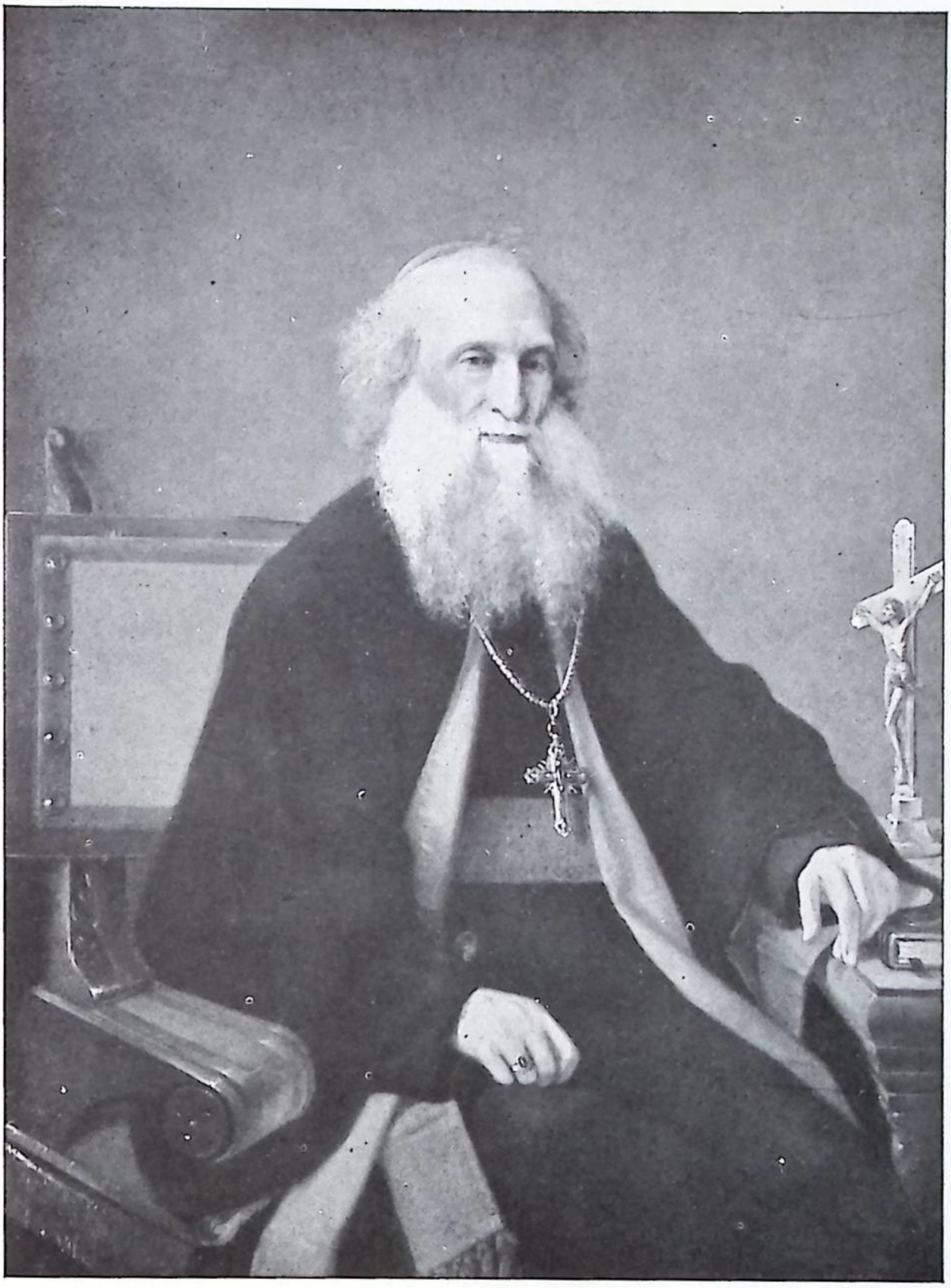

ԳԵՐՊ· ՍՈՒՔԻԱՍ ԱՐՔԵՊ· ՍՈՄԱԼԵԱՆ
Դ· ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

Սուքիաս Սոմալ Աբրահօր յաջորդեց Գէորգ Հիւրմիւզ, ծնած Պոլիս 1797ին: Քահանայական ձեռնադրութիւնը ընդունած է 1819: ին: 1831էն մինչեւ 1846՝ ան վարած է Մխիթարեան առաքելութիւնը Պոլսոյ մէջ: Որպէս ճարտասան քարոզիչ՝ սիրուած է հոն թէ՛ ժողովուրդէն եւ թէ եկեղեցական դասէն, իր հոգեբուխ լսամաոնեբուն եւ հանուորական հոգը չէշտին համար: Ապրելով ժողովուրդին մէջ՝ լայն չափում ունեցած է ազգային կեանքը հրահրող հարցերուն հետ. ճանչցած է ժողովուրդը իր կարօտութիւններուն, իր ցաւերուն մէջ եւ արիական ոգիով առաջնորդած ու լուսաւորած զայն:

Երբ, 1846ի Յուլիս 2ի ընտրական Ընդհ. ժողովին մէջ, կ'ընտրուէր Աբրահայր, ան արդէն տէր էր մեծ փորձառութեան մը: Նոյն տարուան Օգոստոս 26ին ալ ձեռնադրուեցաւ արքեպիսկոպոս, տիտղոսաւոր Սիւննայ Նահանգին: Հակառակ իր թոյլ առողջութեան, ան աննկուն կամքի տէր՝ երկար տարիներ կառավարեց Մխիթարեանութիւնը դժուարին պարագաներուն մէջ: Իր եկեղեցական դիտութեանց մէջ ունեցած խոր հմտութեան, վարչական ձիրքերուն համար եղաւ գնահատուած դէմք մը նաեւ եւրոպական աշխարհի կրօնական եւ դիտական գանազան շրջանակներու մէջ: Ունէր մանաւանդ անժանիք մ'ալ ղրկական մարդու, աչակերտ Հ. Ալպէն Բազրատունիի. տէր դասական հայերէնի բոլոր կատարելութիւններուն՝ բերած է իր մասնակցութիւնը թարգմանութիւններու մէջ դասական գործերու՝ որ այդ տարիներուն այնքան խանդավառութեամբ կը կատարուէին: Հայացուցած է Հնախօսութիւնէ Ռոլէնի, որուն աջակցած է նաեւ իր եղբայրը Եղուարդ արքեպիսկոպոս Հիւրմիւզ. այդ թարգմանութիւնը երկուքին ալ երիտասարդական շրջանի գործն էր: Յաջորդեցին թարգմանութիւնները՝ Պուրտալուի Առաձնախօսութիւնէին, Թասինի Գոթոդիա եւ Գոռնէյլի Պողիկտոս ողբերգութիւններուն: Հ. Ա. Բազրատունիի մահով կիսատարած կը մնար Յուլիոս Կեսարի Յիշատակարանէին թարգմանութիւնը, զոր լրացուցած է մեծ հայկաբանին արուեստին համազօր չէշտով ու գոյնով: Նմանապէս լրացուցած է Սենեկայի Ճառերուն անաւարտ թարգմանութիւնը:

Անողոք հիւանդութիւն մը կը տառապեցնէր դինքը կեանքին վերջին շրջանին. 1876ի Ապրիլ 11ին կնքեց իր մահկանացուն՝ խոր սուգի մէջ համակելով Մխիթարեանութիւնը:

ԳԵՐՊ· ԳԷՈՐԳ ԱՐՔԵՊ· ՀԻՒՐՄԻՒԶԵԱՆ
Ե· ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

1876 տարւոյն ընտրական ժողովին մէջ ընտրուեցաւ Արքահայր՝ Հ. Իղնատիոս Վ. Կիւրեղեան, ծնած Տրապիզոն 1833ի փետրուար 14ին: Իր քահանայական ձեռնադրութիւնը ընդունած է 1845ին: Շատ ուշագրաւ եղած է իր գործունէութիւնը Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանին մէջ՝ որպէս աջակից Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի որ տեսուչն էր 1866–1872: Ինքն է որ առաջնորդած է հրապարակագիր Գրիգոր Արծրունին հայերէն լեզուի ուսման մէջ, երբ սա Եւրոպայէն դէպի Կովկաս վերադարձին՝ վճռեալով 1870ին, ուզած էր ճանչնալ բանաստեղծ Նահապետը եւ իրմէ դասեր առնել. բայց նա չափազանց զբաղած ըլլալով՝ յանձնած էր զինքը Հ. Իղնատիոս Կիւրեղեանին, որ սիրով ուղղութիւն տուած է մեծ հրապարակագրին իր հայագիտական զարգացման մէջ:

Երբ վախճանեցաւ Տուքիաս Սոմալ Արքահայրը, Միաբանութիւնը իր մէջ տեսաւ անոր արժանաւոր յաջորդը: Ան երիտասարդ հասակին մէջ առանձնաց վանքին առաջնորդութիւնը եւ բոլորեց բեղուն գործունէութեան երկար չրջան մը: Արքայ ընտրուելէն տարի մը վերջ 1877ի Մայիս 20ին ձեռնադրուեցաւ արքեպիսկոպոս, տիտղոսաւոր Տրայանուպոլսոյ: Իր չրջանին ծաղկեցան Տրապիզոնի, Նիկոմիդիոյ և Պարտիզակի առաքելութիւնները. Միաբանութեան Տպարանը զարգացաւ իր տուած դիտակից ուղղութեամբը եւ օժտուեցաւ նոր մեքենաներով ու գրերու տեսակներով:

Սիրող եկեղեցական արարողութեանց կանոնաւորութեան եւ հնութեան պահպանումին, օժտուած դեղեցիկ ձայնով եւ ըլլալով միանգամայն չարականագէտ մը՝ խնամք տարաւ ժամակարգութեան մասեաններուն ընտիր տպագրութեան: 1898էն վերջ հետզհետէ լոյս տեսան Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, երկու մասով՝ ժամակարգութեան եւ Շարականներու 1898ին, ժամագիրք ատենի 1903ին եւ Ձայնիւաղ Շարականիք 1907ին, վերջին ծայր խնամուած տպագրութեամբ հայկական խաղերու: Թարգմանած է նաեւ հոգելից աղօթագիրքը Ս. Ա. Լիգուորիի՝ կոչուած Յաւիտենական առածք:

Բարեհամբոյր նկարագրով եղաւ սիրելի իր հպատակներուն եւ պատկառելի դէմք մը եկեղեցական ու քաղաքական իշխանութիւններուն առջեւ, սփռելով իր չուրջ սէր եւ աղնուականութիւն: Իր մահէն վերջ, որ տեղի ունեցաւ 1921ի Դեկտեմբեր 1ին, Միաբանութեան գլուխը վարեց որպէս տեղապահ՝ Հ. Յովհաննէս Վրդ. Թորոսեան մինչեւ 1929:

Գ·ԵՐՊ· ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԱՐ·ԲԵՊ· ԿԻՒՐԵՂԵԱՆ
Զ· ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱՐԲԱՀԱՅՐ

Ծնած է Գաղատիա 3 Հոկտեմբեր 1877ին եւ Ս. Ղազար եկած 24 Դեկտեմբեր 1888ին: Քահանայական ձեռնադրութիւնը ընդունած է 1899ին: Ուսումնական մեծ կարողութեամբ օժտուած, հմուտ եւրոպական լեզուներու, լատիներէնի եւ յունարէնի, ներհուն բանասէր՝ չատ կանուխէն նուիրուեցաւ հայ լեզուի եւ հին հայ դպրականութեան ու պատմութեան իր նախասիրած աշխատանքներուն: Աշակերտեցաւ ընդհանուր լեզուաղիտութեան եւ բանասիրութեան համար՝ Փրոֆ. Լ. Թեղալի եւ յետոյ նոյն նպատակով յաճախեց Մոնաքոյի եւ Պերլինի համալսարանները: 1912ին վարեց «Բազմավէպ»ի խմբագրապետութիւնը: Երկար աւեն, 1919–1929, եղած է Միաբանութեան ընդհանուր Քարտուղարը: Սրբակրօն, առաքելական ոգիով վառ՝ իր կեանքը զոհեց օգտակար ըլլալու ուրիշներուն, քիչ ժամանակ միայն տրամադրելով իր ղրական երկասիրութիւններուն: Ունի սակայն, չատ չահեկան յօդուածաշարքեր «Բազմավէպ»ի մէջ հայկական պատմութեան, եկեղեցական դպրականութեան եւ գեղարուեստական ուղղութեամբ: Շատ սրամիտ դիւտեր եւ անդրադարձութիւններ ունեցած է հայ բանասիրութեան կարգ մը հարցերուն մէջ: Լատիներէնի թարգմանած է Հայ Եկեղեցւոյ ժամագիրքը, տպագրուած 1908ին, նոյնպէս տպագրուած է իր Համառօտ Գրականութիւնը 1914ին: Եթէ իր բազմաթիւ յօդուածները խմբուելու ըլլան՝ կրնան քանի մը հատոր լեցնել:

1929ի Սեպտեմբերին ընտրուելով Ընդհ. Աբբահայր Միաբանութեան, իր մտքին բոլանդակ կարողութիւնը գործածեց զարգացնելու Միաբանութիւնը, զարկ տալով միանդամայն վանքին գրական գործունէութեան: Աբբայութեան վեցամեայ չրջանը աւարտելով՝ հրաժարեցաւ իր առողջական տկար վիճակին համար: Վախճանեցաւ 1947ի Մայիս 9ին՝ սուրբի համբաւով: Մեծապէս յարգուած ու սիրուած դէմք մըն էր վենետիկի գաւառին եկեղեցական իշխանութիւններէն. ժողովրդապետներ ու քահանաներ իրեն կը դիմէին յաճախ լոյս եւ խորհուրդ առնելու դժուարին խնդիրներու մէջ: Փնտռուած հոգեւոր հայր էր կարգ մը ընտանիքներու. ունէր չատ մեծ գութ ու կարեկցութիւն թշուառներու եւ կարօտեալներու հանդէպ, կ'այցելէր հիւանդանոցները ու բանտերը՝ բարիք սփռելով միշտ չուրջը: Մահէն վերջն ալ չատեր իրեն բարեխօսութեան դիմած են եւ ընդունած չնորհքներ:

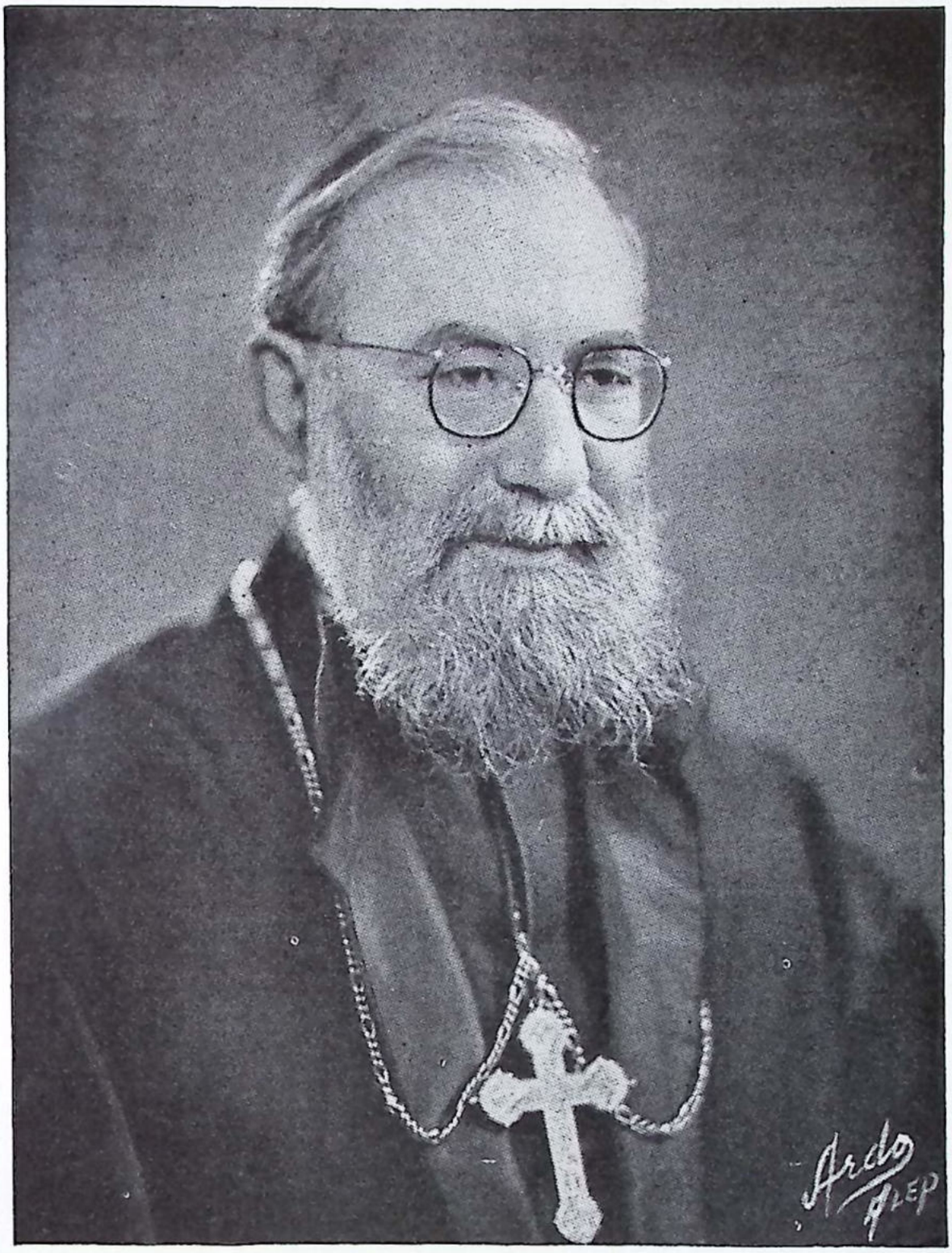
ԳԵՐՊ· ՅՈՎՀԱՆ ՎՐԴ· ԱԽԳԵՐ
Է· ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱՐԲԱՀԱՅՐ

1935 տարւոյն Ընդհանուր ժողովի ընտրական նիստին մէջ Ա. Բայուեթեան աթոռին վրայ յաջորդեց Հ. Սրապիոն Վրդ. Ուլուհոճեան: Ծնած է Խարբերդի Դաւեմ գիւղը 14 Փետր. 1890ին: Ս. Ղազար եկած է 1905ին եւ քահանայական ձեռնադրութիւնը ընդունած 1915ի Մայիս 23ին: Հռոմի «Անճելիքում» կաճառին մէջ կատարելագործեց յետոյ իր աստուածաբանական եւ եկեղեցական դիտութիւնները, եւ «Քալկեդոնի ժողովը եւ Հայերը» խորագրով աւարտաճառ մը ներկայացնելով ստացաւ վարդապետական աստիճանը: Այնուհետեւ պաշտօնավարեց Հռոմի Մխիթարեան վանատան մէջ, եւ ապա Վենետկոյ Մուրատ-Ռափայէլեան եւ Սեւրի Սամ. Մուրատեան վարժարաններու մէջ՝ որպէս Ուսումնապետ: 1935ի Օգոստոս 12ին, երբ ան ձեռք կ'առնէր Մխիթարեան պետկը, ժամանակները շատ ծանր ու դժուարին էին, բայց իր խոհական ու քաղցր նկարագրով, հաւատարակչիռ եւ արիական հոգիով կրցաւ առաջնորդել զայն իր նպատակին: 1960ին օծուեցաւ արքեպիսկոպոս Ս. Մարկոսի տաճարին մէջ Գրիգոր-Պետրոս Աղաճանեան Ծիրանաւորէն:

Իր օրով բացուեցան Պիքֆայեայի Ընծայարանը եւ Հալէպի վարժարանը: Իր ամէնէն աւելի փայփայած ծրագիրներէն մէկն էր վանքին ընդարձակումը, որ իրագործուեցաւ յաջողութեամբ, 1949-1954ի ընթացքին, եւ վանքին տալեւ բացուեցաւ դարաստաւոր հրատարակ մը, որով կղզին 14.000 մեղր քառակուսիէն անցաւ 28.000 մեղր քառակուսի տարածութեան: Այս ընդարձակումը նպաստեց կղզիին գեղեցկութեան ու վայելչութեան:

Եղած է քալքերով մը ղրկան չարժումին, տպարանի արդիացման եւ օժտումին լիթօկրաֆիք դործիքներով, եւ ամէն բանի՝ որ օգտակար տեսած է Միաբանութեան գործունէութեան եւ նպաստաւոր անոր զարգացման: Հայացուցած է մաքուր աշխատասիրութիւնով Ճիւլանեանի փակինիի Զարչարաւիի վկաները, եւ հրատարակած սահուն եւ ընտիր աշխարհաբարով թարգմանութիւն մը Զորս աւետարաններու 1952ին եւ 1960ին:

Անողոք հիւանդութեան մը դոհ երթալով կնքեց իր մահկանացուն 1965ի Մայիս 16ին, խոր սուգի մէջ համակելով Միաբանութիւնը:

ԳԵՐՊ· ՍՐԱՊԻՈՆ ԱՐՔԵՊ· ՈՒԼՈՒՀՈՃԵԱՆ

Ը· ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱՐԲԱՀԱՅՐ

ԳԵՐՊ· ՀՄԱՅԵԱԿ ՎՐԴ· ԿԻՏԻԿԵԱՆ
Թ· ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱՐԲԱՀԱՅՐ

1964ի ընդհանուր ժողովին մէջ, երբ Գերպ. Սրապիոն Արքեպ. Ընդհանրական Աբբահայրը, կանոնական տարիքին լրացումին պատճառաւ կը հրաժարէր՝ Միաբանութիւնը վարչութեան ղեկը յանձնեց, Հռոմի Ս. Գահին առջեւ, Ուխտիս Ընդհ. Գործակալ Հ. Համազասպ Վրդ. Կէտիկեանի: Նորընտիր Աբբահայրը ծնած է Տրապիզոն 2 Հոկտեմբեր 1905ին եւ ընդհանուր կոտորածէն հրաշքով մը ազատելով հասած է Ս. Ղազար 8 Նոյեմբեր 1921ին: Քահանայական ձեռնադրութիւնը ստացած է 1930ին, յետ ուսարտելու իր բարձրագոյն ուսումները լմաստասիրութեան, աստուածաբանութեան եւ կանոնագիտութեան՝ Հռոմի համալսարաններուն մէջ: Պաշտօնավարած է նախ վանքին մէջ՝ որպէս դաստիարակ աշակերտութեան, յետոյ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի մէջ՝ որպէս ուսումնասէր եւ տեսուչ, եւ եղած է երկար տարի ընդհանուր մատակարար: Իր նախասիրած մասնագիտութիւնն է կանոնագիտութիւնը. ծրագրած է ամբողջացնել հատորները «կանոնագիրք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ» շարքին, որուն առաջին հատորը լոյս տեսած է 1941ին Առաքելական կանոնք խորագրով:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ Ս. ՂԱԶԱՐԻ

1 – ՄՈՒՏՔԸ

Վանքի մուտքին կը բացուի պեղեցիկ կամարակապ մը՝ գոյներու եւ ատուերներու խաղերով: Կամարակապին ճերմակ սիւները՝ զրաստանդուած բազեղներով և ծաղիկներով, կը նեբշնչեն միշտ յաւերժական գարունի մը զուարթութիւնը: Այցելուն կը զրաւուի իսկոյն այս տեսարանէն, եւ երբ կը դարձնէ աչքերը դէպի քառանկիւնը, որ կը տարածուի անոր ալ կողմը յորդ կանանչութեամբ՝ խաղաղութեան ու լռութեան երկնային զգացումներ կու զան ողողելու անոր հոգին: Այս տպաւորութիւնները քաղած ենք այցելուներուն իսկ բերնէն:

Վարի նրբանցքին մէջ, որ կ'առաջնորդէ դէպի եկեղեցին մուտքը, կան հնախօսական կտորներ, ինչպէս մկրտութեան աւազան մը, գերեզմանաքար մը, Լիլիա Աուկուսթա կայսրուհւոյն արձանը (անդրիա) գտնուած Աքուիլէիայի մօտ:

կամարակապ եւ բառանկիւն

Մուտֆին կամաքակապը

Ջանգակատունը՝ տեսնուած հառանկիւնէն

2 - ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ըստ աւանդութեան, Ս. Գաղաթի եկեղեցիէն առաջ, շուրջ 1200ին դիւթիւն ունեցած է կղզիին մէջ եկեղեցեակ մը յանուն Ս. Լեւոնի, որուն քովթարները տակաւին կը պահուին: Իսկ Ս. Գաղարի նուիրուած եկեղեցին հաւանաբար 1400ին կառուցուած է ցած եւ հարթ ձեղունով:

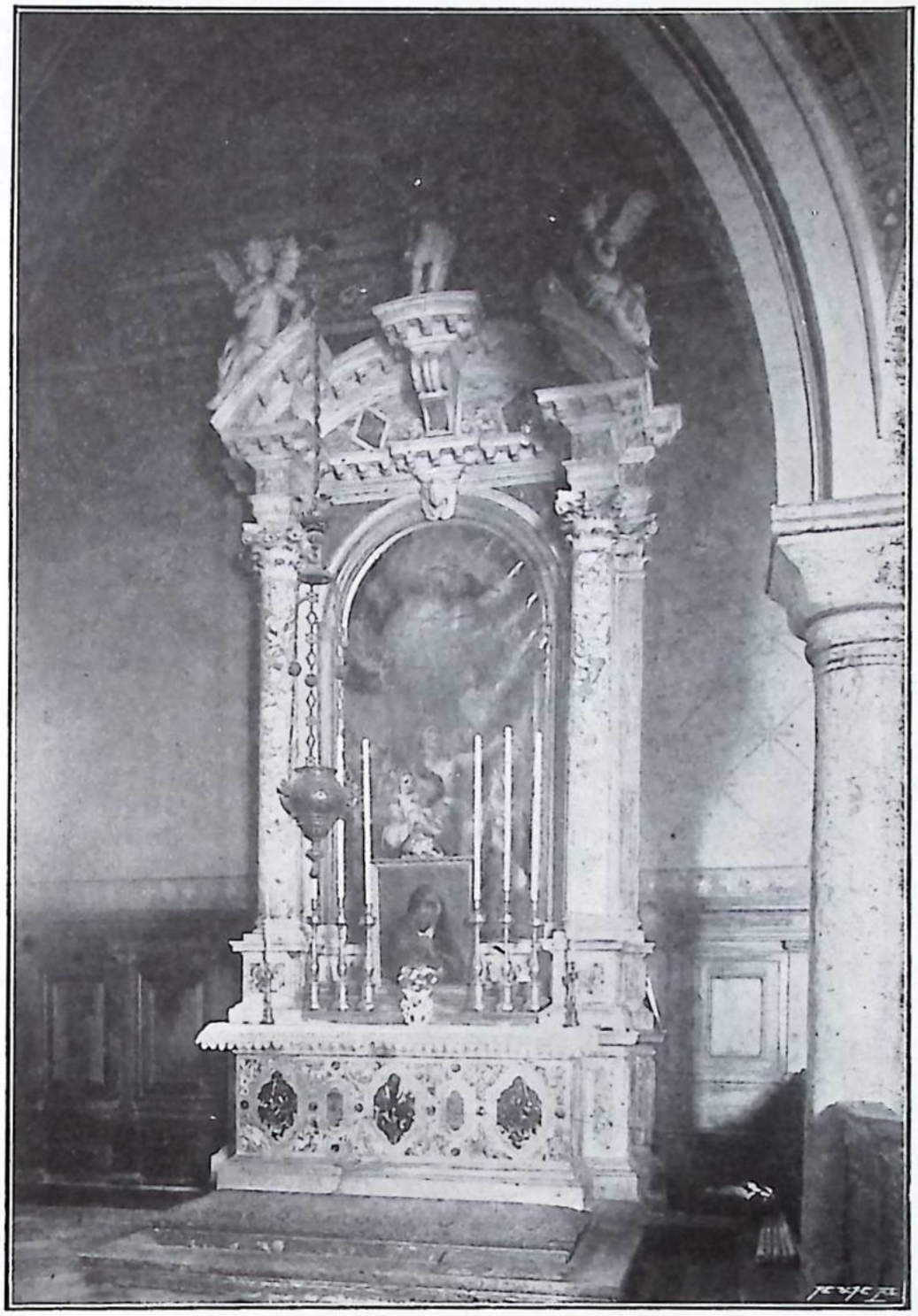
Մխիթար Աբբահայր, երբ ձեռնարկեց վանքի չինութիւններուն, առաջին գործը եղաւ նորոգել ու բարեզարդել եկեղեցին, նախ քան միաբաններուն յատկացուած յարկաբաժինները՝ համաձայն իր բացատրութեան թէ «Աւժան է նախ զտունն Աստուծոյ չինել եւ ապա զմերս ի վառս Աստուծոյ»:

1721ին սկիզբը տրուած է եկեղեցւոյ նորոգութիւններուն: Կեդրոնական ձեղունին երկու կողմի պատերը ցած ըլլալով՝ ընկճող տպաւորութիւն մը կը թողուր. Մխիթար ուղելով աւելի չունչ ու վայելչութիւն տալ եկեղեցիին՝ բարձրացուց կողմնակի պատերը եւ առաստաղը վերածեց կամարաձեւի: Հիմնովին նոր չինել տըւած է Աւագ Խորանը մարմարակերտ կառոյցքով: Յետոյ չինել տուած է չատ պարզ ոճով Աւագ խորանին երկու կողմերը՝ երկու խորաններ եւս, մին նուիրուած Ս. Խաչին, միւսը՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին, իսկ առեանին մէջ՝ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Անտոնի նուիրուած խորանները: Այս չորս խորանները աւելի ուշ, իր օրով վերաչինուած են վերջնական ու դեղեցիկ ճարտարապետութեամբ, ինչպէս են այսօր, հետեւեալ պատմական պարագաներու մէջ:

1735ին Ս. Աստուածածնի Ծննդեան նուիրուած խորանը վերաչինած է վենետիկ բնակող ազգայիններէն՝ ծերունի Սահրատ Շահրիմանեան: Սա ուխտ ըրած էր Ս. Աստուածածնի՝ որ եթէ ազատէ դինքը իր անբուժելի հիւանդութենէն, պիտի կառուցանէ անոր նուիրուած դեղեցիկ խորան մը: Մխիթար Աբբահայր այդ նպատակով աղօթել կու տայ իր միաբաններուն, եւ ատուղիւ քանի մը օր վերջ, անբուժելի դատուած հիւանդը յանկարծ հրաշքով մը կ'առողջանայ ու կը կատարէ իր ուխտը սրբատաշ ու գունաւոր մարմարներով կառուցանելով խորանը, որուն առջեւ պատրաստել կու տայ նաեւ դամբան մը իրեն համար, ուր յետոյ 1745ին կը թաղուի, եւ վրան ալ կը դրուի տապանադիր մը: Իւղանկար նկա-

Եկեղեցին

Խորան Ս· Աստուածածնի Ծննդեան

բը՝ որ կը ներկայացնէ Ս. Կոյսին Ծնունդը՝ գործ է Ֆ. Մաճխոթթոյ Իտալացի նկարիչին:

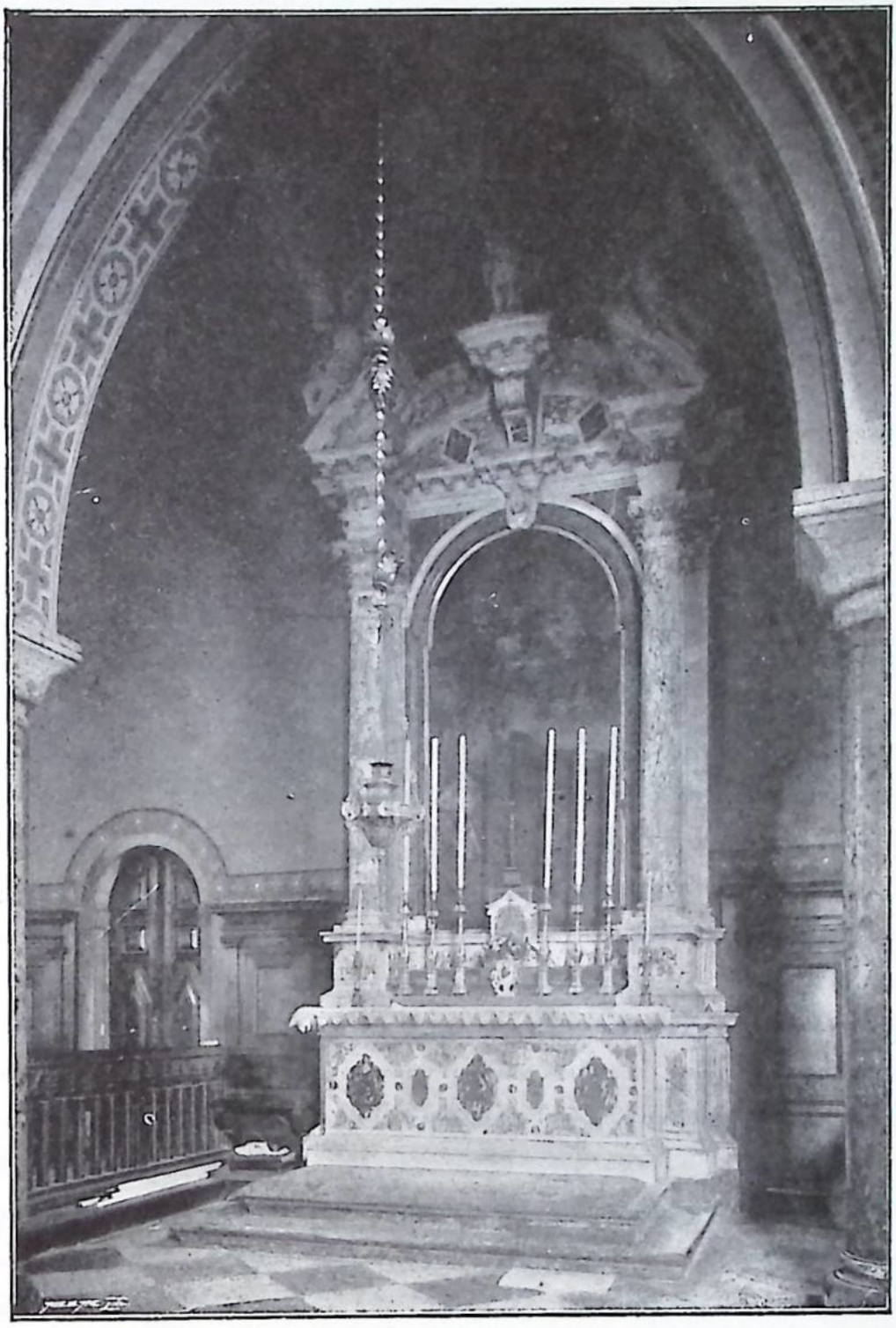
Երկու տարի մը ետք, Ս. Անտոնի խորանը կը վերակառուցուի մարմարակերտ յար եւ նման միւսին, նուիրատուութեամբ Զմիւռնիոյ Մինաս արքեպիսկոպոսին: Սա իբր դաղթական ապաստանած ըլլալով Վենետիկ, կ'այցելէ օր մը Ս. Ղազարի վանքը: Անկեղծ բարեկամութեամբ կապուելով Մխիթար Աբրահօր հետ եւ իմանալով որ աղքատութեան պատճառով Ս. Անտոնի խորանը մնացած է խեղճ ու անշուք վիճակի մէջ, իր ծախսերով չինել կու տայ զայն 1737ին: Ինքն իսկ կ'օրհնէ զայն եւ ճայնաւոր պատարագ մը կը մատուցանէ անոր վրայ: Խորանին աջակողմեան սիւնին խարխիսին վրայ քանդակուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Յիշատակ է սուրբ Սեղանս յարգոյ
Ակնցի Փերվազեան կոչեցելոյ
Միւնասայ արքեպիսկոպոսի Զմիւռնիոյ:

Խորանին առջեւ չինել տուած է նաեւ իր դամբանը, որուն մէջ կը թաղուի 1757ին եւ վրան ալ կը դրուի տապանագիր մը: Մինաս արքեպիսկոպոս, 1737էն մինչեւ մահը, եղած է ձեռնադրիչը Մխիթարեան Հայրերուն: Ս. Անտոնը ներկայացնող նկարը՝ գործն է Ֆրանչեսքոյ Ծունեոյի, Մխիթարի հարազատ դիմապիծով:

Հազիւ աւարտած Ս. Անտոնի խորանը, Մխիթար Աբրահայր մտահոգուած էր միւս երկու խորաններու չինութեամբ, եւ ահա երկու աղգայիններ՝ Սեւիան Վարդանէսեան եւ Նահապետ Պօղոսեան, իրարու աղգականներ եւ երկուքն ալ հարուստ վաճառականներ, Հարանդ գաւառէն եկած հաստատուած ըլլալով Վենետիկ, ապացոյցը կու տան իրենց սիրոյն եւ բարեկամութեան Ս. Ղազարի վանքին, կառուցանելով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խորանը Հիմնադրին պատրաստած ծրագրին վրայ: Տրդատ Թագաւորի մկրտութիւնը ներկայացնող իւղանկարը, գործ Ֆրանչեսքոյ Ծունեոյի, կը չինուի նոյն բարերարներու ծախքով: Այսօր այդ արժէքաւոր նկարը փոխանակուած է մխեւնոյն նիւթը ներկայացնող ուրիշ պատկերով մը, գծուած Նոյէ Պորտինեոնէն, միւսը անցած ըլլալով Թանգարանի բաժնին: Խորանին առջեւ կը չինուի նաեւ երկու բարերարներու դամբանը, ուր յետոյ կը թաղուին անոնք:

Իսկ Ս. Յակէի խորանը կը կառուցուի, 1738ին, Ստեփանոս Շեհ-

Խորան Ս. Աստուծի

բիմանեանի նուիրատուութեամբ: Աշէլուէթիւնը, չինուած մխա-
կառուր ճերմակ մարմարէ, սեւ մարմարէ խորքի վրայ՝ հոյակապ
գործ մըն է:

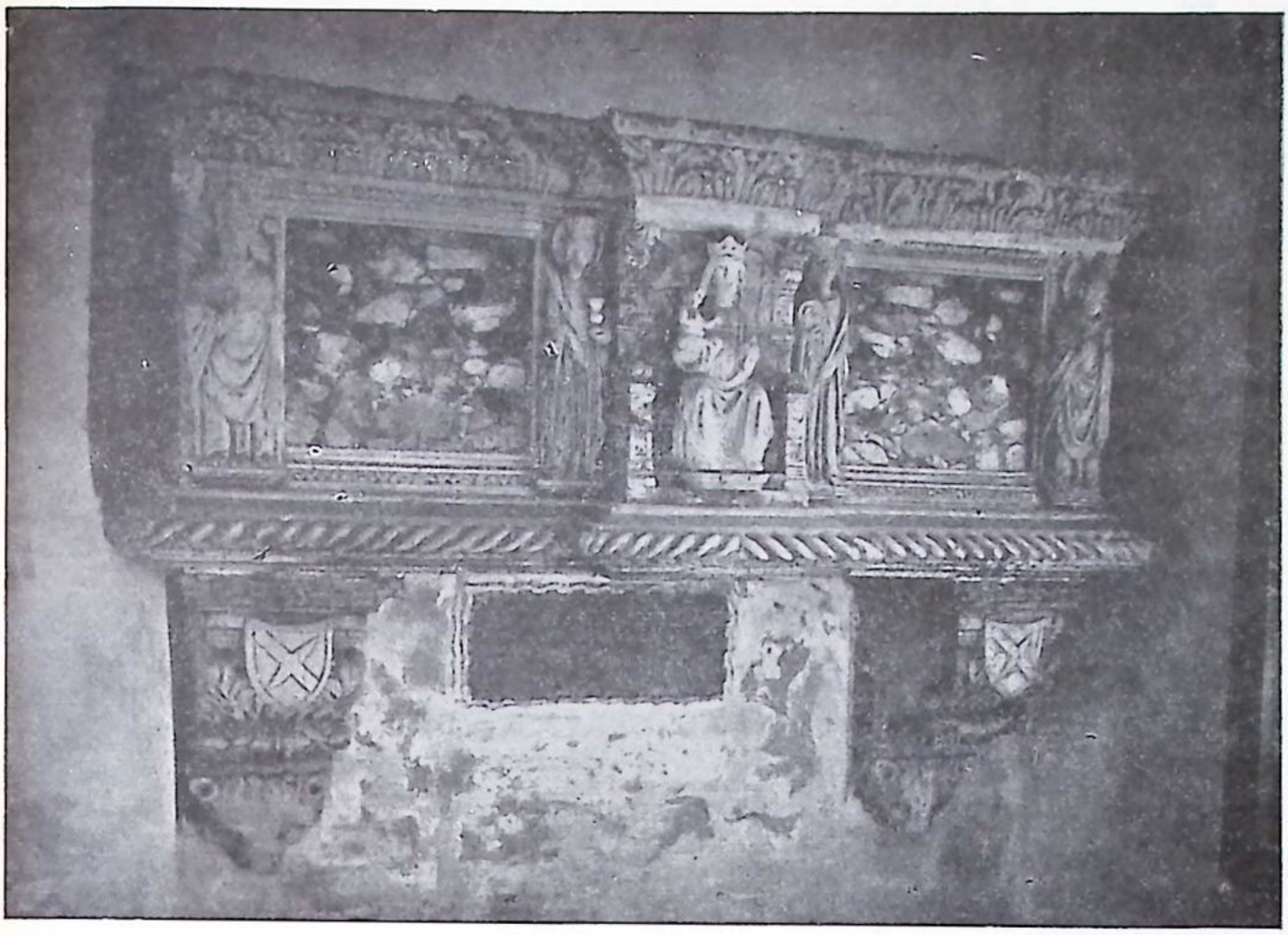
Երբ 1817ին, Մխիթարեան բարեկամ եւ բարերար Յակոբ
աղա Սեդրոսեանի ծախսով, կը նորոգուի եկեղեցւոյ ամբողջ յա-
տակը սպիտակ եւ կարմիր մարմարէ քարերով, յիշեալ բոլոր տա-
պանաքարերը կը փոխադրուին փոքրիկ աւանդատան մէջ: Ամէն
տարի, մեռելոց օրը, բարերարներու յիշատակը կը վերանորո-
գուի աղօթքով եւ մոմավառութեամբ՝ անոնց աճիւններու դամ-
բաններուն վրայ:

Զանգակատան հիմերը դնել կու տայ Ինքը Մխիթար, բայց
իր յաջորդները կը տեսնեն աւարտը, որ տեղի կ'ունենայ 1756ին:

Եկեղեցիի բեմը զանազան փոփոխութիւններու ենթարկուած
է Մխիթար Աբրահօմէ ետք: Տաճիանոս Մելկոնեանի արքայու-
թեան առաջին տարիներուն՝ բեմը եւ Աւազ խորանը բարձրացու-
ցին եւ դասը, որ կը պոնուէր խորանին եռեւը, բերուեցաւ առջեւ:

Աւելի ուշ, 1897էն մինչեւ 1901, Իղնատիոս Կիւրեղեանի ար-
քայութեան ժամանակ է որ կատարուեցան վերջնական փոփոխու-
թիւնները եւ նորոգութիւնները բեմին եւ աւազ խորանին: Եկե-
ղեցական արարողութիւններու վայելչութեան համար վար առնը-
ւեցաւ աւազ խորանին ճակատը զարդարող սիւնաշարքը, եւ տար-
ուեցաւ խորանը, բեմին կեդրոնը փոխադրուեցաւ Մխիթար Աբ-
րահօր դամբանը իր ղեղեկիկ վերտառութեամբ: Այս առթիւ, ա-
ւազ խորանին վրայ չինուեցաւ կամարաձեւ կոնքը կամ գմբէթը
եւ բացուեցան հինգ դռթական պատուհաններ, որոնց դունաւոր
ապակիները, պատրաստուած Ինսպրուք, դրուած են 1901ին: Կե-
դրոնի ապակին կը ներկայացնէ Ս. Ղազարը՝ բարեկամ Քրիստո-
սի, իսկ երկու կողմերը՝ Ս. Սահակ Հայրապետը եւ Ս. Մեսրոպ
Վարդապետը:

Բեմին երկու կողմերու վերի մասին մէջ դծուած են Փաուէթ-
թի նկարիչէն՝ Ս. Պետրոս եւ Ս. Պօղոս առաքեալներու որմանկար-
ները, որոնք կը ներկայացնեն մէկ կողմէն՝ Ս. Ղե-
ւոնդ երէցը, Ս. Հռիփսիմէն, Ս. Ներսէս Լամբրոնացին եւ միւս
կողմէն՝ Ս. Ներսէս Պարթեւը, Ս. Սանդուխտը եւ Ս. Վարդան
զօրավարը: Նոյն նկարիչէն դծուած են նաեւ պէս, մուտքի դրան
առաստաղին վրայ, Ս. Ներսէս Շնորհալին եւ բեմի առաստաղին

Շիրիմ Կոստանդին Ծուխֆոլայի

վրայ՝ Գրիգոր Նարեկացի. իսկ դասին երկու կողմերը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի եւ Ս. Ստեփանոս Նախատարկաւագի նկարները: Մուտքի դրան վրայ բացուած է դունաւոր վարդակ մը, ուսկից ա-բեւուն ճառագայթները ներս կը թափանցեն բեկբեկուած, տալով եկեղեցին արդէն իսկ ներշնչող խորհրդաւորութեան՝ նաեւ լուսաւոր գեղարթուութիւն մը: Այս բոլոր նորոգութիւնները կատարուեցան 1901ին՝ երկհարիւրամեայ յոբելեանի պատրաստութեան համար: Այդ ժամանակ է որ Իտալիոյ Մարկերիթա Մայր թագուհին ալ նուիրած է թաւիշէ դեղեցիկ վարագոյր մը, որ արարողութեանց ատեն կը զործածուի, բաժնելու համար բեմը դասէն եւ ատեանէն:

Երբ տարիներ եաք, խոնաւութեան պատճառով, բեմին եւ ատեանին կամարակապները եւ ազգային սուրբերու նկարները կորսնցուցին իրենց գոյներուն թարմութիւնը, 1948–49ին Օննիկ Մանուկեանի եւ ուրիշ բարերարներու նուիրատուութիւններով անոնք վերածուեցան գունաւոր խճաքարերու: Բեմին յատակը ամ-

բողջուքեամբ նորոգուեցաւ ընտիր մարմարով՝ Պր. Արմենակ Մէօ-
թէմէեանի նուիրատուութեամբ:

Դուրս կ'ելլենք եկեղեցիէն ու կանգ կ'առնենք փոքրիկ դաւ-
թին մէջ: Դրան երկու կողմերը կը դանենք աւազ խորանի նախ-
կին սիւները, զետեղուած հոն ի յիշատակ անցեալի պատմութեան:
Անոնց քով պատին վրայ դրուած են լատիներէն եւ հայերէն դրա-
բար լեղուներով՝ Պիտս Ի. Սրբազան Բահանայապետին՝ 1800 Մա-
յիս 9ին, Ս. Ղազար ըրած այցելութեան արձանագրութիւնները,
յետ իր ընտրութեան՝ որպէս պլուխ Տիեզերական Եկեղեցւոյ, վե-
նեաիկի Ս. Գէորգ կղզիի Բենեդիկտեաններու վանքին մէջ, ժա-
մանակին քաղաքական պայմաններուն պատճառաւ:

Եկեղեցիի դրան աջին կայ դամբանը Պետրոս Հայրապետ Կրէ-
տի, բարերար եւ երբորդ կարդի եղբայր Միսրանութեան: 1940ին
Թրիեստ մեռնելով՝ իր փափաքին վրայ իր մարմինը կը փոխադըր-
ուի այս դամբարանին մէջ, որ երկար աւելնէ թափուր մնացած էր,
պատրաստուած ըլլալով Աղեքսանդր Յակիայէլ Ղարամեանի հա-
մար, նոյնպէս բարերար եւ երբորդ կարդի եղբայր Միսրանու-
թեան: Սա անակնկալ կերպով վախճանելով Լոնտրա, իր վերջին
փափաքին համաձայն, կը թաղուի քաղաքին մօտակայքը իր կառու-
ցած եկեղեցեակին մէջ: Դրան ձախ կողմը կայ վէնետկեան հին
արուեստով չինուած դամբարանը Կոստանդին Ծուքքոլայի, որ ե-
ղած է վարիչը եւ բարերարը կղզիին՝ ճանչցուած որպէս ուրկա-
նոյ: Սկիզբէն ի վեր անշարժ պահուած է այդ շիրիմը ի յարգանս
իրեն: Անոր տակը, պատին վրայ, զետեղուած է տապանաքարը
Ջուղայեցի Պետրոս Շահրիմանեանին, որ վախճանած է 1803ի Յու-
լիս 14ին, եօթանասունըչորս տարեկան հասակին, ըստ լատին ար-
ձանագրութեան, որ երկու տողով հայերէն արձանագրութեան տակ
նշանակուած է: Հայերէն վերտառութիւնն է հետեւեալը.

Աստ ըստորեւ յիւր վիմափոր հանգչի շիրմի
Աղայ Պետրոս Շահրիմանեան ջուղայեցի:

Գաւիթի առաստաղին կեդրոնը զարդարուած է Ս. Կոյսին
պաշտպանութիւնը ներկայացնող բոլորակ որմանկարով մը, գործ
իտալացի նկարիչ Նոյէ Պորտինեոնին. անոր երկու կողմերը, ա-
ւելի փոքր բոլորակ որմանկարներով, ներկայացուած են Միխթար
պատանիին տեսիլքը Սեւան կղզիին մէջ, եւ Մանասէ ու Մարիամ

երկու սրբասուն կոյսերու տեսիլքը, որով կը յայտնուէր անոնց Աստուածմէ՝ Մխիթար պատանիին ապագան:

Դրան դիմացի պատին վրայ, ալ կողմը, դեռեղուած է 1965ին, Ազգային մեծ Եղեռնի ոդեկոչումին առթիւ, յուշաքար մը հետեւեալ վերտառութեամբ.

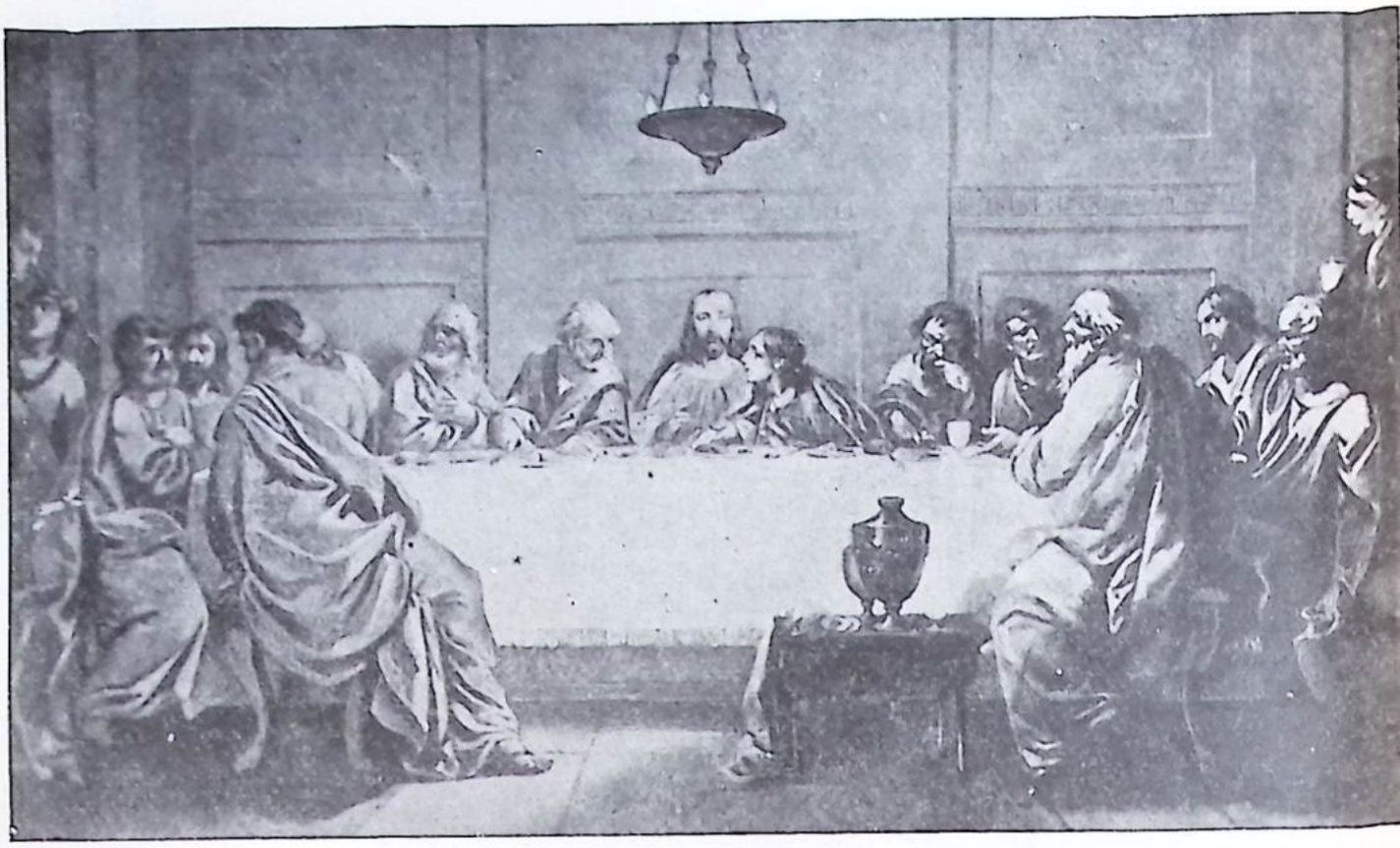
Յանմոռաց յիշատակ
Բիւրաւոր վկայից Ազգիս Հայոց
Վասն կրօնից եւ Հայրենեաց նահատակելոց
Որդիք Մխիթարայ ճժդեհի ի Սուրբ Ղազար
Կանգնեն զայս արձան
1915 Ապրիլ 1965

Յուշաքարին առջեւ կը վառին միշտ անշէջ ղոյղ մը կանթեղներ: Դուրս ելլելով եկեղեցիին առջեւ բացուող նրբանցքէն դէպի քառանկիւնը՝ այցելուին ուշադրութիւնը կը դրաւէ լիբանանեան մեծ մայրին, որ իր հարիւր չիսուն տարուան կեանքով թեւաւորած կ'ւիշխէ իր ոտքերուն տակ փռուած ածուներուն եւ յորդ կանաչութեան վրայ: Դէպի սեղանատուն տանող նրբանցքին վրայ կը պըտնենք կարդ մը հնախօսական արժէքաւոր արձանագրութիւններ, ինչպէս Հռոմի պետնադամբաններէն բերուած դերեզմանական կափարիչ վէմ քարեր, փիւնիկեան արձանագրութիւն մը, եւն:

3 – ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆԸ

Տասնըվեց մեդր երկարութեամբ եւ չուրջ եօթը մեդր լայնքով դեղեցիկ եւ լուսաւոր սրահ մըն է սեղանատունը, որուն չինութիւնը աւարտած է 1739ի Հոկտեմբերին: Որմերը զարդարուած են սրբապատկեր նկարներով՝ գործ խոտլացի արուեստագէտներու: Գեղեցկագոյն նկարը, որ կը բռնէ խորքի պատը իր բոլոր ծաւալով՝ կը ներկայացնէ Յիսուսի վերջին ընթրիքը՝ գործ փլեթրոյ Նովելլի (1728–1804) սիկիլիացի նկարիչին, որ պատրաստած է զայն 1780ին, Հռոմի մէջ, Մխիթարեան հրահանգին վրայ:

Առաստաղը ոսկեզարդ դերաններով՝ վենետիկեան արուեստի չնորհքը կը կրէ իր վրան, վայելուչ գոյներով, ձեւերով եւ սարքով: Սեղանատան մուտքին վրայ՝ դետեղուած է Մխիթար Աբբահօր խճանկար պատկերը, եւ անկէ քիչ մը վար՝ դրան քովիքարին

Փիէթրոյ Նովելլի· – Վերջին ընթրիք

վրայ փորագրուած է· «Աստ լռութիւն է պահելի եւ Ս· Գրոյ ուշ դնելի»: Ինք Մխիթար փորագրել տուած է զայն, հաստատելով այն օրէնքը՝ որով միաբանները եւ աշակերտները լռութեամբ պարտաւոր են ճաշել եւ ունկնդրել Սուրբ Գիրքը: Սովորութիւն է վանքին մէջ, ամէն օր կէսօր թէ իրիկուն՝ բեմէն կարդալ գլուխ մը Ս· Գիրքէն եւ յետոյ պատմական կամ աստուածաբանական գործ մը մեր նախնիքներէն:

Սեղանատան մուտքի բարաւորին վրայ կայ նաեւ հետեւեալ արձանագրութիւնը·

«Մենաստանս այս ըստ բոլորին
Շինեալ եղեւ ի փառս Փրկչին
Ճարտարութեան Սերաստացւոյ
Մխիթարայ Վարդապետին»:

Վանքին բովանդակ կառուցումը Մխիթարի հանճարեղ մտքին արդիւնքն է· ինքն է անոր առաջնորդը, ճարտարապետը եւ վերահսկիչը: Հակառակ շատերու խնդրանքին կանգնելու յուշարձան մը ի յիշատակ իր կատարած հոյակապ շինութեանց, ինքը համած է միմիայն վերոյիշեալ քանի մը տողերով պատմութեան յանձնել, համեստ ու անպաճոյճ ձեւով մը՝ անհրաժեշտ պարագան ու ժամանակը պատմական ճեռնարկին:

4 – ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀՕՐ ՍԱՆԴՈՒՂԸ

Մելանատան քովէն կը բարձրանայ չքնդ սանդուղ մը, որ կը կոչուի «Մխիթար Աբբահօր սանդուղը»: Այդ դեղեցիկ սանդուղին յղացումը, կառուցումը՝ որ նոյնիսկ ճարտարապետներու հիացման արժանացած է, գործ է մեծ Հիմնադրին ճաշակաւոր

Մխիթար Աբբահօր սանդուղը

մոքին: Պէտք է բարձրացնել աչքերը դիտելու համար չատ դեղեցիկ որմանկար մը՝ ճիշտ սանդուղին առաստաղին վրայ. այդ որմանկարը՝ դործ Թիէփոլեան նկարչական դպրոցին, կը ներկայացընէ Ամբակում մարգարէին յափշտակումը՝ կերակուր տանելու Բաբելոնի դուրը նետուած Դանիէլին: Մխիթար դիտումնաւոր կերպով գծել տուած է զայն, իբրև երախտապիտութիւն աստուածային չնորհքին, որով զինքն ալ ազատելով նեղութիւններէ եւ դժուարին կացութիւններէն, առած փոխադրած է անդորը վայր մը, ծոյը վենետիկեան լճակին՝ հիմնելու համար իր Միսիանութիւնը, համաձայն Աստուծոյ կամքին՝ օտար երկինքի տակ, բայց հոդիով միչտ կապուած իր ազդին եւ իր հայրենիքին հետ:

Սանդուղին պատերը կը զրաւեն մեծադիր նկարներ. առաջինը աջին վրայ՝ Մարքոնի նկարիչին է, որ կը ներկայացնէ վկայուհի մը դատաստանը՝ զահին վրայ բազմած դատաւորին առջեւ: Կ'աւանդուի թէ այս նկարին կէսը պահուած է Լենինկրատի էրմիթաժին մէջ:

Քանի մը աստիճան բարձրանալով կը դտնենք վենետիկեայ յոյն նկարիչի մը՝ Վասիլաքիի իւղանկարը՝ ճոխ եւ ուժեղ դոյներով, նիւթ ունենալով Ս. Հեղինէի օրով Ս. Խաչին յայտնութիւնը մեռելի մը յարութեամբ: Այդ հրաչքին զօրութեամբ է որ կարելի եղած է զանազանել Քրիստոսի ճշմարիտ Խաչը աւազակներու խաչերէն: Այդ մեծ նկարին քով՝ կայ ուրիշ մը, դրեթէ նոյն մեծութեամբ, վենետիկեան դպրոցի դործ, եւ որ կը ներկայացնէ Դարեհ Ա.ի մահը, եւ ողբը Մեծն Աղեքսանդրի: Դէմի պատին վրայ զետեղուած է «Քրիստոսի թաղումը» Փալմա իլ Ճիովանէի դործ, որ յարդի է իր հնութեան եւ դեղեցկութեան համար:

5 – ՊԱՏԿԵՐԱՍՐԱՀԸ

Մխիթարի սանդուղի աւարտին կը բացուի պատկերասրահը եւրոպական եւ հայկական նկարներու՝ առանձին առանձին բաժիններով: Կը մտնենք նախ հայկական պատկերասրահը, ուր աչքի կը զարնեն իսկոյն Յովհաննէս Այվազովսքիի ծովանկարները. «Վոսփորը վերջալոյսի պահուն», «Նաւաբեկութիւնը ծովուն վրայ»,

«Վենետիկեան վերջալոյսը», «Այրարատը», «Նաւիոլիի վարոսը», զոր ըստ աւանդութեան՝ հեղինակը վեց ժամուան մէջ նկարած է Ս. Ղազարի վանքին մէջ, երբ իր եղբօր Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքիի տեսութեան համար եկած էր Կումկապէն, եւ մանաւանդ զմայլելի իր «Քաոսը», որ քերթուած մըն է ոգեկոչող աստուածային ստեղծագործութիւնը՝ լոյս ափսեալու խաւարին մէջ եւ կեանք տալու անկերպարան ոչինչին: Այրարիչը՝ յղացուած է որպէս «լոյս», որ կը պատռէ խաւարին ծոցը ու աստուածային լոյսին ստուերը կը կրկնուի մոայլ ամպերուն վերեւ եւ ջուրերու ծփանուտ մըկանունքին վրայ: Ժամերով կարելի է դիտել այդ նկարը եւ չյագենալ. այնքան հարուստ է գոյներով, խաղերով լոյսի ու մոայլի, կեանքի եւ շարժումի բանաստեղծութեամբ: Վանքին աւանդութեան համաձայն, այդ նկարը նուիրուած է հեղինակէն Լեւոն ԺԳ. Ս. Քահանայապետին, եւ որ իր կարգին նուիրած է Ս. Ղազարի հայկական թանգարանին:

Այս նկարներու դիմին վրայ, առանձին դարանի մը մէջ, պահուած են Հայաստանի Հնութիւններու վարչութեան կողմէն նուիրուած եւ Հ. Վահան Յովհաննէսեանի ձեռքով բերուած հայկական արուեստի հնախօսական նմոյշներ, պեղումներով վեր հանուած, որոնց մէջ դիտելի են ուրարտական շրջանէն՝ կարմիր Բլուրի աւերակներէն երկու ջրամաններ, պղինձէ աման մը եւ քարացած կորեկ՝ բոլորն ալ Ք.ա. դարու դունաւոր աման մը: Երկրորդ դարանի մը մէջ կը պահուին արծաթէ գոյց, սաղաւարտ, սկիհներ, բաժակներ, պնակներ, ճարմանդներ եւ ուրիշ եկեղեցական ու աշխարհիկ առարկաներ, 1600–1800ի շրջանին հայ արծաթագործներու աշխատանքներ:

Այվազովսքիի ծուխանկարներուն դիմացը ամփոփուած են ժանտաջուրերը Խոկար Շահինի, աշակերտ Մ. Ո. Վարժապետի: Անոնց վրայ, դիտելի է դիծերու ճշդրտութիւնը, արտայայտութեան իրապաշտութիւնը եւ մանաւանդ կեանքն ու շարժումը, հեղինակին հոգիէն փոխանցուած, որ ունին զօրութիւնը դրաւելու եւ տպաւորելու: Շուրջ տասնեակ մը այդ ժանտաջուրերը, մեծ մասով վենետիկեան եւ ֆրանսական միջավայրի ոգին ու ապրումը կը պատկերացնեն, որովհետեւ Խոկար Շահին նկարչութեան նուիրուած է նաեւ Փարիզ եւ հոն ալ ապրած է երկար տարիներ:

Էակար Շահինի ժանտաջուրներէն առքը նոյն չարքին վրայ կը դանենք կարգ մը ջրանկարներ Ս. Խաչատուրեանի, որոնց ալ փոքր Ասիոյ բարքերը, տարազները ներկայացնող, իրենց տեղական դոյնով հարուստ ու բազմազան: Կը յաջորդեն յետոյ, դէմ դիմաց, ուրիշ հայ նկարիչներու գործեր. այսպէս Կարապետ Ադամեանի «Մանուկներ ծովափին վրայ» լոյսով ու զուարթութեամբ լեցուն,

8 Այվազովսկի. – Փառոք

վ. Մախոխեանի ծովանկարները՝ «Բաւիրիի Ֆարայլոն»ները, «Ա-լեկոծուած Միջերկրականի վրայ», «Մխտրալի ժայռը», «Աչի Քաթելլոյ» Սիկիլիոյ մէջ: Սալան Ալրոյ Բաղրատունի իշխանի նկարած եւ նուիրած «Սառնոյի տեսարանը»: Յետոյ դիմանկարներ՝ Ֆէթվաճեանի (Ալիչան), Արիէլ Աճէմեանի եւ Նալբանդեանի:

Հայ նկարիչներէն դեղեցիկ գործեր ունին հոն՝ Գ. Բաշինջաղեան, Փ. Թէրլէմէզեան, Մ. Սարեան (նուէր վաղուէն Ս. Կաթողիկոսէն), Ե. Տամատ, Ս. Մուրատեան, Բ. Գոճամանեան, Օ. Ա-ւետիսեան, Աչոտ Զօրեան, Ս. Երկանեան, Յ. Տիրիթ, Գառզու,

3 Այվազովսկի. – Նափոլիի փարոսը

Շարթ, Զ. Մուրաֆեան, Մ. Մնաքիկեան, Ճ. Կիւլերճինեան, Մարիամ եւ Երան Ալամդարեաններ, Յ. Զարդարեան, Յ. Ասատրեան, Դեւ, Աբրահամ Գուրդճեան, Ժ. Օրտղեան, Լեւոն Աղնաւուրեան, Վալա Սարգիս (Խաչատուրեան), Մանուէլ Թոլիկեան. Երեւելի ծաղրանկարիչներ՝ Սարուխան, Տիրան Ամէմեան եւ Զիք Տամատեան, եւայլն: Այս պիծին վրայ նկատելի է Գ. Կարապետեանի Վատիկանի Բ. Տիեզերական ժողովը ներկայացնող «Ecumenismo» խորագրով իւղանկարէ նկարը՝ արժանացած առաջին մրցանակի:

Ետ դառնալով նոյն սրահէն՝ կը մտնենք Իսպհենան Թանգարանը, ուր ամփոփուած են չատ յարգի նմոյշներ հայկական հնախօսութեան: Երկու ապակեվիտրինէներու մէջ զետեղուած են կուտենահայ յախճապակիներէն զեղեցիկ նմոյշներ, որպէս արժէքաւոր փաստեր հայկական արուեստին՝ նախ քան քանդումը Միջին Արեւելքի եւ Փոքր Հայաստանի հայկական գործատուններուն, որոնց մէջ հայը ապացոյցը տուած է իր տաղանդին: Միւս ապակեվիտրինէրը կ'ամփոփէ հայկական ձեռագործներ եւ ձեռագիրներ՝ որոնցմէ ոմանք զարդարուած են նաեւ մանրանկարչութեամբ: Այդ չարքին մէջ ամէնէն յարգին եւ երեւելին է Թորոս Տարօնեցիին ծաղկած աւետարանը 1307 թուականին:

Պատին վրայ կախուած է հայկական գորգի մը նմոյշը ՌՄԿԶ (1266+551=1817) թուականը կրող: Բնիկ հայկական ոճ ունենալուն՝ առանձին նշանակութիւն մը ունի այդ գորգը: Հոն կը գըտնենք նաեւ եկեղեցական սպասներ, սաղաւարտներ, կաթողիկոսներու շրջաբերական կոնդակներու ծաղկազարդուած պատճէններ, այդ բոլորը դուրդուրոտ խնամքով զետեղուած Պր. Պօղոս Իսպհենեանէն, որ յաճախ կ'այցելէ վանքը եւ իր ընտանիքին նուիրուած այդ բաժինը կը ճոխացնէ միշտ նոր նուէրներով:

Բուն Թանգարանին դրան առջեւէն կ'երկարի ուրիշ սրահ մը, ուր եւրոպական նկարիչներու, որոնց մէջ մեծ մասով իտալական դպրոցներու գործեր աչքի կը զարնեն. այսպէս «Տիրամայրը եւ Յիսուս Մանուկ» Լէոնարդո տա Վինչիի դպրոցին նուիրուած, Փիէթրոյ Տուքայի «Ս. Ընտանիքը», Թիցիանոյի նուիրուած «Ս. Ընտանիք»ը, Կուիտոյ Ռէնիի նուիրուած «Ս. Թովմաս»ը, Ծայսի բնանկար մը, Տ. Մաճճիոթթոյի «Թակարդը» եւ վենետկեան տեսարանները՝ գործեր զանազան հեղինակներու, եւն: Անոնց քով կայ երեք կտորով Ֆլաման կոպլէճ մը, 1500էն, ներդաչնակ գոյներով:

6 – ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ

Թանգարանը, — ուր ամփոփած են արեւելեան զանազան հնութիւնները, դիւսաւորապէս եգիպտական, հնդկական, յունական եւ հայկական, — ընդարձակ սրահ մըն է, վենետիկեան 700ի արուեստով եւ ճաշակով կառուցուած:

Մուտքին ձախ կողքը՝ նեղ ու բարձր ապակեփեղկի մը մէջ խնամքով դասաւորուած են եգիպտական ամէնէն յարդի արձանիկները, դիցաբանական առարկաները, Թանկապին «կատու»ն եւ եգիպտացիներէն պաշտուած կենդանիներու իսկական թերափներ, որոնք իրենց հարազատութեան համար ալ նշանաւոր են: Յարակից լայն ապակեփեղկին մէջ ցուցադրուած են կարդ մը յիշատակի առարկաներ, Ա.Թոս լերան աշխատութիւններ, յարդի քարերու հաւաքածոներ, կարմիր բուստէ չինուած չատ յարդի խաչելութիւն մը եւ անոր առջեւ Աբրամաղդի դլուխը՝ հանուած Եփրատ դետէն:

Յիշեալ լայն ապակեփեղկին դիմացը՝ աւելի մեծ ապակեփեղկ մը կը ներկայացնէ վերի բաժնին մէջ՝ արծաթազօծ կողքեր աւետարաններու, ձեռագործ աշխատանքներ, բոլորն ալ հայկական արքայական արուեստի ճշմարիտ նմոյշներ: Առջեւի վար արքայական սպասներ՝ սաղաւարտներ, ուրար եւ վահաս՝ արծաթ ու ոսկի թելերով բանուած, գործ Կ. Պոլսոյ հայ տիկիններու 1700ական թուականներուն, վարդապետական դաւազաններ, եւն: Վարի աստիճանին մէջ կարմիր թաւիշէ բարձի մը վրայ ցուցադրուած է Հայոց վերջին թագաւորին՝ Լեւոն Զ.ի սուրը, ոսկեզօծ տառերով: Նոյն ապակեփեղկի վարի յարկին մէջ պահուած են հայրենի հողին պեղումներէն հանուած հնախօսական առարկաները, ղէնքեր, եւն:

Կ'անցնինք, պատշգամին մօտ դանուող, Թանգարանի նախամուտքին միւս երկու ապակեփեղկերուն: Այլին վրայ կան ամփոփուած, սկսելով վարի յարկէն, չինական, ճաւոնական եւ հնդկական հնութիւնները. այս վերջիններուն փղոսկրի վրայ աշխատութիւնները են, նուրբ բանուածոյ ձեռագործներ. լինչպէս հովահար մը, խորան մը, եւն.: Վերի յարկին մէջ ամփոփուած են հայկական հնութիւնները, այսպէս օրինակ մը հայկական հին զորդի, ղինուորական հին սաղաւարտ մը՝ ուրարտական շրջանէն մնացած, Կուտինահայ յախճապակիներու ընտիր հաւաքածոյ մը. անոնց մէջ յարդի

են անոնք՝ որոնք կը կրեն արձանապրութիւնները, ընծայականները, կամ անունը արուեստագէտին կամ ստացողին: Այսպէս այդ խումբին մէջէն կը զանազանուի իր դոյներով, իր խնամոտ արձանապրութեամբ՝ սափրուելու ատեն մը, եւ ուրիշ նման դործեր, բոլորն ալ յարդի: Հոն դուրդուրանքով կը պահուին նաեւ Հեթում Թագաւորի կնիքը եւ Զէյթունի հերոս Սղաթիին դրակը:

Թիէփոլոյ· – Արդարութիւն եւ խաղաղութիւն

Նախամուտքի առաստաղին կեդրոնը կ'իշխէ զմայլելի իւղանկար մը Ճեամպաթիսթա Թիէփոլոյի· կը ներկայացնէ արդարութիւնը եւ խաղաղութիւնը՝ երկու դիցուհիներու մէջ անճնաւորուած, որոնցմէ մին (արդարութիւնը) կը կրէ իր ձեռքին մէջ

Յ· Այվազովսքի· – Լորտ Պայրն կը հասնի Ս· Ղազար

կշխոքը, մխսը (խաղաղութիւնը) ձիթենիի ճիւղ մը: Դիտելի է այդ նկարին վրայ, — որ իտալացի մեծ նկարիչին հասունութեան շրջանին պատկանող արտադրութիւն մ'է —, դէմքերու ներդաշնակութիւնը, դէմքերու եթերային նրբութիւնը եւ վարիկութիւնը, արտայայտութեան կատարելութիւնը:

Յարակից սենեակի բարաւորին վրայ կայ Նափոլէոն Գ·ի նկարը, դործ Վինթերհալթերի, կայսրէն ճօնուած Փարիզի Մուրատեան վարժարանին. մինչ թանգարանի մուտքին բարաւորին վրայ կը դտնենք Ալվիղէ Մոչենիկոյ տոժին իւղանկարէ նկարը, պահուած որպէս յիշատակ անոր՝ որ Մխիթարեան Միաբանութեան պատմութեան մէջ իր մեծ դերը ունեցած է, չնորհելով կըղզին Մխիթար Աբրահօր եւ անոր յաջորդներուն: Պատերուն չորս բոլորը ուրիշ իւղանկարներ ծածկած են ճերմակութիւնը՝ արուեստով եւ դոյնով. Ամատերտամի երկու հայ վաճառականները, Ռափայէլ Ղարամեան եւ Սամուէլ Մուրատեան (Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարաններու երկու անմահ բարերարները). Յիսուսի երեւումը առ Մարիամ Մադդաղինացի, եւն:

Կը մանանք Լորտ Պայրընի անհնակը: Այդ սրահին կէսը եղած է Լորտ Պայրընի հայերէն լեզուի պատուոյթեան անհնակը, որ 1922ին ընդարձակուած է: Անհնակին նեղքին բարաւորին վրայ դրուած է Լորտ Պայրընի իւղանկարկ նկարը, հաւատարիմ օրինակ մը՝ Լոնտրայի Թանզարանին մէջ պահուած բնագրին, — կատարուած Մուրատ-Ռափայէլեան վարժ. նախկին սան Յովհաննէս Փորթուքալեանէն: Լորտ Պայրընն յաճախած է Ս. Ղազարի մենաստանը 1816–1818, մինչեւ իր մեկնումը Յունաստան, անոր ազատագրութեան պատերազմին մասնակցելու համար:

Իր անունով ճանչցուած այս անհնակին մէջ կը պահուի իր ստորագրութիւնը՝ չրջանակի մը մէջ: Հայերէն լեզուի հանդէպ իր հետաքրքրութիւնը եւ հայ մշակոյթին մասին իր դնահատական արտայայտութիւնները ծանօթ են արդէն:

Լորտ Պայրն Մխիթարեան Միաբանութեան եւ հայ ազգին հանդէպ ունի համակրութեամբ եւ դնահատանքով լի արտայայտութիւններ, զոր կ'արժէ հոս մէջբերել.

... Երբ 1816ին Վենետիկ հասայ, այնպիսի մտայինն վիճակի մը ենթարկուած էի, որ պէտք կը զգայի ծանր զբաղումի մը՝ որ երեւակայութեանս բիչ ասպարէզ թողուր եւ բաւական դժուարութիւն ընծայէր ձեռնարկած հետապնդումիս համար:

Այդ ժամանակամիջոցին, ես ալ, ուրիշ ճամբորդներու պէս, մեծապէս հետաքրքրուած էի ճանչնալու Ս. Ղազարի Միաբանութիւնը, որ կը թուի իր մէջ կեդրոնացուցած ըլլալ կրօնական հաստատութեան մը բոլոր լաւագոյն յատկութիւնները, առանց ունենալու անոնց որեւէ մէկ պակասութիւնը: Բնակավայրի հանգըստաւէտութիւնն ու մաքրութիւնը, անկեղծ բարեպաշտութիւնը, տաղանդն ու առաքինութիւնը անտարակոյս պիտի համոզեն աշխարհիկ մարդը, թէ կայ ուրիշ լաւագոյն վիճակ մը, նոյնիսկ այս կեանքին մէջ: Ասոնք բահանաներն են ընդունած ազգի մը, որ Հրեաներուն ու Յոյներուն պէս գերի մնացած կամ տարագրուած էր: Այս ժողովուրդը հարստացաւ, առանց կեղեքող մը ըլլալու եւ արժանի դարձաւ գովեստներու եւ պատիւներու, զոր կարելի է ունենալ ստրկային վիճակի մէջ, առանց խաբեբայութեանց: Թերեւս գոյութիւն չունին ժողովուրդներու տարեգրութիւններ, որոնք այնքան շատ բեռնաւորուած ըլլան ոճիրներով՝ որքան Հայոց տարեգրութիւնները, որովհետեւ իրենց առաքինութիւնը խա-

Լորտ Պայրն

ղաղութեան համար իրենց տածած սէրն է, մինչդեռ իրենց բոլոր թերութիւնները յառաջ կու գան օտար տիրապետութենէն եւ անոդոք բռնակալութենէն, որուն ենթարկուած էին: Այսուհանդերձ, հակառակ իրենց տխուր անցեալին եւ անստոյգ ապագային, իրենց հոդամասը միշտ եւ բոլոր ժամանակներու համար պիտի մնայ աշխարհիս ամէնէն հետաքրքրականը եւ իրենց լեզուն, աւելի հրապուրիչ պիտի դառնայ, եթէ աւելի լաւ ուսումնասիրուի: Եթէ կ'ուզենք կարեւորութիւն տալ Ս. Գրոց, պիտի կրնանք հաստատել, թէ Աստուած Հայաստանի մէջ հիմնեց դրախ-

Լորտ Պայրն եւ հայերէնի իր ուսուցիչը՝ Հ. Յարութիւն Ալգերեան

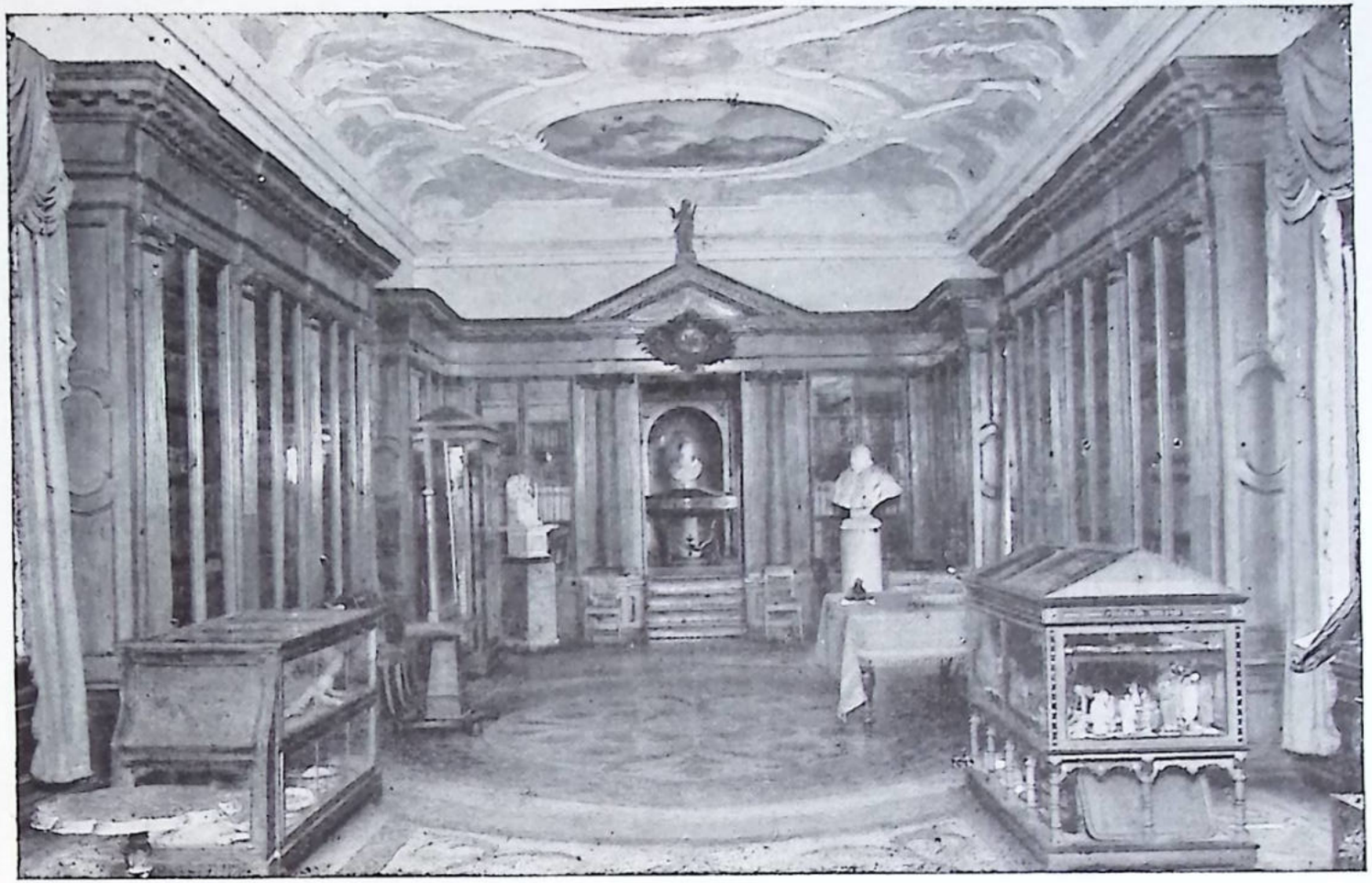
տը եւ Հայաստանի մէջ է որ հանդարտեցան ջրհեղեղին ջուրերը. իսկ աղաւնին ալ ազատ տեղ մը գտաւ իր ոտքերը դնելու համար: Բայց պէտք է ըսել, որ երկրային դրախտը կորսուելէն ետք, բոլոր աղէտները սկսան յարձակիլ այս երկրին վրայ ու թէև դարերով ունեցաւ ան բաւական զօրաւոր թագաւորութիւն մը, սակայն եւ այնպէս կորսնցուց իր անկախութիւնը: Պարսիկներն ու Թուրքերը աւերեցին այս երկիրը, ուր Աստուած ստեղծած էր մարդը «ըստ պատկերի իւրում»:

Այս մատենադարանին մէջ խնամքով պահուած են Թանկագին ձեռքեր, բայց լատին եւ յոյն դպրականներէն, եւրոպական դպրականութեանց յարգի գլուխ-գործոցները, հսկայ հատորներ խաչակիրներու պատմութեան վերաբերեալ, Եդիպտոսի պեղումներու արդիւնքը պարունակող մեծադիր հատորները՝ Նափոլէոն Ա. կայսեր հրահանգով հրատարակուած: Այս ձեռքերը մեծ մասամբ նուէր են Եադուպ Արթին փաշայի:

Որը այդ սենեակին՝ պահուած է խնամքով, թեք վայրով չինուած եւ փղոսկրէ բանուածքով՝ հնդկական զմայլելի գահ մը, որ ժամանակին պատկանած է Թահմազ Ղուլի խանին: Պարսիկնե-

Լորտ Պայրընի սենեակը (այժմ մատենադարան)

Եւրոպական մատենադարան եւ թանգարան

բէն դրաւուած եւ Պոլսոյ չուկային մէջ աճուրդի հանուած այդ մեծարժէք գահը, 1751ին «սէոէֆճի» Գրիգոր աղան գնելով՝ նուիրած է Ս. Գալարի Թանգարանին: Գահին առջեւ դրուած է պարսկական նուրբ արուեստով մանրանկարուած կլոր սեղան մը, ոսկեզօծ խորքով, 1700ի դործ: Գահին քով կը դանենք Յիսուսի վիշապակռիւը ներկայացնող լուղանելի դեղեցիկ նկար մը, հաւանաբար դործ վենետկեցի մեծ նկարիչ Փալմա իլ Վէքքիոյի:

Թողլով Լորտ Պայրընի սենեակը եւ քանի մը աստիճաններէն բարձրանալով կը մտնենք մեծ դրատունը՝ որ միանգամայն Թանգարան է արեւելեան եւ հայկական արուեստի:

Այդ դրատունը ամբողջապէս գործ է Ներքաճաշակ հիմնադրին: Այդ լուսաւոր սրահը, — ուր շուրջ 30·000 յատկի դիրքեր պահուած են Մխիթար Աբբահօր ձեռքով չինուած ընկոյզէ դարաններու մէջ, — զարդարուած է վենետկեան արուեստով: Առաստաղին կեդրոնը հաւկթաձեւ բոլորակի մը մէջ ներկայացուած է Աղեքսանդրացի նահատակ Սրբուհի կատարինէն: Սա ճանչցուած է որպէս պաշտպան քրիստոնեայ ջատագովներու եւ փիլիսոփաներու. նկարին մէջ նէ, իր աստուածաբանութեամբը, կ'ապացուցնէ դատաւորին՝ քրիստոնէական հաւատքի ճշմարտութիւնը: Առաստաղին միւս երկու բոլորակները՝ մին նուիրուած արեւելեան եկեղեցիի եւ միւսը արեւմտեան եկեղեցիի հայրերուն, չինուած են 1754ին՝ Մխիթար Աբբահօր տուած դաղափարին վրայ, որով իրարու կը կապէր Արեւելքն ու Արեւմուտքը: Այդ երեք որմանկարները դծուած են Ֆրանչեսքոյ Ծունեոյէն՝ մին երեւելի Թիէփոլոյ ճեմապաթիսթայի աշակերտներէն: Առաստաղին մնացած բոլոր մասերը եւ չորս պատուհաններու վերի մասերուն չորս աւետարանիչները, Հաւատքը՝ խորհրդանշական ոճով պատկերացուած մուտքի բարաւորին վրայ, բարձրաքանդակ նուրբ աշխատանքներ են դամձ չինուած:

Թանգարան–մատենադարանի մուտքին ճախակողմը կը դըտնենք Նափոլէոնի որդի «Էկլոնի» դամձ արձանիկը ապակեայ պահարանի մէջ առնուած, որուն հեղինակն է Քանովա նշանաւոր արձանադործը: Այս դամձ արձանը վանքին նուիրած է Քանովայի խորթ եղբայրը՝ Եպս. Սարթորի Քանովա: Անմիջապէս քովը կայ վենետկեան արուեստով դրակալ մը՝ ընկոյզէ փայտով աշխատուած եւ քանդակուած, որ կը ներկայացնէ Թեւատարած արծիւ մը: կը կրէ 1751 թուականը:

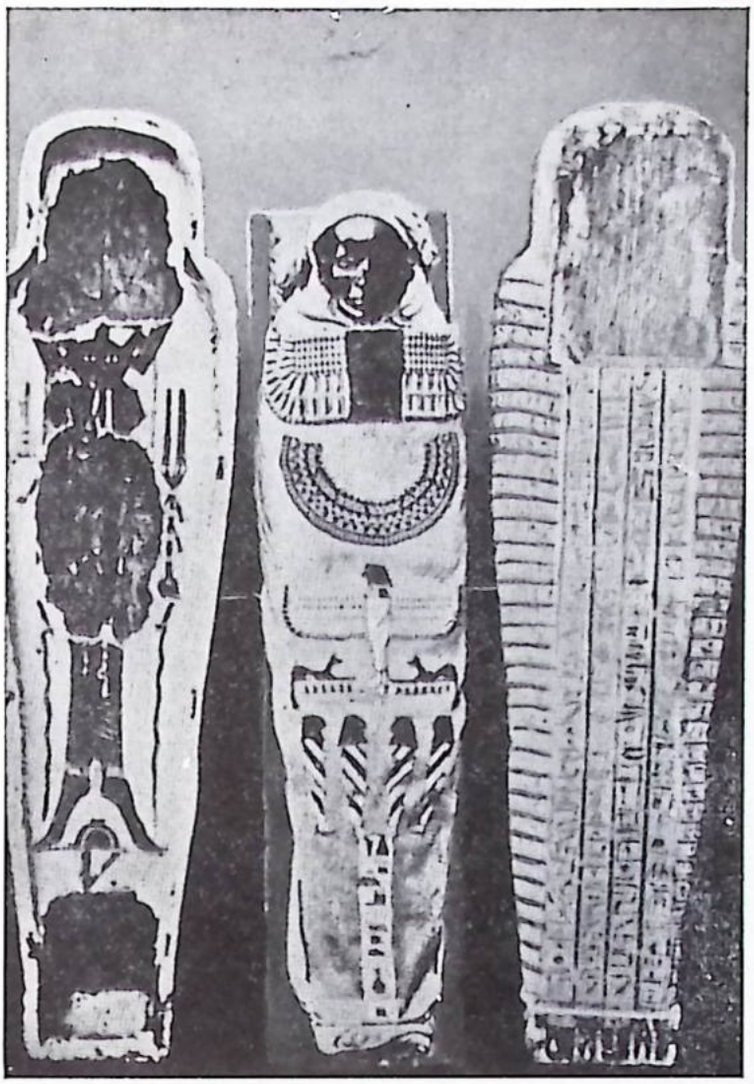
Դիմացը կան կարապետ Մաթոսեանէն նուիրուած՝ Ալիշանի եւ Ե. Քոչարի դրծերէն՝ Գերպ. Ի. Կիւրեղեանի կիսանդրիները: Անոնց քով է նաեւ երդահան կոմիտաս Վարդապետի մահադիմակը:

Քիչ մը աւելի յառաջանալով կը դանենք եղիպտական մումիան: Հոս ամէն այցելու երկար կանդ կ'առնէ ու կը յորհրդածէ հիասթափուսմով մահուան ու կեանքի վրայ, ունայնութեան վրայ փառքերու եւ մեծապործութեանց: Ըստ եղիպտագէտ հնախօսներու, ինչպէս Ունկարելլի եւ Շապա, ամէնէն խնամքով պահպանուածն է, համեմատութեամբ աշխարհի վրայ եղած ուրիշ մումիաներու: Եղիպտական այդ մումիան, ըստ Ունկարելլիի 3500, իսկ ըստ Շապայի 2200 տարուան հնութիւն ունի: Գլուխը, ակռաները, ոտքերն ու եղունդները տակաւին իրենց ամբողջականութեան մէջ մնացած, ապացոյց են մարդկային մարմինները զմռսելու եղիպտական այն եղանակ արուեստին, որուն դաղտնիքը այժմ ծածկուած է հնութեան խորհրդաւորութեան մէջ: Մումիան պատուած է ժամանակին կտաւով մը՝ նոյնպէս անմաշ մնացած. իսկ վրան ծածկուած է ապակեայ դունաւոր ուլունքներով հիւսուած պատանքով մը, ուր կը նչմարուին դիցաբանական էակներ. բղէղը՝ նչան անմահութեան, իրիս եւ Իսիրիս աստուածները: Գունաւոր պատանքին վրայ դրուած է ուղեղիկը (cervelet), զոր եղիպտացիները մեռելներու դանկէն հանելու եւ առանձին պահելու սովորութիւնն ունէին:

Մումիան կը ներկայացնէ եղիպտացի քուրմի մը դաւակը, Նեմենեֆէթամէն կոչուած եւ երիտասարդ հասակին մէջ մահացած: Մումիան վանքին նուիրուած է 1825ին Պօղոս Պէյ Եուսուֆէն՝ որ առաջին Նախարարն էր Եղիպտոսի վոխարքայ Ալի Փաշայի:

Նոյնպէս թանկագին է դադաղը (sarcofage) մումիային, նոյնքան հին եւ նոյնքան մեծարժէք որպէս աշխատանք: Կափարիչը եւ ներքին կողմը ծեփուած են մեհենադրոշմ (երոկլիֆ) արձանադրութիւններով, նուիրուած վախճանեալի կեանքին, յիշատակութիւններով «բարերար» աստուածներու: Բայլ յատկանշական պատկերներու դծադրութիւններէն, որոնք իրենց դոյներուն կենդանութեան մէջ մնացած են, դմայլելի է մանաւանդ ժանտաթղթենիէ վայտին այդքան դարերու ընթացքին անաղարտ եւ անմաշ պահպանութիւնը:

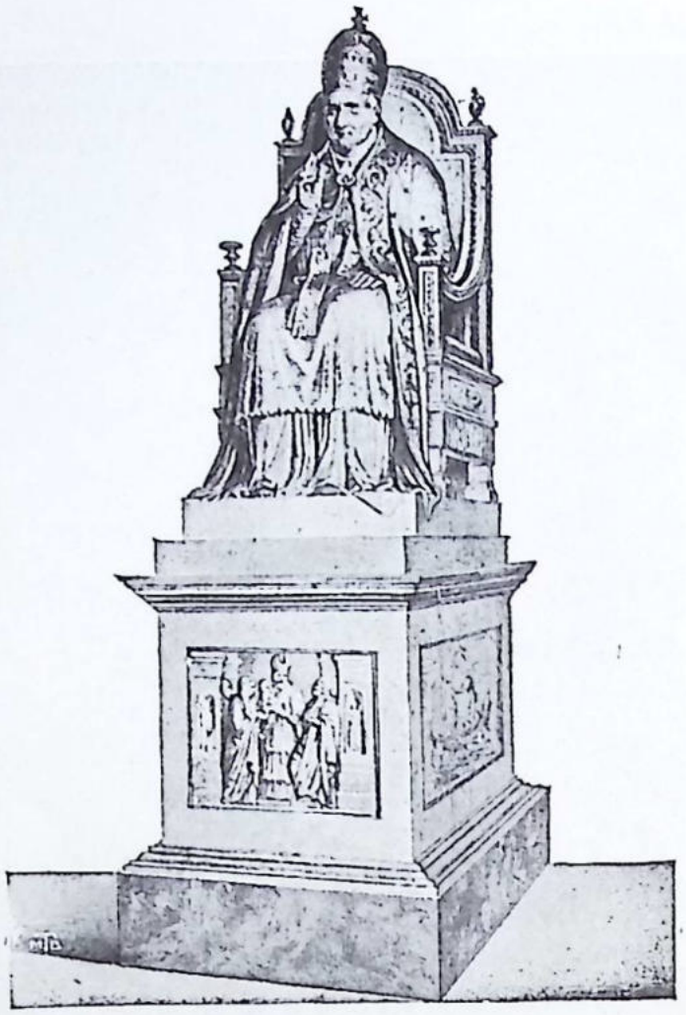
Մումիային ապակեայ պահարանին ստորեւ, կան ուրիշ կա-

Եգիպտական մումիան

բեւոր հնութիւնները: Անոնց քով դրուած են Պետրոս Ադամեանի երկու խաղերը: Ատոնք երկու պնակներ են, որոնց խորքին վրայ, ծածկուած մոմի թեթեւ մուրով, գծուած են առասնակրկիտով Համլէթի եւ Սրքայ Լիրի պատկառելի դէմքները:

Մումիայի դիմաց, դէպի Լիտոյ նայող պատուհանին առջեւ, ուրիշ ապակեայ մեծ պահարանին վերի մասին մէջ պահուած են հայկական դրամները, որոնց հնագոյնները Տիգրան Մեծի ժամանակէն են եւ նորագոյնները հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան շրջանէն: Նոյն պահարանին երկու վարի յարկերուն մէջ դետեղուած են հեռաւոր արեւելքի կեանքը պատկերացնող հնդկական եւ չինական հնութիւնները: Տաճարներու, աստուածներու (Պուտտա-

Ֆապրիս - Գրիգոր Ժ.Զ. Սրբազան
Պահանայապետ

յի) արձանիկները, ընտանեկան եւ չուկայի կեանքէն քանդակները, առարկաները, որոնք բոլորն ալ կը ծառայեն գաղափար մը տալու խոր արեւելքի ժողովուրդներու բարքին ու կեանքին:

Հնդկական արժէքաւոր հնութիւն մըն է, 1830ին Մատրասցի հայազգի Լազարովիչէն ղրկուած պապիրոսը՝ որ կը պարունակէ ծխական բանաձեւը, պուտտայական քուրմերու ձեռնադրութեան, փալի լեզուով՝ մին սանսքրիթի կրօնական դաւառաբարբառներէն: Պապիրոսները ընդհանրապէս պլանաձեւ են, մինչդեռ ասիկա կը բաղկանայ տասներկու տախտակներէ 55×10 հրդմ. չափերով եւ ոսկեղէր տառերով:

Քանովայի աշակերտ Ֆապրիսի գործ է Գրիգոր Ժ.Զ. Ս. Պահանայապետը ներկայացնող արձանը՝ Քարրարայի մարմարով վին-

Հայկական Ջեռագիրներու բաժինը
Մխիթար Աբբահօր կիսանդրիով

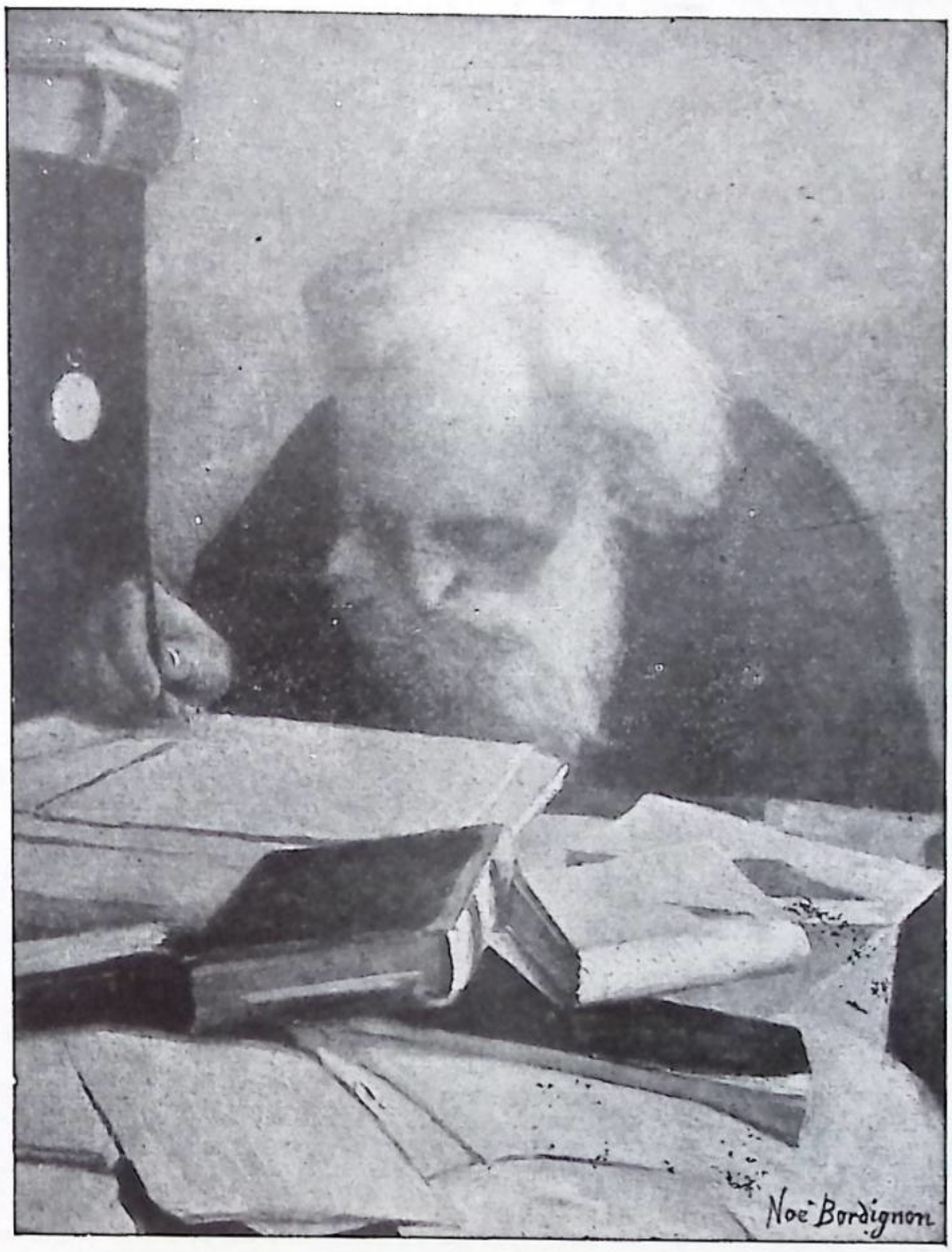
ուած, եւ ապակեայ պահարանի մէջ առնուած, կճեայ պատուանդանի վրայ կանգնուն: Անոր դէմը ուրիշ արձան մը՝ Ֆրանսացի Լէպրէտն արձանագործէն չինուած 1768ին՝ որ կը ներկայացնէ Կղեմէս ԺԴ. Սրբոյ քահանայապետը: Երկու արձաններն ալ երկու դլուխ դործոցներ են:

Կը մտնենք հայկական ձեռագիրներու յատկացուած բոլորակը: Հոս աղգային հին պատմութիւնը, հայ դրականութիւնը, հայ արուեստը՝ կորուստէ փրկուած թանկագին դանձերով, հրապուրիչ է ամէն հայ սրտի: Եթէ օտարը կու դայ ըմբռնելու հայ ժողովուրդի արտադրական անսպառ կորովին վրայ, հայը պարծանքով կը հաղորդուի իր անցեալի դեղեցկութիւններով: Բոլորակը ամբողջապէս նուիրուած է ձեռագրական ճոխ հաւաքածոյի ցուցադրութեան: Պատերը ծածկուած են ապակեփեղկերով, որոնց մէջ 3500 ձեռագիրներ կը պահպանուին խնամքով, իւրաքանչիւրը իր առանձին թուանշանով եւ ամբողջութիւնը դասաւորուած եւ ցուցակագրուած ուրոյն մատեաններու մէջ: Աստուածաշունչ, ճառընտիր, մաշտոց, պատմագիրներ, սուրբ հարց թարգմանութիւններ, մեկնողական դործեր դանազան դարերու, հայ աշուղային դրականութիւնը հոն իրենց տեղն ունին, եւ որոնցմէ շատեր առարկայ եղած են Մխիթարեան Հայրերու տքնաջան ուսումնասիրութիւններուն եւ հրատարակութեան: Տակաւին կան ձեռագիրներ՝ նիւթ ապագայ ուսումնասիրութիւններու: Սրբազան մատեանները կը պարունակեն մանրանկարներ, լուսանցազարդեր, խորանանկարներ, հայկական մանրանկարչութեան դեղեցիկ նմոյշներ, թ. դարէն մինչեւ ԺԷ. դար երկարաձղուող չրջաններու: Մաս մը այդ կարդի սրբազան մատեաններէն՝ ցուցադրուած են այցելուներուն համար, սրահին կեդրոնը դետեղուած բոլորակ դարանին մէջ:

Ձեռագրատան խորը կը հսկէ Մխիթար Աբբահօր մարմարեայ կիսանդրին, դործ Ֆապրիսի 1833ին: Անոր դէմը կայ Ալիշանի իւղանկարը՝ դործ Ն. Պորտինեռնի. մեծ դիտնականը եւ մեծ բանաստեղծը իր դրասեղանին առջեւ, արդէն ծերունի, իր դրիչը ձեռքը, նուիրուած է դրական աշխատանքի: Այդ ներշնչող նկարը ամէն մխիթարեանի տիպարն է, անձնանուէր դոհուած հայ դրականութեան եւ պատմութեան, հայ լեզուի եւ ընդհանուր հայ մշակոյթի ուսումնասիրութեանց:

Ալիշանի իւղանկարէն վար դետեղուած է պատմականօրէն չատ

հետաքրքրական վկայաթուղթ մը լսուին լեզուով, ուր Լեւոն Դ. Հայոց թագաւորը՝ առեւտրական յարաբերութեանց դաշինք կը դնէ ընդմէջ Կիլիկեան Հայաստանի եւ Ճենուայի ու Սիկիլիոյ վաճառականներուն: 1271ի եւ 1331ի այդ վաւերաթուղթերը, զոր Ա-

Նոյէ Պորտինեոնի. – Հ. Ղեւոնդ Ալիշան

լիշան դիւաններէն հանելով քննած, ուսումնասիրած եւ հրատարակած է արդէն «Սիսուան»ին մէջ՝ իր վաւերաքին վրայ կախուած են ձեռագրատան մէջ, որպէսզի հայ եւ օտար այցելուներու ուշադրութեան առարկայ ըլլան:

Հոն պատին եղերքը, շրջանակներու մէջ առնուած են քանի մը

մաղաղաթեայ էջեր, կիսաւեր, այրած կամ կտրուած, ցոյց տալու համար թէ ի՛նչ վիճակի մէջ կը գտնուէին յաճախ ամէնէն յարդի ձեռագիրներն ալ: Յուշատրուածը Եղիշէի պատմութեան մէկ էջն է, «Գահնամակ ազատաց Հայոց հաստատեալ խնդրով եւ կնքով Ս. Սահակայ յամին 428», զոր վանքին նուիրած է Յ. Մկրտիչ Էմին 1883ին: Ուրիշ էջ մը կը ներկայացնէ Եղիշէի Ե. յեղանակի սկզբնաւորութիւնը այրած ու վճայած. «Մեծ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն մեծութիւն երկրաւոր...» սկզբնաւորութեամբ:

Իջնելով երեք աստիճաններէ՝ կը մտնենք դարձեալ մեծ սրահը, զոր ձգելէ առաջ՝ հիւրընկալող վարդապետը արձանագրել կու տայ այցելուներու անունները: Երկու մատեաններ ահմանուած են, մին ազգայիններու, միւսը օտարներու համար: Յետոյ կան ուրիշ երկու մատեաններ եւս, մին բարձրաստիճան անձնաւորութիւններու համար եւ երկրորդը՝ Ոսկեմատեանը՝ իշխանական, թագաւորական տուներու անձնաւորութեանց յատկացուած: Այդ մատեաններու մէջ կան ստորագրութիւններ դեսպաններու, դանդաղ երկիրներու նախարարներուն, իշխող կամ աքսորեալ թագաւորներու, զօրավարներու, նախագահներու: Նշանաւոր անձնաւորութեանց կարգին կը գտնենք անունները՝ Աւստրիոյ կայսրերուն, Կալլէսի և Բրուսիոյ իշխաններուն եւ իշխանուհիներուն, Ռուսիոյ Ալեքսանդր Բ. Յարին՝ որ նուիրած է վանքի մատենադարանին Սիւնեայական ձեռագրին նամանաւանդ չորս հատորներու մէջ, Շուեդի եւ Նորուեկիայի Մայր թագուհի Յովսեփիայի՝ որ նուիրած է Ոսկար Բ.ի բոլոր գործերը փառակազմ հատորներով, Իտալական Սաւոյեան թագաւորազուններու եւ իշխանազուններու, Վիկտոր Էմմանուէլ Գ.ի, որ նուիրած է իր դրամագլխութեան հատորները, Մարկարիտա եւ Էլէնա թագուհիներուն, Ումպերթոյ թագաժառանգ իշխանին եւ Պելճիոյ Մարիա Ժողէ իշխանուհին, Պուլկարիոյ Պորիս թագաւորին եւ Եոհաննա թագուհիին, Հոլանտայի Էմմա թագուհիին, Ռումանիոյ Ֆերտինանտ թագաւորին եւ թագուհիին, Իտալիոյ Աւսթայի դուքսին: Իտալական կառավարութեան նախագահներէն՝ վերջին չորքն՝ Էյնաուտիին, Ֆանֆանիին, Շելպայիին: Մեծանուն դրագէտներ՝ Լորտ Պայրըն, Ռըչքին, երգահաններ՝ Վակներ, Տոնիձէթթի, Ռոսսինի, Վէրտի, Սթրավինսքի, եւ մերիններէն՝ Կոմիտաս վարդապետ եւ Սրամ Խաչատուրեան հոն են իրենց ստորագրութիւններով:

7 – ԱՐՈՒԵՍՏԻՑ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՑ ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ

Առանձին սրահ մը յատկացուած է Արուեստից եւ Գիտութեանց *թանգարանին, կառուցուած աւելի ուշ* 1870*ին, Հ. Մ. Քալֆունեի խնամքով եւ դեղարուեստական ճաշակով: Հոն ամփոփուած են հաւաքածոներ զմռսուած թռչուններու, բաժնուած իրենց դասակարգութեանց, ամէնէն փոքրէն մինչեւ ամէնէն մեծը, ջրային կենդանիներու, սողուններու, անղամալնական նիւթերու, բնա-*

Արուեստից եւ գիտութեանց թանգարանին սրահը

կան, բնաբանական, տարրաբանական, հանքաբանական դիտութեանց վերաբերեալ առարկաներու, որոնց նպատակը եղած է վանքի բարձրադոյն կարգի աշակերտներու փորձառական քննութեանց օժանդակումը եւ դիւրացումը:

Սրահին առաստաղը զարդարուած է Փաուլէթթիի «Արուեստ-

Փառէբբի· – Մխիթար ցոյց կու տայ կղզին Մայր Վենետկոյ

ները» ներկայացնող նկարով մը եւ անոր երկու կողմերուն՝ դոյդ բոլորակներու մէջ՝ «Մխիթարի մուտքը Ս· Ղազար», եւ «Հայաստանի յարդանքը Վենետկոյ»: Ամբողջ սրահին շուրջբոլորը, պատուհաններէն ու դռներէն վեր, զետեղուած են մեծաղոյն հանճարներուն, արեւմուտքի եւ արեւելքի, որոնց մէջ նաեւ հայկական մեծ դէմքերու, ինչպէս Հայկի, Խորենացիի, Եղնիկի, Անանիա Շիրակացիի եւն:

Արուեստիս եւ գիտութեանս այս թանգարանին արտաքին ճակատը զարդարուած է վանքին վինանչանով, որուն ստորեւ գրուած է թուականը չինուածեան (1870): Մինչ պատշգամին երկու կողմերը՝ երկու մեծ արձաններ՝ մէկը Հայկի՝ Հայոց նահապետին նուիրուած, միւսը վաղարշակ Թագաւորին՝ կը պահպանեն արուեստի տաճարը:

Ս· Վազար – Զանգակատունը

8 – ՏՊԱՐԱՆ

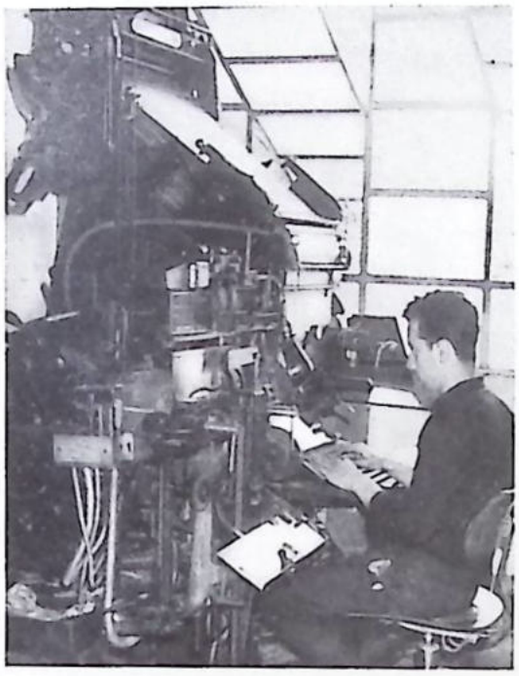
Մխիթարեան դրական արտադրութեանց աշխատանոցն է տըպարանը, հաստատուած Ս. Ղազարի մէջ 1789ին ի վեր: Սկիզբը Մխիթարեանները օգտագործած են «Անտոն Պորթոլիի» տպարանը Վենետիկի մէջ՝ օժտուած հայկական տառերով, անկէ ետք «Դեմետրեայ Թէոդոսեանց»ը մինչեւ վերոյիշեալ թուականը: Վենետիկէն մնացած են առաջին հրատարակութիւնները՝ Պոլիս, Իզմիր, Կոլկաս եւ այլուր, հոն ուր հայութեան կորիզ մը գոյութիւն ունեցած է: Նախնեաց գործերու հրատարակութիւններ, պատմաքննական ուսումնասիրութիւններ, բանասիրական մենագրութիւններ, դրական ու բանաստեղծական դիւրքեր, թերթեր՝ «Բազմավէպ» եւ «Գեղունի», իրենց բազմազոյն եւ հետաքրքրական էջերով, եւ վերջերս «Մխիթարեան Ընտանիք» դպրոցական ամսաթերթը ցրուած են աղբին մէջ: 1843էն ի վեր է որ «Բազմավէպ»ներու շարքը մանաւանդ, աշխարհաբար լեզուին տուած իր ընտիր ու մաքուր ուղղութեամբ, բացած է նոր ուղի աղբային եւ մարդկային դիտութեանց համար: Գիտական մարզի մէջ՝ բնաբանական, տարրաբանական, հանքաբանական, բուսաբանական, աստղաբաշխական դիտութիւնները դիւրամատչելի եղանակով մօտեցուցած են հայ ժողովուրդին: Եւ այնուհետեւ բազմաթիւ հրատարակութիւններ, որոնց թիւն անգամ ահմանելը դժուար է, դասագիրքի կամ ուսումնասիրութիւններու ձեւով՝ անընդհատ լոյս տեսած են մխիթարեան տպարանէն: Բայլ ժողովրդական նկարագիր ու հանդամանք ունեցող գործերէ, նաեւ քննական հրատարակութիւններ պարծանքը եղած են բազմալեզուեան տպարանին: Կը կոչուի բազմալեզուան ճիշտ այն պատճառով՝ որ զանազան լեզուներու տառերով օժտուած ըլլալով հնուց ի վեր՝ նշանաւոր դարձած է Իտալիոյ տպարաններուն մէջ. այդ համբաւը կը տեւէ մինչեւ այսօր: Այս տպարանէն լոյս տեսած են 1810է սկսին բազմաթիւ լեզուներով եւ վերջինը 1882ին, 36 լեզուով՝ Ս. Ներսէս Շնորհալիի «Հաւատով խոստովանիմ»ը, եւ 1944ին՝ 28 լեզուով իտալ. Ֆակերածծի բանաստեղծին «Ararat, elegia armena» քերթուածը: Հոնկէ լոյս տեսած է Հայկազեան (Մխիթ. Աբբահօր) եւ Նոր Հայկազեան (Աւետիքեան–Սիւրմէլեան–Աւգերեան՝ երից վարդապետաց) բառարանները, վերջինը մանաւանդ ակադե-

մական լրջութեամբ եւ խորութեամբ, ճոխութեամբ եւ ճշդութեամբ վկայութիւններու: Այսօր իսկ այդ հրատարակութիւնը կը մնայ մխակը իր տեսակին մէջ՝ անգերազանցելի եւ անմրցելի: Հ. Մ. Զամչեանի եռահատոր Հայոց պատմութիւնները, Հ. Ղ. Ինճիճեանի Հնախօսութիւնը եւ Տարագրութիւնը Հայաստանի, Աւետիքեաններու եւ Աւգերեաններու ատաուածաբանական եւ բանասիրական գործերը, Ալիշանի տեղագրութիւնները, Հայունիի հին հայ տարազին պատմութիւնը, Հայուհին պատմութեան առջեւ, Հ. Ա. Ղափիկեանի թարգմանութիւնները, եւն.: Անպակաս եղած են անցեալին մէջ մեկենասներ կամ բարեբարներ Մխիթարեան տպարանին. այսպէս Ղարամեան եւ Տիւզեան գերդաստաններ, եւ վերջերս Հայրապետ Կրէտ եղած են օժանդակողներ Մխիթարեանց պրակեան գործունէութեան ճեռնարկներուն. անմոռանալի անուններ բոլորն ալ:

Մխիթարեան տպարանը գեղարուեստական յայտնի ճկատումներ եւս մշակած է, մանաւանդ 1800–1850ի շրջանին, երբ վիմատպական կարելիութիւններ գոյութիւն ունեցած են հոն. տպագոյց՝ այն բոլոր մխոցին գեղարուեստական նկարներու տպագրութիւնները, որոնք այնքան գեղեցիկ եւ յաջող եղանակով լոյս տեսած են անկէ եւ յաջորդ տարիներուն ալ չարունակուած: Այսպէս, օրինակ մը տալու համար, յիշենք Բազրատունիի «Հայկ Դիւցազն»ի կամ Գերիզ. Ե. Հիւրմիւզի «Բուրաստանք»ի պատկերները. անոնք բոլորն ալ վիմատիպներ են, կատարուած Ս. Ղազարու մէջ: Այս պարտական գոյց կու տայ թէ Մխիթարեանները քալած են միշտ գուգընթաց ժամանակին պարզացման հետ: Այսօր ալ Մխիթարեան տպարանը օժտուած է արդիական վիմատիպ կարելիութիւններով 1956էն ի վեր, երբ ձեւն ու պատրաստութիւնը այդ արուեստին փոխուած են եւ առած գունաւոր հրատարակութեանց դրութիւն մը գինիի կամ ալլումինիումի վրայ փոխանակ քարի, ինչպէս էր հին առեն, պահելով սակայն միշտ վիմատիպ (lithographie) անուանակոչումը: Տպարանի երեք տպագործ մեքենաները (Linotype) նուիրուած են. առաջինը՝ 1938ին Միացեալ Նահանգներու արտայիններէն, երկրորդը՝ 1958ին Տիար Օննիկ Մանուկեանէն (Քոմոյ) եւ երրորդը՝ նոյն տարին Կիւլպէնկեան Հիմնադրամի Հաստատութենէն: Հայկական եւ եւրոպական գրերու բաժինը չատ ճոխ է, եւ ունի մեծ գանազանութիւն. կէտ մը որ

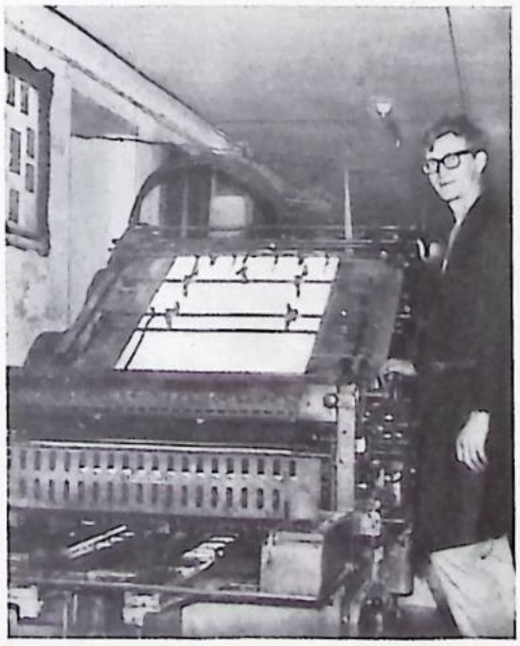

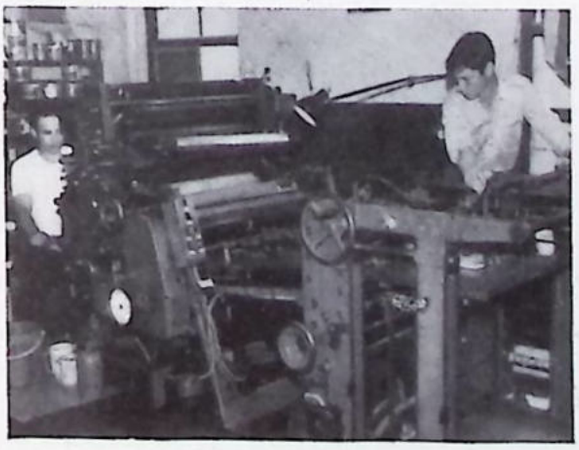

Տպագրական աշխատանքի զանազան պահեր եւ նմոյշներ գործիքներու:

անհրաժեշտ է այսօր ո՛րևէ արդիական տպարանի մը համար: Յետ պատերազմեան շրջանին, Մխիթարեան տպարանը իր կատարած վերջին զարգացումով՝ կը նկատուի մին վենետիկի լաւագոյն տպարաններէն, կատարեալ իր բովանդակ կազմածով, մանաւանդ լիթօկրաֆիէ ուղղութեամբ:

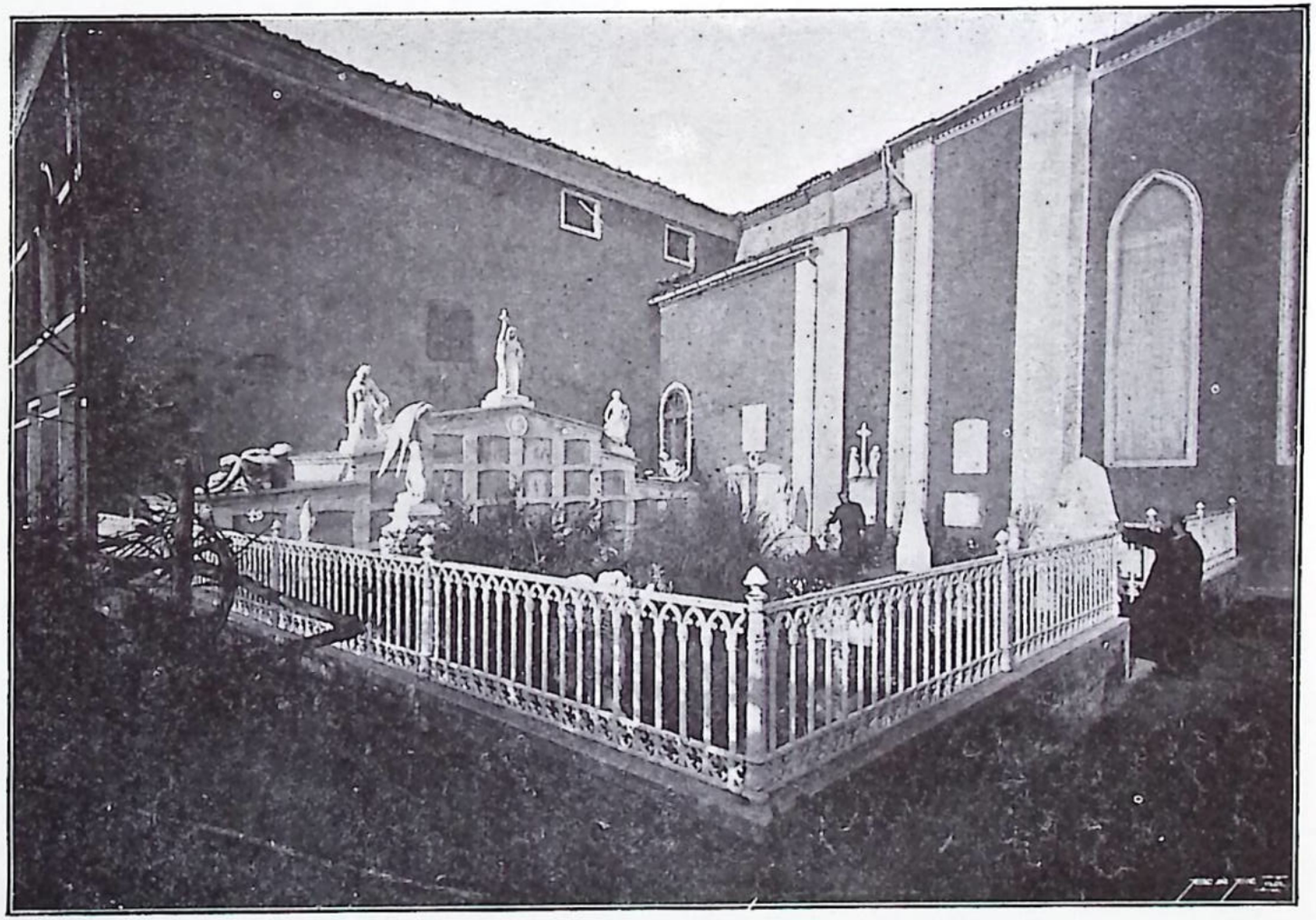
9 – ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ս. Ղազար ունի իր սեփական գերեզմանատունը: Հոն է որ թաղուած են վաստակաւոր Հայրերը իրենց առաքելական եւ գրական գործունէութիւններու վախճանին: Հոն է Ալիշանը, հոն են բոլոր միւս արդիւնաւոր Հայրերը: Հոն է բացառիկ արտօնութեամբ մը՝ նաեւ երաժշտապէտ Գուրգէն Մ. Ալէմշահի չիրիմը, նախկին սան Մուրատ–Ռափայէլեան վարժարանին. Բիւզանդ Մասրաֆի եւ տիկնոջ, Իսկենեան ընտանիքի եւ Զրաքեան Յովհէի պէյի դամբանները:

Մարմարաշէն նկուղները կ'ամփոփեն Մխիթարեան Հայրերու մարմինները: Անոնց չինուելէն ետքն է որ նախընթաց շրջանին վախճանեալ միաբաններու ոսկրները հաւաքուեցան միատեղ եւ հիւսուեցան գերեզմանատան պատին մէջ, որուն վրայ Ալիշան դրած է հետեւեալ վերտառութիւնը.

Ի հայրենեաց ընժդեհիմ յօժարիմ յանկնուլ կղզիս,
Ի սպաս Փրկչին, Մօրըն Կուսի եւ Հայ Ազգիս,
Ուր միաբան վաստակեցին հանգչին եւ անդ
Հարիմ եւ եղբարիմ Մըխիթարեանիմ յոյս յանվըկանդ,
Յարփիանալ մահահալած կենաց աւուր
Նորադիտակիմ զուգապարել լուսափետուր:

Իմաստնալից այս տողերով Մեծն Ալիշան կը պատկերացնէ հոգեկան սրտակցութիւնը անոնց՝ որոնք միաբան աշխատեցան եկեղեցւոյ եւ ազգին համար, եւ այժմ միասին կը հանգչին յոյսով երանական լոյսին:

Երեքմանյատունը՝ դիտուած դուրսէն

Դաշինքների տուն

10 – Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Ս. Ղազարու կղզին այլ եւ այլ չրջաններու մէջ ընդարձակուած է հետզհետէ: Մխիթար Աբրահօր օրով հազիւ մէկ չորրորդն էր այսօրուան Ս. Ղազարը: 1825ին պէպի Վենետիկ հայոց կոյսէն ընդարձակուած է, իսկ 1949ին՝ վանքին հանդիսակաց Լիտայի կողմէն եւ ճակատէն պէպի չրանցք երկարող մասին վրայ աւելցաւ նոյնքան հող, որքան էր նախընթաց չրջանին տարածութիւնը՝ չընդհուպ Վենետկոյ քաղաքային վարչութեան բաղնացականութեան եւ Մխիթարեանց ըրած անխոնջ դիմումներուն: Բ. միջազգային պատերազմէն անմիջապէս առքը՝ Ս. Ղազարի կղզին առացաւ, հետեւաբար, 14·000 մեղր քառ. ընդարձակում մը եւ այժմ ունի չուրջ 30·000 մեղր քառ. տարածութիւն: Այս առթիւ չինուեցաւ նոր չրջապատը, օժանդակութեամբ պզտիկ բաղեբարներու ըրած նըպաստներուն: Հոլին ընդարձակումով կարելի եղաւ միանգամայն դարտասին բարեզարդումը, չոճիներու եւ մայրիներու անկապտրծութեամբ, վանքին դրան առջեւ բացուած լայն հրա-

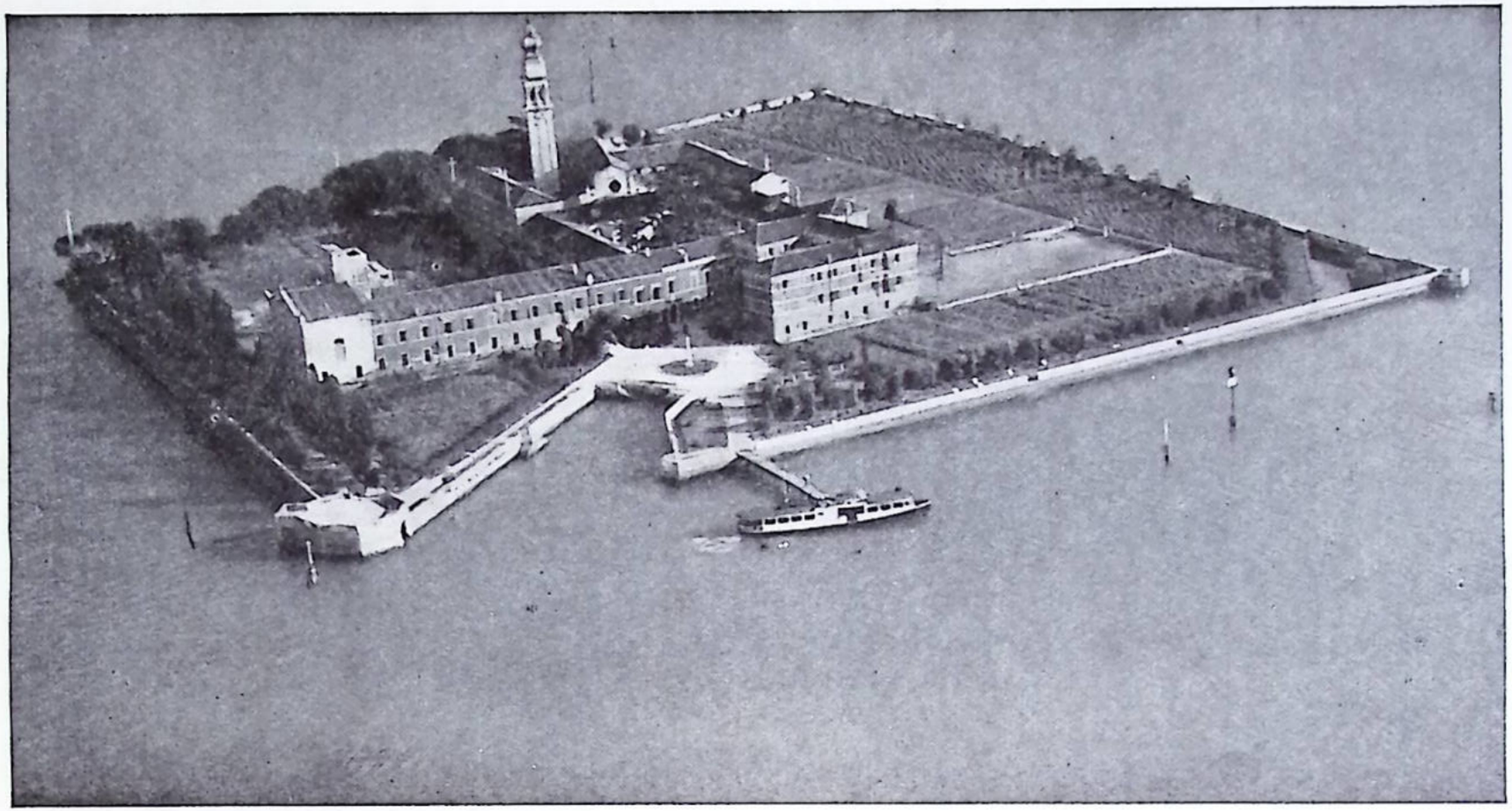
կղզին՝ վերջին ընդարձակումէն առաջ

Յուշարձան երջ. Մխիթար Աբբահօր

պարակին ալ նորոգուեցաւ մարմարապատ յատակով: Աբեւէն համբուրուած վարդն ու հիրիկ, մեխակն ու զարնանային բազմազոյն ծաղիկները, ոչխանարի թուխները, բոլոր եղանակներուն ծաղկեալ զուարթութիւն մը կու տան այդ հրապարակին: Ս. Ղազար, որ նախ քան վերջին ընդարձակումը եւ բարեզարդումը կը կոչուէր վենետիկեան լճակին ակունքը, այսօր կրկնակի կերպով արժանի է այդ անուղոսին: Եւ ատուդիւ կապոյտ լճակը կենդանացնող բոլոր կղզիներուն մէջ՝ Ս. Ղազար միակն է որ կը հրապուրէ բոլոր այցելուները իր դիրքով եւ իր դեղեցկութեամբ:

Դարասաին մէկ անկիւնը կանգնած է 1962 Օգոստոսէն ի վեր պղնձաձոյլ արձանը Մեծն Մխիթարի, Երանաչնորհ Հիմնադրին ազգանուէր Հաստատութեան մը՝ որ դարերով փարոսը եղած է հայ մատենագրականութեան եւ կը շարունակէ կատարել տակաւին իր անփոխարինելի դերը: Արձանը երկուքուկէս մեդր բարձրութիւն ունի, նոյնքան և աւելի բարձր պատուանդանի մը վրայ հաստատուած է և հայերէն ու լատիներէն վերտառութիւններով ճոխացած, հասկընալի դառնալու համար բոլորին: Արձանին հեղինակն է լատալեցի Պաճիոյ քանդակագործը: Մխիթար իր երկու բազուկները երկարած պրկելու չարժուձեւին մէջ՝ կարծես հայրադութ սիրով կոչ կ'ուղղէ բոլոր հայ ժողովուրդին գալու եւ լսելու իր ձայնը. ձայնը ճշմարտութեան, հաւատքի, աղգասիրութեան, որ այնքան ճշդրիտ եւ անխառն միացած էին իր հոգւոյն ու մտքին մէջ: Այս է այն տպաւորութիւնը՝ որ մարդ կ'ունենայ երբ կանգնած այդ արձանին առջեւ՝ կը դիտէ զայն հանդարտ հոգւով, զգալու համար անկէ եկող ներշնչիչ աղդեցութիւնը:

Կղզին՝ վերջին ընդարձակումէն ետք, օդէն դիտուած

11. – ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Մխիթարեան դպրոցները անցեալին մէջ եւ ներկայիս՝ եղան, և են այսօր ալ, հայ նոր սերունդին մտաւորական եւ բարոյական–հոգեկան կազմաւորման կեդրոնները:

Գրական վերածնունդը առեղծող Մխիթարեան Հայրերը, շատ հին ժամանակներէ սկսեալ մտահոգուեցան նաեւ ազգին զաւակները կրթելու կարեւոր հարցով: Անհուն զոհողութիւններով աշխատեցան անոնք ոտքի վրայ պահելու վարժարանները, հակառակ ժամանակներու դժուարութեանց, մինչեւ որ անոնցմէ շատերը քաղաքական ու պատերազմի պատճառներով ստիպուեցան վակուիլ եւ անոնց տեղ ուրիշներ ծնունդ առին: Մխիթարեանները նախընտրեցին դիւերմիկ վարժարանները, համոզուած՝ որ բարոյական ու տոհմային լուրջ կրթութիւն տալու համար, աւելի նպաստաւոր են: Այս վարժարաններու մէջ մոռցին եւրոպական նման հաստատութիւններու կարգապահական եւ ուսումնական ոգին, համաձայն ժամանակներու պահանջին:

Անցեալ չըլլանին բացուած Մխիթարեան վարժարանները, որոնք լրեննց օգտակար գործունէութեամբ բարիք սփռած են հայ գաղութներու մէջ, հետեւեալներն են.

1746ին՝ *Եղիսաբեթուպոլսոյ մէջ (Թրանսիլուանիա) կը բացուէր նախակրթարան մը, որուն վրայ աւելցաւ քիչ ժամանակ ետքը՝ նաեւ բարձրագոյն կարգի աշակերտներու բաժինը:*

1749ին *բարձրագոյն նախակրթարան մը Վարագաւինի մէջ:*

1797ին *նախակրթարան մը եւս Սիրվիզ (Ֆրումոսա):*

1804ին *Կ. Պոլսոյ մէջ «Լուսաւորչեան Եղբայրութիւն» կոչուած դպրոցը:*

1808ին *Ղալաթիոյ եւ Բերայի թաղերուն (Պոլիս) մէջ ուրիշ երկու դպրոցներ:*

1870ին *Քադիկեղոնի մէջ (Պոլիս) միջնակարգ վարժարան մը:*

1817ին, 1847ին եւ 1886ին *Տրապիզոնի մէջ՝ երեք նախակրթարաններ:*

1825ին *Խարասու Բազարի (Ղրիմ) մէջ բարձր նախակրթարան մը, եւ 1850էն ետքը Սիմֆերոպոլի եւ Թէոդոսիոյ մէջ ալ ուրիշ փոքր դպրոցներ:*

1831ին Ախըլցխայի մէջ՝ բարձր նախակրթարան մը:

1883ին Պարտիզակ եւ 1887ին Նիկոմիդիա բացուած նախակրթարանները:

1884ին նախակրթարան մը Սաւուրա (Պարսկաստան):

1892ին մայր վարժարան մը Մուշի մէջ, եւ յաջորդ տարիներուն՝ Առինչ, Նորշէն, Օղունք գիւղերու մէջ ուրիշ նախակրթարաններ:

1911ին՝ Մերտին, եւ 1912ին՝ Խարբերդ վարժարաններ:

Մխիթարեանները, ուրեմն, 1746էն մինչեւ 1915 ջանացին ամէն կողմ, ըլլայ գաղութներու եւ ըլլա՛յ հայրենի գաւառներու մէջ հաստատել կրթարաններ՝ փրկելու համար աղքին զաւակները տոհմային դաստիարակութեամբ: Անոնք այդ դերը կատարեցին այն ժամանակ՝ երբ աղքին մէջ տակաւին կրթական գործունէութիւնը չէր դառած իր հարկաւոր դիտակցութիւնը:

Ցիշեալ նախակրթարանները իրենց ծրագրով կապուած էին մեր Վենետիկի եւ Փարիզի վարժարաններուն հետ, ուր կը ղրկուէին յաջողազոյն հանդիսացող աշակերտները, կատարելագործելու համար իրենց ուսումները եւ ստանալու լիակէոնական կրթութիւն:

Այս բոլոր Հաստատութիւնները մեծ մասով՝ 1915ի ահաւոր աղէտին ընաջլինջ եղան: Առաջին միջազգային պատերազմէն ետք եւ անկէ առաջ ալ Մխիթարեան Հայրերը մտահոգուեցան ամփոփելու աղքին որբ զաւակները եւ հիմնեցին որբանոցներ՝ Ռէքանաթի, Ֆիէսոլ ա'Ս.րթիքոյ եւ Միլան:

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԸ

Ա. ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ԵՏՔ

Մխիթարեան վարժարաններու մէջ ամէնէն կարեւորն է Վենետիկի Մուրատ–Ռափայէլեան եւ Սեւրի Մուրատեան վարժարանները, որոնք յետ Ա. միջազգային պատերազմին՝ վերստին սկսան իրենց աղգօգուտ գործունէութիւնը:

Մխիթարեան վարժարաններու անդրանիկ մեծ Հաստատութիւնն է Վենետիկի Մուրատ–Ռափայէլեանը, – միջնակարգ բարձրագոյն վարժարանը, – ուր աղքին զաւակները կը ստանան տոհ–

մային կատարեալ դասախարակութիւն եւ եւրոպական կրթութիւն: 1836ին է որ Ռափայէլեան վարժարանը սկսաւ իր գործունէութիւնը Վենետկոյ մեծ ջրանցքին եղերքը կառուցուած հոյակապ պալատին մէջ, եւ որ յետոյ 1850ին փոխադրուեցաւ Ծենոպիոյի նոյնպէս չքեղ պալատը: Այս վերջինը ունէր առաւելութիւնը մեծ պարտէզով մը օժտուած ըլլալու, անհրաժեշտ պայման մը աշակերտներու առողջ կեանքին եւ մարզական խաղերուն համար:

Ռափայէլեանէն երկու տարի առաջ 1834ին՝ Փատուայի մէջ կը բացուէր Մուրատեան վարժարանը, որ 1845ին փոխադրուեցաւ Փարիզ: Այսպէս աղքը կ'ունենար երկու մեծ կեդրոններու մէջ՝ ղոյդ մը բարձրադոյն լիկէոններ, կազմակերպուած եւրոպական մեթոտով եւ որոնց նպատակն էր հանել հայ աղջին համար բարձրադոյն կրթութեամբ պատրաստուած դէմքեր:

Մուրատեան վարժարանը 1870ին Ֆրանս-Բրուսիական պատերազմին պատճառով փակուեցաւ եւ փոխադրուելով Վենետիկ՝ մխացաւ Ռափայէլեանին, որ այնուհետեւ կոչուեցաւ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարան:

1928ին Մուրատեան վարժարանը կը վերաբացուէր՝ Սեւրի մէջ, կանանչազարդ դարպասով մը օժտուած՝ տիկին Փոմփատուրի պալատին մէջ, եւ փարիզահայ դաղութին համար կ'ըլլար ամէնէն մեծ ուսումնական եւ կրթական կեդրոնը: Տարուէ տարի, միշտ աւելի զարդանալով հասցուց սերունդ մը, օգտակար հանդիսանալով Ֆրանսահայ դաղութի ընտանիքներուն հայկական նկարագրի պահպանման:

Այս ղոյդ վարժարաններու բարերարներն եղան հնդկահայ երկու աղնուական հայեր՝ Ռափայէլ Ղարամեան եւ Սամուէլ Մուրատ:

Աղեքսանդրիոյ մէջ 1936ին Ֆան տը Սեղար թաղին մէջ կը բացուէր Նախակրթարան մը, որ յետոյ փոխադրուեցաւ Շիւցի թաղը՝ նոր շէնքի մը մէջ, դնուած Մաթոսեաններու բարերարութեամբ: Այսօր այդ նախակրթարանը քաղաքական վերահաս պայմաններու հետեւանքով փակուած է դժբախտաբար:

Միաժամանակ, 1936ին կը բացուէր նաեւ Հալէպի մէջ ուրիշ բարձրադոյն վարժարան մը, որ տարուէ տարի կը զարդանայ աշակերտներու բազմութեամբ:

Պոլսոյ մէջ մէկուկէս դար ապրող եւ գործող՝ Բերայի Մխիթարեան վարժարանը, փոխադրուած է այսօր Պոմոնթի (Պոլիս),

աւելի մեծ ու յարմարավէտ չէնքի մը մէջ, ուր կը շարունակէ իր օգտակար գործունէութիւնը Պոլսահայ գաղութին համար:

Պուէնոս Այրէսի մէջ նմանապէս բարձրադոյն կարգի ուրիշ վարժարան մը մտած է իր գործօն շրջանը, ուր հարիւրաւոր հայ մանուկներ ու պատանիներ կը առանան Մխիթարեան Հայրերու խնամքին տակ տոհմային կրթութիւն՝ տեղական ծրագրին համաձայն կատարելով իրենց ուսումնական ընթացքը: Այդ վարժարանը, հոգածութեամբ ազգային բարերարներու Տիարպէքիրեան եւ Էօրնէքեան ազնիւ ընտանիքներու՝ կը վայելէ նպաստաւոր պայմաններ ու խոստումնալից ապագայ մը ունի:

Մխիթարեան վարժարաններու եւ անոնց անցեալին մէջ ունեցած հունձքին մասին հրատարակուած է մեր տպարանէն առանձին հատոր մը, ուր կրնան դիմել առաւելագոյն տեղեկութիւններ փափաքողները:

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՏԱՐԱԾ ԴԵՐԸ

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՏԱՐԱԾ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայ մշակոյթի պատմութիւնը, յետ անկեալ դարերու ողբալի վիճակին, ԺԸ. դարու սեմին վրայ կը սառնայ մեծ վերելք մը՝ Մխիթար Աբբահօր հիմնած Հաստատութեան կատարած անդնահատելի գործով: Մխիթարեան Միաբանութեան Հիմնադիրը՝ էր միանգամայն հայկական մշակութային վերածնունդին հիմնադիրը, սկսեալ 1701 թուականէն սկսին: Այդ օրերուն՝ հայ տպագրական չարժումը աւելի հաստատուն հիմեր առած ըլլալով՝ հետզհետէ ընդհանրանալու եւ կատարելագործուելու չրջանին մէջ մըտած էր: Մխիթար, նախ Պոլիս եւ յետոյ մանաւանդ Վենետիկ, անխոնջ ջանքեր կը թափէ որ այդ չարժումը կայուն ու բեղնաւոր ընթացք առնէ, նպաստելու համար հայ ազգային ու եկեղեցական գրականութեան զարգացման: Գլուխ գործոց մըն է, արդարեւ, իր «Աստուածաչունչ»ի գեղարուեստական հրատարակութիւնը, որ գերազանցեց իրմէ առաջ եղած բոլոր փորձերը՝ իր տպագրական արուեստ եւ իր համեմատական աշխատանք՝ եբրայական բնագրին ու բազմալեզուան թարգմանութիւններու հետ:

Մխիթարի կատարած գերը, որպէս ռահվիրայ մեր մշակոյթի պատմութեան, նկատի առնուած է հոս, այս հատորին սկիզբը: Տեսնենք համառօտիւ, անոր յաջորդներուն գերած անդին ծառայութիւնը հրատարակչական, աստուածաբանական, հայրախօսական, եկեղեցական, պատմական, հնախօսական, լեզուական եւ գրական մարզերու մէջ, որով Հիմնադրէն նախագծուած ուղղութիւնները իրագործուեցան, ամբողջացնելով այսպէս ազգի մը վերածնունդին ծրագիրը:

Հրատարակչական ասպարէզին վրայ նշանակալից է Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան (1756–1829), Աստուածաչունչի նոր տպագրութեամբ, որ 1805ին քննական մեթոտով մը լոյս տեսաւ, ունենալով առորեւ գրուած ծանօթագրութիւնները, արդիւնք համեմատութիւններու եւ որոնք ներկայիս ալ Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան եւ բնագրային բաղդատութեան համար ունին իրենց օգտակարութիւնը: Իրմէ ետքը Հ. Ա. Բագրատունիի (1790–1866) էր որ 1860ին, նախընթացին վրայ բերաւ առաւելութիւններ: Ան, որպէս քալ յունադէտ ծայրէ ծայր համեմատած է Նախնեաց թարգմա-

նուիրելով այն յունական բնագրին հետ, ուսկից եղած էր Ե. դարուն՝ հայացումը Աստուածաշունչին: Բոլոր յաջորդ հրատարակութիւնները, որ երեւցան ազգին մէջ, մասնական կամ ամբողջական, կը հիմնուին այս վերջին երկու տպագրութիւններուն վրայ, որոնք այսօր ալ տակաւին կը վնտռուին իբրեւ անթերի հրատարակութիւններ:

Հրատարակչական մարզին մաս կը կազմեն մեր Նախնեաց գործերու տպագրութիւնները՝ փոքրագիր ու մեծագիր չափերով: Այսպէս ծանօթացուեցան մեկը միւսին եռեւէն պատմիչներ, ճառական ու մեկնողական գործեր՝ հայ Ս. Հայրերու կամ եկեղեցական գրիչներու, ինչպէս յոյն ու ասորի Ս. Հայրերէն եղած թարգմանութիւնները. Յովհաննէս, Աթանասիոս, Փ. Բիւզանդ, Եղնիկ, Եղիշէ, Ղ. Փարպեցի, Յովհան Ոսկեբերան, Եփրեմ, Մանդակունի, Զենոբ Գլակ, Նարեկացի, Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Լամբրոնացի, Գրիգոր Տղայ, Ա. Լաստիվերտցի, Մխիթար Գօշ, Մագիստրոս, եւն. եւն.: Մխիթարեանները ունեցան բծախնդրութիւնը բնագրական հաւատարմութեան՝ համաձայն իրենց դարուն քննական ոգիին: Եղնիկի «Եղծ աղանդոց»ը օրինակի համար, լոյս տեսած է 1825ին Հ. Ա. Բագրատունիի խնամքով, որ կը մաքրէր զայն այնպիսի այլատարազ խեղաթիւրումներէ, որոնցմով լի էր 1762ի Զմիւռնիոյ հրատարակութիւնը: Մխիթարեան կարկառուն դէմքեր, հայագէտ ու բանասէր, նուիրուեցան այս մեթոտիկ աշխատանքին, իրենց կողքին ունենալով ուրիշ նուիրեալ միաբաններ, որոնք կ'աջակցէին ընդօրինակութեամբ եւ համեմատութեամբ զանազան օրինակներու: Այս հսկայ աշխատանքը կատարած են մեղուաջան ճիդերով, ըլլան անոնք որ առաջին գծին վրայ կը կեննային, եւ ըլլան օժանդակիչ ոյժերը, առանց երբեք իրենց անձնական փառքը խորհելու. այնպէս որ չենք հանդիպիր հրատարակիչներու անուններուն՝ դէթ այս հրատարակչական ասպարէզին սկզբնական շրջանին: կայ գործը, բայց մշակները ծածկուած են խոնարհ լռութեան քօղով:

Գրեթէ միաժամանակ տեղի ունեցած են երկու կարեւոր ձեռնարկներ, պատմական–հնախօսական եւ լեզուական ուղղութիւններով: Վերածնունդի յայտադրին դլխաւոր նպատակը կը ձգտէր ազգային ոգիին վերազարթումին, բուժելու համար դարաւոր ստրկութեան տուած վէրքերը եւ ըրոշմելու խոր գիտակցութիւն մը՝ թէ մենք ալ ազգ մը եղած ենք, թէ մենք ալ փառաւոր անցեալ մը

ունեցած ենք: Զամչեան ուղեց չհշտել զայն իր եռահատոր պատմական կոթողով, իսկ անոր քեռորդին Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ ազգային հնախօսութեան ու աշխարհագրութեան վիճով: Անոնց գործերը, այսօր ալ, երբ քննական ուսումները առաջած են զարգացում եւ կատարուած մանրական ուսումնասիրութիւններ պատմական որոշ դէմքերու եւ շրջաններու վրայ, կը մնան միշտ իրրեւ հիմնական աղբիւրներ:

Լեզուական վերաղարթումը, նպատակ ունէր Նախնեաց ոսկեղինիկ լեզուն մաքրելու յաջորդ դարերուն խեղաթիւրումներէն: Մխիթար Աբրահայր յանձնարարած էր իր յաջորդներուն՝ որ երբ ժամանակները հասնին (վասնզի իր օրով տակաւին լատինարան պլրոյին հետեւողները չատ ուժեղ ազդեցութիւն ունէին, նոյնիսկ ազգային–եկեղեցական գործերու մէջ), անոնց առաջին մեծ մտահոգութիւնը ըլլայ՝ հսկել գրաբարի մաքրութեան վրայ, ջանալով տալ անոր նախկին գեղեցկութիւնը եւ փայլը: Այս ուղղութեամբ ինքը յօրինած էր արդէն Քերականութիւն մը, ու մանաւանդ Հայկազեան լեզուի բառարանը, օժանդակութեամբ իր ձեռնհաս աշակերտներուն, մանաւորապէս Հ. Մկրտիչ Անանեանի (1715–1777): Սա յետ Հիմնադրին մահուան, լրացուց գործը, հրատարակելով ամբողջական հրատարակութեան վրայ: Այս Բառարանին երկրորդ մասը, այսինքն Յատուկ անուանց բաժինը, իսկապէս նորութիւն մըն էր, եւ որ ցարդ իրրեւ ընդհանուր անուանական բառարան միակն է: Շատ ուշ չրջանին է որ Մխիթարեան գրական գործոյէն դուրս, Հրաչեայ Աճառեան առաւ կատարեալ ու ամբողջական «Հայ անձնանուններուն» բառարանը, որուն մէջ դուրս կը մնան սակայն տեղանունները: Մխիթարի ձեռնարկը ցոյց կու տայ, թէ ի՛նչքան մեծ եղած է իր դաղափարը՝ ամփոփելու հայ յատուկ անունները, անձի կամ տեղւոյ, ըլլա՛յ աստուածաչնչական եւ ըլլա՛յ ազգային մատենագիրներէ քաղուածները: Ցետոյ աւելցուած է աշխարհաբարէ գրաբար բառեր՝ առանձին բաժինով, ընդարձակ ու մանրամասն:

Շուրջ դար մը ետքը, Մխիթարի յաջորդ աշակերտներէն՝ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Սիւրմէլեան եւ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, ձեռք զարկած են ճոխագոյն եւ դիտականօրէն աւելի կատարեալ Բառարանի մը յօրինման, կոչուած «Բառարան Երից վարդապետաց» և կամ «Նոր Բառարան Հայկազեան լեզուի»: Հրատարակուած է 1836–1837ին: Երկար տարիներու գործ մը, որուն

բովանդակ պատասխանատուութիւնը ծանրացած է խումբին ամէնէն երիտասարդին վրայ, Հ. Աւդերեանին, որ քանի մը անդամ վերամշակած ու ամփոփելով վերածած է երկու հատորի այդ աշխատանքը, որ ըստ Ա.ճառեանի ամէնէն կատարեալ բառարանն է հայ լեզուի, ուր քննական ճշդրտութեամբ կը տրուին վկայութիւնները Նախնեաց դործերէն, ի հաստատուութիւն նոյն բառին այլազան իմաստներուն:

Նոյն չրջանին, ուրիշ դէմք մը, Հ. Մանուէլ Զախջախեան, հրատարակած է իր Հայ–Իտալ եւ Իտալ–Հայ հսկայ բառարանները, նոյնքան ակադեմական դործ մը:

Հայ լեզուի զարդացման նպաստող դործեր էին Վերականուքիւններու չարքը: Մխիթար Աբրահօրմէն ետքը Հ. Մ. Զամչեան՝ իրագործած է Հիմնադրին կտակը, տալու հայերէնին իր նախկին ուղղախօսութեան եւ դրելաոուեստին հարազատ նկարագիրը, մաքրելով զայն լատինաբան դպրոցի աղաւաղումներէն, որոնցմէ ձերբազատուելու առիթը հասած էր այլեւս: Զամչեանէն ետքը, քայլ մը եւս առաջ կ'երթայ ձեռնարկը Հ. Գ. Ալեքսիեանով, որուն Վերականութիւնը կը ստանար ձեւաբանական կատարելութիւն, օրէնքներու ճշտութիւն: Ձինքն ալ դերազանցած է Հ. Ա. Բագրատունի, որուն «ի պէտս զարդացելոց»ը՝ կատարն է հայերէն լեզուի եւ չեմարան մը քերականական բոլոր օրէնքներուն, բոլոր ձեւերուն եւ բոլոր զարտուղութիւններուն: Խօսքի մասերուն դասաւորումը կ'առնէ իրմով իր վերջնական կանոնաւոր ներկայացումը նկատմամբ ձեւաբանութեան եւ շարադասութեան, ինչպէս նաեւ ուղղադրութեան, բարդութեան եւ ածանցումի օրէնքներուն: Հոն պէտք է դիմէ ամէն հայ լեզուաբան, դտնելու համար լուծումը իր դժուարութիւններուն, հայերէնի անսովոր ու բարդ վիճակներուն եւ ճանչնալու հիմնական սկզբունքները:

Լեզուական հարցի վրայ խօսած առեն հարկ է յիշել նաեւ աշխարհաբարի վերերեւումը, որպէս ժողովրդական բարբառ: Մխիթար այդ բանի վրայ ալ խորհած է, դրելով իր աշխարհաբարի քերականութիւնը, զոր յետոյ իր յաջորդները աւելի զարդացուցին: Հ. Մկրտիչ Անանեանն է դարձեալ որ ժողովրդականացուց դործածութիւնը, ջանալով դրական հանդամանք տալ անոր: Հ. Ղ. Ինճիճեան իր Տարեգրութիւնի՛ (1799–1802), Եղանակ Բիւզանդեանո՛վ (1803–1820) սկսաւ դործնականին մէջ մշակել զայն եւ ընտանեցնել ժողովուրդին: Բայց գլխաւորապէս Բազմավէպն է, որ

1843ին սկսելով իր առաջին թիւը՝ ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ հայ ժողովուրդին մօտեցնել, սիրցնել ու սորվեցնել աշխարհաբարին ընտիր, դիւրաւահ ու մաքուր դործածութիւնը: Կը բաւէ բանալ «Բազմավէպ»ի առաջին թիւերը, համոզուելու համար թէ ինչքան ուղիղ, քերականօրէն ճիշտ ձեւաբանութեամբ եւ շարադասութեամբ հայերէն մըն էր դործածուածը այդ ժամանակներուն, երբ տակաւին դրաբարի ուժեղ ազդեցութիւնը արդելք կը հանդիսանար կարդ մը դրողներու կողմէն, Մխիթարեան դպրոցէն դուրս: Անոր օրինակին վրայ է որ ազդային ուրիշ թերթեր, սկսան աշխարհաբարի դործածութիւնը ու այսպէս հարթուելու ճամբան դէպի ժողովրդականութիւնը՝ դիտութիւններու եւ դրականութեան:

Ժողովրդական այս չարժումը աւելի եւս զօրացնելու համար, Մխիթարեանները ձեռք դարկին թատրոնի ալ, համարելով զայն՝ ազդային ինքնագիտակցութիւնը արթնցնող օգտակար ազդակ մը: Թէեւ սկիզբը դրաբար լեզուով էր, բայց չուշացաւ վերածուելու աշխարհաբարի: Հ. Պետրոս Մինասեան գնահատելի դէմք մըն է այս մարդին մէջ: Վենետիկէն է, ուրեմն, որ կը մեկնի Ժ.Ը. դարուն, թատերական չարժումն ալ, եւ կը սկսի ընդհանրանալ Ժթ. դարուն Մխիթարեանց աշակերտներով, ելած Վենետկոյ Ռափայէլեան եւ Փարիզի Մուրատեան վարժարաններէն: Մկ. Պէշիկթաշլեան, Ս. Հէքիմեան, Թ. Թերզեան, Սրապիոն Թղլեան, Մարկոս Ազաբէգեան, պարզապէս յիշատակելու համար քանի մը անուններ, որոնք ծաւալեցին չարժումը հայ դաղութներու մէջ՝ Պոլսէն Կովկաս: Եւ այնուհետեւ ազդը սիրեց թատրոնը, զարդացուց ու տուաւ իր ծոցէն դերասաններ ու դերասանուհիներ, եւ թատերդակ դրողներ. բայց այդ վերջնական զարդացումին ու յեղաշրջումին հիմնական պատճառը կը պարտինք Մխիթարեաններուն:

Ուրիշ ասպարէզ մը, որ դարձեալ վերածնունդի ոդիէն կը բխէր եւ անոր ծրադրին մէկ մասը կը կազմէր, է Գիտութիւններու աւանդումը, որմէ այնքան դուրկ էր մեր ժողովուրդը այդ ժամանակներուն: Թուաբանական կամ ուսողական, բնական եւ բնաբանական, տարրաբանական, հանքաբանական, երկրաբանական, աստղաբաչխական դիտութիւնները, առաջին անդամ Մխիթարեաններէն աւանդուեցան, անոնք պատրաստեցին առաջին դասագրքերը, որոնց հետեւելով է որ ազդն ալ, ուրիշ վաստակաւոր դէմքերով,

հետզհետէ ընդհանրացուց ու տարածեց: Այս դծին վրայ բազմաթիւ են անունները Մխիթարեան Հայրերուն, ինչպէս Հ. Սահակ Պարոնեան (1749–1806), Հ. Ե. Սիւրմէլեան (1751–1827), Հ. Իգնատիոս Փափազեան (1764–1852), Հ. Ղուկաս Ուլլուխեան (1742–1830), Հ. Համայեակ Պապիկեան (1827–1880), Հ. Մեսրոպ Սահակեան (1852–1918): Մեծապոյն դէմքը, սակայն, եղաւ Հ. Մաթեւոսէ Քաջունի, որ բացի զանազան գիտութիւններու դասագրքերէն՝ հրատարակեց Արեւեստից եւ Գիտութեանց երկհատոր բառարան մը, որ ժթ. դարու գիտական հանդրուանը կը կազմէ մեր մէջ, նոյնիսկ այսօր պահելով իր անկորնչելի արժէքը բառագիտական տեսակէտով, հակառակ գիտութիւններու հսկայական յառաջդիմութեան:

Հայ ազգը գիտցաւ, արդարեւ, գնահատել Մխիթարեաններու կատարած դերը: Ազգայիններու հետ՝ նաեւ արեւմտեան աշխարհի գիտնականները հիացան միշտ ի տես կատարուած հոյակապ աշխատանքներուն, որոնցմով հայ լեզուն, պատմութիւնը ու գրականութիւնը, հայրախօսութիւնը եւ եկեղեցական մատեաններու ուսումնասիրութիւնը եւ հայ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ու աստուածաբանութիւնը աւանդուած էր, եւրոպական գարդացման մակարդակով: Լեզուագէտներ ու հայագէտներ կը մրցէին Ս. Ղազարի անունը պանծացնելու, եւ մանաւանդ հոն կը գիմէին հայերէնի ուսման համար:

Այս մեծ վարկն էր որ կասեցուց 1810ին նաեւ Մեծն Նափոլէոնը իր կործանարար ձեռնարկին մէջ: Մինչ Եւրոպայի բոլոր կրօնական Միաբանութիւնները մէկ հարուածով կը բնաջնջուէին՝ Գերպ. Տեւիանոս Ազոնց, արքեպիսկոպոս Աբբահայրը, որուն համբաւը իբրեւ գիտնական եկեղեցականի՝ տարածուած էր արդէն Եւրոպայի արքունիքներուն եւ մեծ ոստաններուն մէջ, ներկայացուց Մխիթարեան Միաբանութեան գործունէութիւնը՝ իբր Ակադեմական Հաստատութիւն (Académie), եւ Նափոլէոն ճանչնալով այս բացառիկ երեւոյթը, կայսերական հրամանագրով մը անհրապեշ հռչակեց Ս. Ղազարի մենաստանը՝ հաստատելով զայն անփոփոխելի կերպով իր կազմակերպչական կազմին ու սարքին մէջ: Եւ այնուհետեւ բոլոր պաշտօնական թուղթերու եւ գիտական յարաբերութիւններու մէջ՝ Մխիթարեան Միաբանութիւնը կը կոչուէր միանգամայն մերթ Համալսարանական Հաստատութիւն եւ մերթ Գիտական Ճեմարան Հայկական Ուսմանց:

Եւրոպական աշխարհի հայագէտները իրենց փառք ու պատիւ կը համարէին անդամ հռչակուիլ Հայկական ճեմարանին։ Օտարազգի անդամներէն կը յիշենք հետեւեալները. 1828*ին՝ Ֆրիտրիխ Նէոյման (Ուսուցչ. Միւնխէնի համալսարանին,* 1834*ին՝ Լը Վայիան տը Ֆլորիվալ (Ուսուցչ. Փարիզի Արեւելեան լեզուաց վարժարանին),* 1835*ին՝ Էօժէն Պոռէ (Ֆրանսայի դիտնական),* 1840*ին՝ Ճիւզէփփէ Ֆափփէլլէքքի (իտալացի դրագէտ),* 1846*ին՝ Հայնրիխ Փեքերման (Ուսուցչ. Պերլինի համալսարանին),* 1853*ին՝ Եդ. Տիւլորիէ (Ուսուցչ. Փարիզի Արեւել. լեզուաց վարժարանին),* 1861*ին՝ Վիկտոր Լանկլուա (Ֆրանսայի հայագէտ եւ դրամագէտ),* 1864*ին՝ Ֆելիքս Նեւ (Ուսուցչ. Լուվէնի համալսարանին),* 1865*ին՝ Էվարիստ Փրիւտոմ (Ֆրանսայի լեզուագէտ),* 1897*ին՝ Հայնրիխ Գելզեր (Ուսուցչ. Ենայի համալսարանին),* 1902*ին՝ Ֆրէտ. Կոնիբիր (Ուսուցչ. Օքսֆորտի համալսարանին), եւ Էմիլիոյ Թեզա (իտալացի լեզուագէտ),* 1903*ին՝ Հայնրիխ Հիւբշման (Ուսուցչ. Սթրասպուրկի համալսարանին), ինչպէս նաեւ Փ. Վեքքեր (Ուսուցչ. Թիւպինկէնի համալսարանին), եւ Նիքոլա Մառ (վրացի դիտնական),* 1905*ին՝ Յոզէֆ Ֆարսք (Ուսուցչ. Սթրասպուրկի համալսարանին),* 1905*ին՝ Ա. Մէյէ (Ֆրանսայի լեզուագէտ),* 1929*ին՝ Նիքոլա Եորկա (ռումէն պատմագէտ),* 1937*ին՝ Ֆրէտ. Ֆէյտի (Ուսուցչ. Փարիզի Արեւել. կենդանի լեզուաց վարժարանին),* 1943*ին՝ Ալմոյ Ծանոլլի (իտալացի լեզուագէտ), եւ ուրիշներ։*

Մեր ազգայիններէն Հայկական ճեմարանին անդամ եղած են. 1817*ին՝ Յակոբ Շահան Ջրպետ (Ուսուցչ. Փարիզի Արեւել. լեզուաց վարժարանին),* 1902*ին՝ Գրիգոր Խալաքեանց (Ուսուցչ. Լազարեան ճեմարանին),* 1929*ին՝ Զատիկ Խանզատեան (աշխարհագէտ ու քարտէսագիր), եւ Ստեփան Կուրտիկեան (լեզուագէտ),* 1930*ին՝ Գրիգոր Սիւնապեան (փաստաբան եւ երկրագործական Նախարար Թուրքիոյ)։*

Պատուոյ անդամներ եղան Ֆրանսայի ճեմարանին նշանաւոր դէմքերէն՝ Շարլը Տիլ բիւզանդագէտը՝ 1931*ին, Ժորժ Կոյիոյ՝* 1932*ին, Հանրի Պորտոյ՝* 1935*ին, Մաֆսիմ Վէյկան՝* 1937*ին եւ պետական անձնաւորութիւններէն՝ Լուի Մարէն՝* 1934*ին, Ժիւսթէն Կոտար՝* 1935*ին, եւ ազգայիններէն՝ Ն. Վ. Ծիրանաւոր Գրիգոր-Պետրոս Աղաճանեան՝* 1946*ին։*

Երբ Մխիթարեաններու դրականութեան մասին կը խօսուի,

աղբյուրները ու օտարները կը համեմատեն մինչ անոնց բերած ծառայութիւնը՝ Ե. դարուն Ս. Սահակի, Ս. Մեսրոպի եւ Թարգմանիչ հոյլին ստեղծած չարժումին հետ: Պահելով անշուշտ համեմատութիւնները, ժամանակներու զանազանութիւնը, այս մերձեցումը ունի իր հիմը իրականութեան մէջ: Մխիթարեանները արեւմտեան ճաշակին ու նրբութիւնը, արուեստն ու քաղաքակրթութիւնը եւ դիտութիւնները ծաւալեցին հայերու մէջ. Արշակ Զօպանեան կ'ըսէ՝ թէ ամբողջ արեւմուտքը բացին հայուն առջեւ: Եւ ատուկիւ, ասկէ դար մը եւ աւելի առաջ, յոյն ու լատին դասականներու թարգմանութեամբ, Եղիա Թումմաճեան, Հ. Մ. Ջախջախեան, Հ. Մ. Աւգերեան, Հ. Յ. Աւգերեան, Հ. Ա. Բագրատունի, Հիւրմիւզեան եղբայրները, Հ. Ա. Սուքրի եւն., մտցուցին ազգին մէջ զեղեցիկ դրականութեան ճաշակը, տալով մեզի դասական հայերէնով Հոմերոսը, Վիրգիլիոսը, Սոփոկլէսը, Դեմոսթէնէսը, Կիկերոնը, Ովիդիոսը, Տակիտոսը, Ռասինը, Գոռնէյլը, Թասսոյ, Ալֆիէրի, եւն., եւ արդի ժամանակներուս մէջ՝ նոյնը ըրաւ աշխարհաբար հայերէնով՝ Հ. Արսէն Ղազիկեան:

Մխիթարեաններու կատարած դերը տակաւին հոս չի վերջանար: Անոնք ոչ միայն հայուն ծանօթացուցին ինչ որ արեւմտեան դրականութիւններու մէջ կար զեղեցիկ ու հոյակապ, այլ Եւրոպայի դիտնականներուն, բանասէրներուն ծանօթացուցին հայրաբանական դանձերը՝ որոնք մեր հայերէն թարգմանութեան մէջ պահուած էին. Եւսեբիոսի Քրոնիկոնը, Փիլոն Եբրայեցիի ձառերը, Ոսկեբերանի եւ Եփրեմի աւծաւօթ էջերը, Սեբերիանոսի ձառերը, Արիստիդէսի Ջատագովութիւնը լատիներէն թարգմանութեամբ, ինչպէս նաեւ կարգ մը մեր Ս. Հայրերէ, օր. Յովհ. Օձնեցիի, Ս. Ներսէս Շնորհալիի գործերը եւն...: Այսպէս կը ձգուէր կամուրջ մը ընդմէջ արեւմուտքի եւ արեւելքի:

Անցնինք նկատելու համառօտիւ Մխիթարեան Միաբանութեան կարգ մը կարկառուն դէմքերը:

Հ· ՎՐԹԱՆԷՍ ԱՍԿԵՐԵԱՆ (1720–1810)

Հ· ՎՐԹԱՆԷՍ ԱՍԿԵՐԵԱՆ

Իր դրչին տակ է որ սկսաւ դրաբարը առաջին անգամ վճիռ ընթացք մը առնել, մաքրուած լատինարան դըպրոցի խառնուրդէն եւ այլաւարակ նկարագրէն: Ծըննած է Պոլիս 15 Մարտ 1720ին: Եղած է ձեռնասուն աշակերտը Մեծն Մխիթարի· քահանայութեան ձեռնադրութիւնը ստացած է 9 Մարտ 1743ին, եւ վախճանած՝ Սուրբ Ղազար 12 Յունուար 1810ին:

Մխիթար Աբրահօր վիպաքին վրայ, եօթը տարի աշխատած է համեմատելու Հայ Աստուածաչունչը լատին Թարգմանութեան հետ: Այս տքնական աշխատանքին արդիւնքը օգտագործուած է Հիմնադրին Աստուածաչունչի հրատարակութեան համար: Այս առթիւ պատրաստած է նաեւ Ս· Գրքի Լատիներէն–Հայերէն բառարան մը, որ մնացած է անտիպ: Երկրորդ համեմատական աշխատանք մը կատարած է հայ եկեղեցական մատեաններու ձանազան ձեռագիրներուն, պատրաստելու համար անոնց տպագրութիւնը: Այսպէս 1782ին լոյս տեսած է Տօնացոյցը՝ հայկական տումարին մշտնջենաւոր աղիւսակներով միասին: Նոյնը ըրած է յետոյ Մաշտոցին համար, որ տպուած է 1831ին: Ձեռք զարկած է միաժամանակ լատիներէնի վերածելու մեր եկեղեցական մատեանները եւ հայ Ս· Հայրերու գործերը, որոնք տասը հատոր կը կազմեն, նմանապէս մնացած անտիպ:

Տիրացած այլեւս դրաբարի մաքուր ու դեղեցիկ չարադասութեան ըստ Նախնեաց բնիկ լեզուին՝ սկսած է իր թարգմանութիւնները, որոնցմէ առաջինն է Թովմաս Գեմբացիի Յաղագս ևմա-

ետղ լինելոյ Քրիստոսի (1737) *ոսկեղինիկ դիրքը, որուն լեզուին, ըստ աւանդութեան, Բալբատունին չատ կը հաւնէր. ունեցած է իր կենդանութեան ուրիշ տպագրութիւն մ'ալ* 1793*ին: Յաջորդ Թարգմանութիւնը եղաւ Անտոն Կոմդնի փիլիսոփայութիւնը* (1750), 4 *հատոր՝ պարզ, դիւրաւսհ ու վճիտ հայերէնով, որ բոլորովին կը զատուի լատինարան դպրոցի Թարգմանութենէն:* Խոկմունիք էրիստոնէականիք (1771), *Խրատ կրօնաւորական կատարելութեան* (1779), *Քարոզգիրք եօթնկարգեան* (1781), *Թեսաւրոսի Իմաստասիրութիւն բարոյական* (1793): *Վերջին Թարգմանութիւնն է Պատմութիւն հռովմէական, դործ Ֆրանսացի Ռոլէն պատմադրին, հայացուած Լուսերէն Թարգմանութեան մը վրայէն, 6 մեծադիր հատորներու մէջ, դոր յետոյ Ֆրանսերէն բնագրին հետ համեմատած է Հ. Մ. Ջախջախեան եւ տպադրուած* 1816–17*ին:*

Հ. Վրթանէս Ակներեանի արժէքը կը կայանայ անոր մէջ, որ եղաւ առաջինը՝ Նախնեաց լեզուն մաքրադործելու այն չարժէչ ոյժին, որուն լծուած էին Մխիթարեանները, տալու համար վճիտ եւ ընտիր դրաբար մը: կարելի է, հետեւաբար, նկատել գինքը առաջապահը Մխիթարեան դասական դպրոցին: Համբաւը տարածուեցաւ Հնդկաստանի ու Պարսկաստանի ազդային գաղութներուն մէջ: Իր հմտութեան ու կատարած մեծ դերին համար կոչուեցաւ «Մեծապլուխ Վրթանէս վարդապետ»:

Հ· ՄԻՔԱՅԵԼ ՉԱՄՉԵԱՆ (1738–1823)

Հ· ՄԻՔԱՅԵԼ ՉԱՄՉԵԱՆ

Չամչեան, կոչուած նոր ժամանակներու «Հայոց պատմահայրը», մեծ միտք մըն է, խորաթափանց աստուածաբան եւ մեկնիչ: Իր անունը կապուած է Պատմութեան հաստրներուն՝ որ Ժ.Ը· դարու ամէնէն ուշագրաւ գործը եղաւ: Ծնած է Պոլիս 4 Դեկտ· 1738ին: Մտած է Ս· Ղազարի վանքը տասնեւինը տարեկանին՝ թողլով իր նշանածը, աղջիկը Տիւզեան Միքայէլ ապային, որուն քով ան ոսկերչութիւն կ'ընէր: Իր երէց եղբայրը՝ Հ· Յակոբոս Չամչեան, հրատարակիչ «Օրացոյց»ներու եւ «Գուշակ օրոյց»ներու (սկսելով 1757–1777, յետոյ չարունակուած ուրիշներէ), արդէն մեծն Մխիթարի աշակերտած էր եւ ձեռնադրուած 1747ին, Հիմնադրին մահէն երկու տարի առաջ:

Չամչեան օժտուած ուսումնական ջօրաւոր կարողութեամբ, կարճ ժամանակի մէջ յաջողեցաւ սիրանալ լեզուներու, պիտութեանց եւ աստուածաբանական ընթացքն աւարտելով առաջաւ քահանայական ձեռնադրութիւնը՝ 6 Մարտ, 1762ին: Ետքը տարի եւս՝ իբր քարոզիչ պրկուեցաւ Պասրա, ուր իր առաքելական գործունէութեամբ օգտակար հանդիսացաւ ազգայիններուն, դիւցազնական առաքինութեամբ մը փայլելով 1773ի ժանտախտին առեն:

Թէեւ ուսումնական կեանք մը ապրած է իր առաքելավայրերուն մէջ ալ, յօրինելով Յակոբ Նալեան պատրիարքի պրուած քննութեան դէմ քննական ու ջատագովական չորս հատորներ (մնացած անտիպ), սակայն 1775ին է որ կոչուելով վանք, նուիրուեցաւ մեծ

թափով իր դրաւորական աշխատանքներուն : Տարի մը ետքը յանձնուհայա իրեն վանքին աշակերտներուն տեսչութիւնը : Այս տարինեռուն է որ ձեռնարկեց իր Հայոց Պատմութեան կոթողային դործին, երեք հատորներու մէջ (1784–1786) : Հսկայական համադրութիւն մըն է այս աշխատութիւնը, հիմնուած իր օրով ծանօթ հայ պատմագիրներու տուեալներուն վրայ, որոնց մէջ եղած մերթ հակասութիւնները, մերթ անճշտութիւններն ու մանաւանդ պակասները նկատմամբ անուններու և թուականներու, ստիպած են ինքը դիմելու յունական, հռոմէական, արաբական օտար աղբիւրներու՝ կատարելու համար անհրաժեշտ ստուգութիւններ : Հայ պատմիչներէն դատ օգտագործած է նաև Յայսմաւուրբներ, Ճառընտիրներ, Յիշատակարաններ : Այս վիթխարի դործին մէջ կը տեսնուի իր օրերուն քննական ոգին՝ համաձայնեցնելու պատմիչները եւ լուծելու պատմական եւ ժամանակագրական դժուարութիւնները : Թէեւ աւանդական պատմութեան ընդհանուր դիծերը կը պահպանէ, եւ ազգային–հայրենասիրական չեշտը շատ զօրաւոր է, սակայն չի չեզրը իր նպատակէն, տալու՝ կարելի ստուգաբանութիւններով, Հայոց լիակատար պատմութիւնը, սկիզբէն մինչեւ իր օրերը, ընդարձակ եւ ամբողջական, քննութեան բովէն անցնելով մեր բոլոր պատմիչներու աւանդածները : Եւ որովհետեւ կը դրէր այնպիսի ժամանակի մը մէջ, երբ Հայ ժողովուրդը երկար դարերով ստրկութեան լուծին տակ մնացած ըլլալուն՝ կորսնցուցած էր իր ազգային ոգին, Զամչեան կանայ ներշնչել արիութիւն եւ դիւցազնական չունէ, ցնցելով ինկած հոգեբանութիւնները եւ մղելով դէպի հայրենասիրական դիտակցութիւն :

Պատմութեան հետ զուգընթաց նուիրուած է Հայկազեան լեզուի ՝Ներականութեան, իբր դործադրութիւն Մխիթար Աբբահօրմէ թողուած աւանդի մը : Լոյս տեսած է 1779ին, եւ ունեցած յաջողական տպադրութիւններ եւ համառօտութիւններ :

Այս շրջանին ձեռք զարկած է նաեւ Սաղմոսներու մեկնութեան, իբր պարտադրութիւն հրամայուած իրեն՝ Ստեփանոս Մելդոնեան Աբբայէն : Սակայն հարկը կը ստիպէր որ վերադառնար արեւելք, եւ այս անդամ Պոլիս՝ 1798ին ետքը, ուր չարունակեց իր աշխատանքը : Բայց նախ քան Սաղմոսաց մեկնութեան դործին հրատարակութիւնը՝ տուաւ կարդ մը երկրորդական դործեր, այսպէս Նուագարան օրհնութեան (1801), հատոր մը՝ որ կ'ամփոփէ Սաղմոսներու եւ Աստուածաշունչի զանազան տեղերուն մէջ եղած

դովաբանական օրհնութիւնները՝ համեմատելով զանոնք Շարականի Աւագ օրհնութեանց հետ, եւ կատարելով բնագրական բաղդատութիւն մը եօթանասնից եւ ուրիշ ապիերու թարգմանութիւններուն հետ: Աղօթական պարունակութիւն ունի ուրիշ փոքր դրծ մը՝ Հրահանգ եօթնեկի (1802), մինչդեռ ճառական պարունակութիւն՝ Պատկեր տօնից Ս. Աստուածածնի (1805), իսկ Սեղան խնկոցը (1816) կը բովանդակէ տէրունական տօներու եւ ծիսական տարբեր վրայ հոդեւոր մտածութիւններ:

Բայց իր երկրորդ հսկայական դրծը՝ Մեկնութիւն Սաղմոսացը, կ'ուշանար հրատարակուելու, արդիւնք երկար տարիներու ուսումնասիրութեան, որովհետեւ տակաւին ունէր ճշտելիք կարգ մը լեզուական հարցեր երբայական բնագրին եւ թարգմանութիւններու համեմատութեանց համար: Պոլսոյ մէջ կրցաւ լրացնել այդ պակասն ալ: Գործը կը բաղկանայ տասը հատորներէ. առաջինը եւ վերջինը հրատարակուեցան 1823ին, մինչ միւսները 1815–1821 տարիներու ընթացքին:

Զամչեանի համբաւը իբր պատմահայր եւ աստուածաբան՝ մեծ եղած է ազգին մէջ, Պոլիս եւ գաւառները: Իր ջանքով է որ կրօնական մխիթեան դպրոցը զօրացած էր եւ մօտ էր իրականութիւն դառնալու, բայց ընդդիմադիրներու հոսանքը խափանեց ամէն ձեռնարկ: Վախճանեցաւ Պոլիս, 30 Նոյեմբեր 1823ին՝ ութսունեւվեց տարեկան հասակին մէջ:

Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ (1751–1827)

Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ

Ծնած է Կ. Պոլիս, Ս. Ղազարի վանքը մտած է 1764ին եւ քահանայական ձեռնադրութիւնը առած՝ 1773ին: Իր կեանքը գրեթէ ամբողջապէս անցած է Ս. Ղազար, նուիրուած իր գրական աշխատանքներուն, եւ միանգամայն առանձնեալ վիպակ պաշտօններ՝ Միաբանութեան վարչական կազմին մէջ: Ընտրուած է 1779ին Աթոռակալ՝ Մելքոնեան արքային, որուն մահէն ետքը, իբր տեղապահ կառավարած է Միաբանութիւնը, մինչեւ յաջորդ Արքային ընտրութիւնը: 9 Հոկտ. 1800ին, Ստեփանոս Ապոնց արքահօր ընտրութեան առեն, կը վերահաստատուի իր Աթոռակալի պաշտօնին վրայ, եւ յաջորդ ընդհանուր ժողովներուն մէջ ալ կը վերընտրուի մինչեւ մինչեւ 1824: Երբ Ապոնց արքահօր կը յաջորդէ Սուքիաս Սոմալ, իր յառաջացած տարիքին եւ առողջական պատճառով կը հրաժարի այլեւս վարչական պաշտօններէ:

Հ. Գ. Աւետիքեան որպէս արքակեաց կրօնաւոր եւ իբրեւ աստուածաբան ու մատենագիր՝ ունեցած է մեծ ազդեցութիւն գրական ասպարէզի մը պատրաստութեան մէջ: Երկար առեն դասախօսած է աստուածաբանութիւն, փիլիսոփայութիւն եւ ճարտասանութիւն վանքի բարձրագոյն աշակերտներուն:

Իր գործերը մեծ մասով մեկնողական են. ունի նաեւ քերականական եւ քերթողական արուեստագրութիւններ: Մեկնողական են Նարեկ աղօթից, *կամ* Նարեկլուծ, հրատարակուած 1801ին, ուր ան կու տայ, մանրամասն վերլուծական ոճով, ճշգրիտ բա-

յաարութիւնը Գրիգոր Նարեկացիի Աղօթամատեանին: Նոյնին կրկին տպագրութիւն մը կատարուած է 1827ին եւ միեւնոյն տարին նաեւ Ճառերուն եւ միւս գործերուն մեկնութիւնը՝ երկրորդ մատեան ճառից խորագրով:

Մեկնողական իր հակայ գործն է, սակայն, Պօղոս առաքեալի ԺԴ թուղթերու մեկնաբանութիւնը, ուր կը յայտնուի խոր քահանայ մը աստուածաբանական հարցերուն եւ Պօղոսի խրթին ու դժուարին դաղափարներուն մէջ: Նկատելի է հոս նաեւ իր մեծ հմտութիւնը՝ ըլլայ հայրախօսական հարցերուն, ըլլայ ուրիշ մեկնիչներու տեսութիւններուն, հարուստ վկայութիւններով փաստարկուած: Գործը հրատարակուած է երեք հատորներով. առաջինը լոյս տեսած է 1806ին, երկրորդը՝ 1811ին և երրորդը՝ 1812ին:

Երրորդ մեկնողական կարեւոր գործն է Բացատրութիւն շարականաց (1814), ուր կը քննէ շարականներու հեղինակները, կու տայ պայծառ մեկնութիւն անոնց մէջ յայտնուած դաղափարներուն, պատկերներուն եւ մութ կէտերուն, դուրս ցայտեցնելով անոնց պրական դեղեցկութիւնը եւ տալով լուսաբանութիւններ կրօնական վիճուած հարցերուն չուրջ:

Զամչեանէն եաքը ինքն է յօրինողը երրորդ կատարեալ քերականութեան մը դրաբարի, կոչուած Քերականութիւն հայկական (1815): Անկէ առաջ դրած է նաեւ Քերականութիւն Թօսմաճեան լեզուի (1792): Դասական չարժումին մասնակցած է իր տաղերով, ամփոփուած «Տաղք Մխիթարեան հարց» խորագրով լոյս տեսած հատորներուն մէջ, ուր ցոյց կու տայ ներշնչում եւ ներդաշնակ արտայայտութիւն: Գրած է նաեւ թատերական գործեր, որոնք անտիպ մնացած են:

Թարգմանչական մարդին մէջ ալ Աւետիքեան ունի արժանիքներ. բայց հոդեւոր դրքերուն հայացումներէն՝ թարգմանած է ընտիր դրաբարով Ս. Օդոստինոսի «Յաղագս քաղաքին Աստուծոյ» հոյակապ գործը, որ հրատարակուած է իր մահէն եաք 1841ին՝ երկու հատորներով: «Հայկազեան նոր Բառարան»ին Ա. տառն ալ ամբողջապէս իր աշխատութիւնն է, որ իր կեանքին մեծ մասը դրաւած է: Ան կը թերէր այսպէս հայ լեզուի զարդացման համար իր կարեւոր նպաստը:

Վախճանած է վանքին մէջ՝ 24 Դեկտեմբեր, 1827ին:

Հ· ՄԿՐՏԻՉ ԱԻԳԵՐԵԱՆ (1762–1854)

Հ· ՄԿՐՏԻՉ ԱԻԳԵՐԵԱՆ

Եթէ Աւետիքեան եղաւ Մխիթարեան կաճառին մեծ ատուածաբանը, Ալպերեան էր անոր նշանաւոր հայրաքոսը, որ վանքաւոնեութիւնը տարի անընդհատ նուիրուեցաւ ըրկական երկասիրութիւններու: Ծնած է Անգարա, 11 Նոյեմբեր 1762ին· իր հօրը ձեռքով վանք առաքնորդուեցաւ 1774ին եւ ստացաւ քահանայական ձեռնադրութիւնը՝ 1786ին: Իր կեանքը անցուցած է վանքի աշակերտներու դաստիարակութեամբ եւ դաստանդութեամբ: Մաս կազմած է երկար տարիներ՝ Միաբանութեան վարչական մարմնին, իբր խորհրդական եւ քանի տարի ալ իբր ընդհ· Աթոռակալ՝ Սուքիաս Սամալ Աբրահօր ժամանակ: Ութ տարի միայն ապրած է վանքէն դուրս, Պոլսոյ մէջ, քարոզչական պաշտօնով: Մինչեւ կեանքին վերջը՝ ըրիչը թողած չէ իր ձեռքէն եւ եղած է զմայլելի օրինակ մը անխոնջ վաստակաւորի եւ մեռած տուրքի համբաւով:

Գործերը՝ բաժնուած վկայաբանական, հայրաքոսական, լեզուական, թարգմանչական ճիւղերու՝ այնքան շատ են, որ կրնան պրատուն մը լեցնել:

Վկայաբանական են Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, հրատարակուած փոքրատիպ չափով 12 հատորներու մէջ (1810–1814) եւ մեծատիպ մէկ հատորով (1810): Այս գործով իր նպատակը եղած է տալ հայկական Տօնացոյցին մէջ եղած բոլոր տուրքերուն կենսագրութիւնները եւ վկայաբանութիւնները, չարժած՝ ոչ թէ լոկ բանասիրական դիտումէ մը, այլ նաեւ հո-

Ս. Կարապետ վանքի ընդհանուր տեսարանը

գեւոր օգուտէն ապրայիններու, մանաւանդ եկեղեցական դասին: Ա.յս հրատարակութեամբ դրաւած է Պոլսոյ հանդեսներու ուշադրութիւնը, եւ ակրացած հմուտ վկայաբան բանասէրի համբաւի մը:

Ա.ւգերեան որպէս հայրաբոս՝ մեթոտիկ աշխատանք մը կատարած է, ծանօթացնելով մեր եկեղեցւոյ Ս. Հայրերուն գործերը՝ արեւմտեան աշխարհի, թարգմանելով գանոնք լատիներէնի եւ կազմելով այսպէս «Մատենադարան Հայ Ս. Հարց» շարքը: Միաժամանակ հայացուցած է նաեւ լատին Ս. Հայրերու և լատին դասականներու գործերը, վոխադարձաբար ծանօթացնելու համար գանոնք իր ազգայիններուն:

Հայրաբոսական մարզին մէջ իր համբաւը գարձաւ միջազգային՝ երբ Նախնեաց հայ թարգմանութեամբ պահուած կարգ մը գործեր ծանօթացուց լատիներէնով եւրոպական բանասիրութեան. այսպէս Եւսեբիոսի Քրոնիկոնը, Փիլոն Եբրայեցիի ճառերը, Եփրեմի՝ Տատիանոսի Համաբարբառին մեկնութիւնը, Սերերիանոսի ճառերը:

Լեղուական տեսակէտով իր անգնահատելի աշխատութիւնն է վերամշակումը եւ ամբողջացումը Հայկազեան Նոր Բառարանին, որուն համար տարիներով վատնած է իր աչքին լոյսը՝ մխրճած հայ ձեռագիրներու մէջ: Սոյն Բառարանին մասին արդէն խօսած ենք մեր նախընթաց էջերուն մէջ՝ Միաբանութեան գրական գործունէութեան ընդհանուր նկարագիրը տուած առեն:

Ա.յս համառօտ կենսագրութեան մէջ՝ չենք կրնար ծանրանալով իր մեծ թարգմանչական եւ հրատարակչական գործերուն, ինչպէս նաեւ հոգեւոր մատեաններու յօրինման, նմանապէս իր բազմաթիւ անտիպ գրուածքներու մասին: Առանձին յիշատակութեան արժանի են իր քաղախօսութիւնները հայրաբոսական ու վկայաբանական ուղղութեամբ, կատարուած եւրոպական Կաճառներու համաժողովներուն մէջ, որոնց անդամակցած էր, ինչպէս՝ վենետկոյ Ա.թենէոյին եւ Հռոմի Հնադիտական Ընկերութեան: Խոր ծերութեամբ եւ օրինակելի վարքով կը կնքէր իր մահկանացուն (Մարտ 3, 1854) վանքին մէջ, իննըսունեւերկու տարեկան հասակին եւ կը թաղուէր Ս. Ղազարի եկեղեցւոյն աւանդատան մէջ:

Հ· ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԻԳԵՐԵԱՆ (1774–1854)

Հ· ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԻԳԵՐԵԱՆ

Եղբայրն էր Հ· Մկրտիչ Ասլեբեանի, որուն օրինակին հետեւելով ինքն ալ կ'անդամակցի Մխիթարեան Միաբանութեան: Ծնած է Անգարա և տասնեվու տարեկանին մտած է Ս· Ղազար եւ 1798ին ստացած է քահանայական ձեռնադրութիւնը: Իր կեանքը ամբողջապէս անցած է Վենետիկ, բայց քանի մը տարիներէն՝ երբ առաքելութեան համար պրկուած է Թրանսիլուանիա: Նկարագրով եղած է շատ զուարթ ու ընկերասէր: Երբ Լորտ Պայրն 1816ին կը հասնի Վենետիկ և կը սկսի յաճախել Ս· Ղազար, ինքն է անոր առաջնորդը՝ հայերէն լեզուի ուսման մէջ: Անգլիացի բանաստեղծը կապուած է մեծ բարեկամութեամբ իրեն եւ Միաբանութեան հետ՝ այն երեք տարիներուն (1816–1818), զոր անցուցած է Վենետիկ: Միասին յօրինած են Քերականութիւններ անգլիերէն եւ հայերէն լեզուներու, ծանօթացնելու համար հայերէնը Անգլիացիներուն եւ անգլիերէնը՝ Հայերուն: Լորտ Պայրն ամփոփած է նաեւ իր հայերէնի ըրաւոր վարժութիւնները հատորի մը մէջ, որուն խորագիրն է Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry, *տպուած Ս· Ղազար:*

Յետոյ ճանչցած է եւ բարեկամութեամբ կապուած՝ ուրիշ Անգլիացի հայագէտի մը հետ, որ Արուեստից ուսուցչապետն էր Քէնթըրպըրի համալսարանին: Ճոն Պրէնտ կը կոչուէր այդ բարեկամը, որուն օժանդակութեամբ եւ նպաստով հրատարակած է

Անգլիերէն–Հայերէն եւ Հայերէն–Անգլիերէն Բառարանները, *որոնք դրաբար լեզուով հանդերձ՝ այսօր տակաւին չատ արժէքաւոր կը նկատուին:*

Հ. Յարութիւն Ալպերեան կատարած է յաջորդաբար հետեւեալ աշխատութիւնները. Ատենաբանութիւն Ս. Ներսիսի Լամբրոնացւոյ (1812), *հանդերձ խոսկերէն թարգմանութեամբ, յետոյ* Բացատրութիւն չափուց եւ կշռոց (1821), *ուր կ'ուսումնասիրէ Անանիա Շիրակացիի եւ Մ. Խորենացիի քով յիշատակուած չափերու եւ կշիռներու անունները՝ համեմատելով յունականներու, լատինականներու եւ պաղպիականներու հետ: Նպատակ է դասական չարժումին ալ՝ թարգմանելով Միլտոնի Դրախտ կորուսեալը* (1824): *Աստուածաբանական հրատարակութիւն մըն է* Դաւանութիւն եկեղեցւոյն Հայաստանեայց (1845), *հանդերձ լատիներէն թարգմանութեամբ: Իր արդիւնքն է նաեւ Ս. Ներսէս Շնորհալիի* Հաւատով խոստովանիմի 24 *լեզուով հրատարակութիւնը:*

Անտիպ կը մնան իրմէ պելմաներէն լեզուի Բառարան մը, ինչպէս նաեւ Յունարէնէ–Հայերէն բառարանը, *ուր ամփոփած է Նախնեաց յունարէնի վրայէն կատարած թարգմանութիւններուն բառերը, ճշտելով անոնց պահպան առումները՝ նշանակելով յունարէնի դիմաց: Շատ կարեւոր աշխատութիւն մը, որ բանասիրական դիծով ալ ունի իր չահեկանութիւնը:*

Հ. Յարութիւն Ալպերեան եղած է արդարեւ հմուտ տասը լեզուներու. բայի հայերէնէ՝ վրէէր թուրքերէն, խոսկերէն, լատիներէն, յունարէն, անգլիերէն, պելմաներէն, պաղպիերէն, հունգարերէն, երբայեցերէն:

Վախճանած է 1854, Նոյեմբեր 24ին, եղբօրը մահէն ինը ամիս ետքը:

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ (1758–1833)

Հ. Ղ. Ինճիճեան քեռորդին էր Հ. Միքայէլ Զամչեանի: Ծնած է Կ. Պոլիս, վանք եկած է 1770ին եւ քահանայ ձեռնադրուած 1779ին: Պոլսոյ մէջ անցուցած է իր երիտասարդութեան շրջանը՝ չփուելով ժողովուրդին հետ, ծանօթանալով անոր կարօտութիւններուն ու բերելով իր նպաստը անոր պարտպայման: Այս նպաստակով հետամուտ եղած է ժողովրդականցնելու պատմական ու դիտական նիւթեր: Առաջին անգամ ինքն է, որ պաշտօնը ունեցած է ամիսօրէն լեզուով հրատարակելու Տարեգրութիւնք չարքը (1799–1802), որ տարւոյն վերջը լոյս կը տեսնէր, տալով նոյն տարւոյն մէջ պատահած քաղաքական, ընկերային դէպքերու վրայ տեղեկութիւններ: Անոր չարունակութիւնը եղաւ Եղանակ բիւզանդեան (1803–1820), որ ընդհակառակն կը հրատարակուէր տարւոյն սկիզբը, տալով պատմական ու բարոյական կարեւոր դիտելիքներ ժողովուրդին համար, զբօսեցուցիչ նիւթեր մանուկներու համար եւ օգերեւոյթական դուշակութիւններ: Եղանակ Բիւզանդեանը արդէն՝ գրեթէ կանոնաւոր աշխարհաբարով էր, եւ Ազդարար թերթի (գրաբար) զատրելէն ետքը, միակը՝ որ հրատարակը բռնեց իր պարբերաթերթ: 1815ին, գործեալ աշխարհաբար լեզուով, լոյս կը տեսնէր Ազգասէր խորագրով ամիսուայ մը իր ճառերուն, որոնք յորդորակներ էին ազգասիրութեան, ճոխացած պատմական օրինակներով: Ժողովուրդին կրօնական պարպայման նպաստակ՝ իր չատ սիրուած Աղօթագիրք նոր (1822) դիրքով՝ որ ունեցաւ յաջորդաբար նոր տպագրութիւններ: Գործեալ աշխարհաբար լեզուով տուաւ իր Դարապատումը, որ պատմական բովանդակութիւն ունէր, խօսելով եւրոպական ազգերու քաղաքական եւ դիտական կեանքի պատմութեան վրայ՝ դիւրին ոճով:

Բայլ այս ժողովրդական հրատարակութիւններէն, Ինճիճեան նպաստեց մեծապէս նաեւ հայկական հնախօսութեան՝ իր գրչէ մը մեծ գործերով. որոնցմէ առաջինը եղաւ Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց (1822), մեկ հատորով, որ հին Հայաստանի աշխարհագրութիւնն է, հիմնուած հայ պատմիչներու վկայութիւններուն վրայ, տալով դիտական կերպով Հայաստանի տասնհինգ նահանգներու նկարագրութիւնները, անոնց գիրքին, տարածութեան, եւն: Ասոր յաջորդեց իր Հնախօսութիւն հին Հայաստանեայց աշխարհի

(1835), որ կը բակկանայ երեք հատորներէ: Հնախօսական առաջին լուրջ գործն է մեր մէջ, ուր կը խօսուի ապրելին կեանքին եւ բարքերուն, լեզուին, բանակին եւ հպատակներուն վրայ: Իր այս գործերը մինչեւ այսօր հնախօսական տեսակէտով անհրաժեշտ ու հմնական ապրիւրներ են: Նմանապէս շատ կարեւոր է իր Հայաստանը՝ աշխարհագրական մանրամասն նկարագրութիւն մը, որ մաս կը կազմէ Ատոնց Ֆիւլէրի «Աշխարհագրութիւն հոլից մասանց աշխարհի» գործին:

Ինճիճեանի մէջ կայ բանաստեղծ մըն ալ, որ կը յայտնուի իր Ամարասից Բիւզանդեացի մէջ, ուր նկարագրուած են ընթացիկ ոճով՝ վասիլի ափերուն վրայ հանդիպող դիւղերն եւ բնութեան գեղեցկութիւնները: Իր նպատակը եղած չէ, այս դիրքով, գրական տեղեկագրութիւն մը տալ մեզի, այլ պարզապէս առաջնորդ մը՝ ճամբորդներու ձեռքը:

Իր բոլոր յիշեալ գործերը հրատարակուած են Վենետիկ, թէեւ անոնց վրայ երկար տարիներ աշխատած է նաեւ վանքէն դուրս եղած տեղը: Վախճանած է 1833, Յուլիս 2ին վանքին մէջ:

Հ· ՄԱՆՈՒԷԼ ՋԱԽՋԱԽԵԱՆ (1770–1835)

Հ· ՄԱՆՈՒԷԼ ՋԱԽՋԱԽԵԱՆ

Ուսումնասէր վանականի տիպար մը· ծնած Կիւմիշխանէ (Պոնտոս) աւանին մէջ՝ 25 Մարտ, 1770ին: 12 տարեկան հասակին մէջ հասած է Ս·Ղազար և 1791ին ձեռնադրուած քահանայ: Ղրկուած է Պաչտալով (Թրանսիլուանիա) իբր քարոզիչ, ուր մնացած է չուրջ հինգ տարի: Ս· Ղազար վերադարձին՝ յանձնուած է իրեն վանքի աշակերտանոցին դաստիարակութիւնը, որ կատարած է տասը տարուան չրջան մը լրացնելով: 1805էն ետքն է, որ աւելի ապաւորէն նուիրուած է իր ազգային կեանքին:

Հմուտ էր պատմական յուշարձանի եւ յատկութեանց· իսկ եւրոպական լեզուներէն կը ճանչնար կատարեալ կերպով՝ իտալերէն, գաղղիերէն, գերմաներէն եւ անգլիերէն:

Ջախջախեան ընտած է իր նպատակը գազգային գրականութեան չարժումին, որ կատար Թովմաճեանով, Բագրատունիով եւ Հիւրմիւզեան եղբայրներով պիտի մտնէր տիրական ընթացքին մէջ: Այս ուղղութեամբ թարգմանած է Սոզոմեն Կեանքի Մահ Աբելի (1825) ոտանաւոր քերթուածը գերմաներէնէ, որ ունեցած է յաջորդաբար նոր տպագրութիւններ 1835ին, 1862ին· կատար Ֆեննլոնի Տելեմաքը (1826) թարգմանուած Ֆրանսերէն բնագրէն, որ չուտով սպառած է· Հոչիոս Սկզբունքոսի Եղերերգութիւնք ի չարչարանս Քրիստոսի (1830) ոտանաւոր չափով:

Յատուկ ներում մը ունէր բառարաններու կազմութեան· 1804ին հրատարակած է բառարան մը իտալ–հայ–թուրք՝ երբեմն

լեզուներով, նոյնը յետոյ վերատպուած յաւելումով՝ 1829ին, եւ յետոյ ձեռնարկած է մեծապոյն գործին՝ Հայերէն–Իտալերէն եւ Իտալերէն–Հայերէն բառարաններուն, որոնց վրայ տարիներով աշխատած է, տալու համար ամէն կեդրոնով կատարեալ գործ մը թէ՛ հայերէն բառապաշարի տեսակէտով («Նոր Հայկազեան Բառարան»ին վրայ բերելով առաւելութիւն մը նորագոյն ճշտումներով), ինչպէս նաեւ իտալերէն լեզուի բոլոր աճական բացատրութիւններու ճոխութեամբ:

Ինչպէս ամէն Մխիթարեան, ինքն ալ բերած է իր մասնակցութիւնը հոգեւոր մատեաններու յօրինման՝ ինքնագիր կամ թարգմանածոյ. այսպէս գրած է ոտանաւոր չափով Արիեստ աստուածասիրութեան (1819), թարգմանած է կարգ. Պոնալի Առաջնորդ երկնիցը (1835), որ յաջորդ տպագրութիւն մ'ալ ունեցած է 1856ին, Աղօթք Ս. Պատարագի ի պէտս Բահանայից (տպուած չատ ուշ՝ 1894ին):

Զախջախեանի մէջ կար նաեւ բանաստեղծ մը, որ հրահանգուած գաղափարի մտքանտով՝ տուած է գրաբար կատարեալ տպաւորութեամբ եւ ճոխ յանգերով ոտանաւորներ, հրատարակուած «Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց» չարքին Բ. հատորին մէջ:

Գրաբարը, որ կը գործածէ, արդէն առած է իր դրչին տակ գրական արտայայտութիւն մ'ալ: Աշակերտ Հ. Գ. Ալեմիքեանի՝ ան կը չարունակէ ձգտիլ կատարելութեան ոչ միայն մաքուր եւ ընտիր լեզուի՝ ըստ նախնեաց կանոնաւոր չարադրութեան, այլ նաեւ հետամուտ է ճաշակաւոր եւ գրական գործածքներու: Տեղեակ իր թարգմանութիւնը, համեմատուած Մարգար Յօճենց Երեւանցիի թարգմանութեան հետ (տպուած է 1793ին), ցոյց կու տայ իր լեզուական մեծ առաւելութիւնը և գրական ճաշակը թարգմանութեան արուեստին մէջ: Եղուարդ Հիւրմիւզլի գաղնակաւոր եւ մեղրահոս լեզուով կատարուած թարգմանութիւնն ալ պիտի գերազանցէ Զախջախեանինը:

Կը վախճանի 3 Յունուար, 1835ին՝ իր վաթսունեւհինգ տարիքին եւ կը թաղուի Ս. Ղազար:

ԳԵՐՊԾ· ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ (1764–1852)

Ս· ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Ծնած է Կ· Պոլիս 26 Դեկտ·, 1764ին: Տաննեւչորս տարեկան էր երբ մտաւ Ս· Ղազար: 1786ին ձեռնադրուած է քահանայ եւ 1795ին ղրկուած երբ քարոզիչ իր ծննդավայրը, ուր առաքելական հոգւով նուիրուած է հոգիներու առաջնորդութեան: 1805ին վերադարձած է Ս· Ղազար, եւ առանձնած վանքի աշակերտութեան դաստիարակութեան պաշտօնը, որ չուրջ քսան տարի կատարած է, տալով դասեր արդիւնք:

1838ին Գրիգոր ԺԲ· Սրբազան Պահանայապետին կամքով ձեռնադրուած է «տիտղոսաւոր արքեպիսկոպոս Տարօնոյ», յաջորդելով Պօղոս Մարուքեան արքեպիսկոպոսին, որ Հռոմի Ուրբանեան Դպրոցին հայածէս աշակերտներուն ձեռնադրիչն էր: Փափաքեան արքեպիսկոպոսը իր ալեզարդ եւ մեծավայելուչ կերպարանքով, պիտութեամբ եւ առաքինի վարքով, ուշադրաւ դէմք մը դարձած է Հռոմի եկեղեցական շրջանակներու մէջ եւ մեծապէս սիրուած ու յարգուած: Պիտս Թ· Սրբազան Պահանայապետը, որ իրեն հանդէպ յատուկ յարգանք մը ունէր, ըսած է իրեն համար· «Ս· Ամբրոսիոսի պատկերն է այլ պատկառելի ծերունին» (Բազմ· 1852, էջ 219):

Կեանքի վերջերուն խանգարուած է առողջութիւնը՝ հակառակ

զօրաւոր կապմուածքին, վասնզի բնութեամբ արիւնային ըլլալով՝ 1846ին ունեցաւ կաթուած մը մարմնոյն ա֊կողմը, որմէ թէեւ բուժուեցաւ՝ սակայն բոլորովին անհետեւանք չմնաց. 1851ին ունեցաւ երկրորդ կաթուած մը՝ որ վինքը դամեց անկողին: Զրկուած տեսութենէ եւ լսողութենէ՝ իր միակ հոգեկան մխիթարութիւնն էր Քրիստոսի Ս. Խաչը, զոր զրկած աւանդեց իր սրբասուն հոգին, Հռոմի մէջ, 22 Մայիս 1852ին, կաղդուրուած եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդներով եւ թաղուեցաւ իր բնակած տան քովի Կուսաստանի եկեղեցւոյն մէջ, Ս. Աստուածածնի խորանին առջեւ:

Փափազեան ունի կարգ մը նկատելի գործեր, որոնք մաս կը կազմեն Մխիթարեան կաճառին ուսումնական գործունէութեան: Շփում ունեցած ըլլալով ժողովուրդին հետ, զգացած է կարեւորութիւնը զրելու զրքեր, որոնցմով ան նպաստակ ունէր հոգեւոր, կրթական եւ հաշուական ուղղութեամբ օգտակար ըլլալու: Այսպէս՝ Գիրք բաղաբավարութեան (1806), ուր կու տայ դրաբար լեզուով մարդկային կենակցութեան կանոնները, Հանգանակ հաւատոյ (1807), որ «Հաւատամք»ի ժողովրդական բացատրութիւնն է ամիսօրէն եւ տաճկերէն. Մանրանկարք որ է Միհիթարուա (1813), ուր կ'աւանդէ մանրանկարչութեան արուեստի տարրերը, Պաշտօն փառաբանութեան Ս. Աստուածածնի (1818), յօրինելով յորդորակներ և աղօթքներ՝ զօրացնելու համար ջերմեռանդութիւնը Ս. Կոյսին հանդէպ. այս գրքը ունեցած է յաջորդական տպագրութիւններ 1862ին եւ 1910ին: Կրկնատումար վանաւականութեան (1824), ուր ընդարձակ կերպով կ'աւանդէ վանականներու համար առեւտրական տեսրակ բռնելու օրէնքները: Այս գործը մեծագիր եւ դեղեցկատիպ հրատարակութիւն մըն է: Յետոյ գրած է Պատճէնիք նամակաց վանաւականութեան (1826), տալով նմոյշներ վանականական նամակներու, Հաշուետումար պարզագիրը (1828), որ համառօտութիւն է «Կրկնատումար»ի, եւ յետոյ, դեռ աւելի համառօտ եւ աշխարհաբար լեզուով ամփոփած է զայն Սկզբունք հաշուեմատենի (1830) խորագրով:

Վերջին գործն է Պատմութիւն եկեղեցական (1848), գրաբար, ուր կ'աւանդէ Քրիստոսի Ծնունդէն մինչեւ Ժ֊դ. դարու եկեղեցւոյ պատմութիւնը համառօտ ոճով, եւ որ կը բռնէ 1015 էջ: Ունի անտիպ գործ մ'ալ Ճարտարապետութեան վրայ:

Ինչպէս կը տեսնուի, Փափազեան մշակած է այլազան նիւթեր,

պլհաւորապէս եկեղեցական եւ ուսուլական պիտուքիւններու պիծով, եւ համաձայն Մխիթարեան Վերածնունդի ծրագրին՝ հարթած է ճամբան նաեւ ղեպի մարդկային պիտուքիւնները։

Հ· ՄԻՆԱՍ ԲԺՇԿԵԱՆ (1777–1851)

Հ· ՄԻՆԱՍ ԲԺՇԿԵԱՆ

Ծնած է Տրապիզոն, 15 Հոկտեմբեր 1777ին, որպէ Տրապիզոնցի Մանուկ բժիշկին։ 1804ին քահանայ ձեռնադրուելէ եւ վարպապետական ծայրագոյն պատուանը առնելէ ետքը՝ պրկըւած է առաքելութեան իր ծննդավայրը՝ Տրապիզոն, ուր նուիրուած է ժողովուրդի հոգեկան կարօտութիւններուն։ բայց ած է վարժարան մը մանուկներու դաստիարակութեան համար։ Սակայն հանդիպելով բազմադիմի դժուարութիւններու եւ միանգամայն հնթարկուելով հալածանքի, ստիպուած է թողուլ իր կառուցած վարժարանը եւ անցնիլ Տաւրիա (Ղրիմ), ուր աւելի լայն ասպարէզ մը ունեցած է եւ տեղացի բարերարներու նպաստով չինած եկեղեցի, վանատուն եւ վարժարան։ Մեծապէս սիրուած եւ յարգուած էր ժողովուրդէն։ Աղեքսանդր Ա։ (1801–1825) ճանչնալով անոր

արդիւնաւոր գործունէութիւնը՝ պատուած է վինքը զանազան չքանշաններով: 1845ին Սեւաստոբոլի մէջ, Հ. Մ. Բժշկեան ներկայանալով Նիկողայոս Զարին, նուիրած է իր «Բազմալեզուեան Քերականութիւն»ը եւ կայսրն ալ անոր ոսկի մետալ չնորհած է, ինչպէս յետոյ «Ռուսերէն–Հայերէն» քերականութիւնը նուիրելով Թագաժառանգ Ալեքսանդրին՝ ստացած է իրմէ ականակուռ մատանի մը: Նիկողայոս Ա. Զարը (1825–1855) չատ կը գնահատէր Հ. Մ. Բժշկեանի բերած ծառայութիւնը Խրիմի ժողովուրդին, որուն անձնապահ առաջնորդն էր: Կեանքին վերջերը, թոյլտուութեամբ Զարին, քանի մը տարուան համար անցած է Վիեննայի, վերջացնելու և տպագրութեան հանելու համար իր քառալեզուեան (ռուսպարզ–հայ–թուրք) Բառարանին: Սակայն չհասաւ տեսնելու աւարտումը այդ գործին՝ վերահաս մահուան պատճառաւ (Բազմավէպ, 1852, 153): Հ. Մ. Բժշկեան օտտակար եղած է նաեւ Նախնեաց ձեռագիրներու հաւաքման մէջ. այսպէս իր անունով կը պահուի մանրանկարեալ չատ գեղեցիկ ու փոքրադիր աւետարան մը Ս. Ղազարի մատենադարանին մէջ:

Երկասիրութիւնները՝ որ ունեցան կրթական, լեզուական եւ տեղագրական ուղղութիւն, կու տանք հոս խմբուած ժամանակագրական կարգով. Ձեմարան գիտելեաց (1815), ուր կը խօսի գիտութիւններու և արուեստներու վրայ ոտանաւոր չափով, գրուած գրաբար, տալով առորեւ նաեւ մեկնութիւններ: Պատմութիւն վարուց Ռոպէեսոն Քրիւզոյէի (1817), գործ անգլիացի Տէֆոյէի, թարգմանուած աշխարհաբար՝ Ֆրանսերէն լեզուէ: Այդ թարգմանութիւնը ունեցած է յաջորդական տպագրութիւններ 1836ին, 1858ին, 1875ին, 1886ին եւ 1911ին: Առակք եզովբոսի (1818), աշխարհաբար թարգմանուած, եւ որ ունեցած է յաջորդական տպագրութիւններ 1827ին, 1849ին, 1860ին, 1886ին եւ 1931ին: Պատմութիւն Պոնտոսի (1819), ուր կու տայ աշխարհաբար լեզուով տեղագրական ծանօթութիւններ եւ արձանագրութիւններ Սեւ Ծովու եղերքը գտնուող քաղաքներուն: Յայտնութիւն աստուածգիտութեան (1820), ուր կ'աւանդէ կրօնական դիտութեան տարրերը. ունեցած է յաջորդ տպագրութիւն մ'ալ 1836ին: Վարժութիւն մանկանց (1826), գիրք մը աշխարհաբար լեզուի ընթերցման. ունեցած է յաջորդական տպագրութիւններ 1860ին, 1873ին, 1881ին եւ 1888ին: Քերականութիւն ռուսերէն (1828), հայերուն ռուսերէն սորվեցնելու համար: Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան

(1830), *ուր կը խօսի Անի քաղաքէն Երիմ եւ Եւրոպա (դվխաւորապէս Լեհաստան) դպրած հայերու վրայ, տալով պատմական կարեւոր տեղեկութիւններ. դրուած է դրաբար:* Սրբազան պատմութիւն (1836) *երկու հատորով, ուր կ'աւանդէ հին կտակարանի եւ եկեղեցւոյ պատմութիւնը մինչեւ Գրիգոր ԺԲ. Սրբազան Քահանայապետը:* Քերականութիւն հայկազեան լեզուի (1840), *յօրինուած հայերէն տղայոց համար, ռուսերէն բացատրութիւններով:* Քերականութիւն բազմալեզու (1844), *ուր կ'աւանդէ քերականական տարրերը արաբերէնի, պարսկերէնի, թուրքերէնի եւ թաթարերէնի՝ վերլուծական համեմատութիւններով ուրիշ լեզուներու հետ: Բացատրութիւնները տրուած են հայերէն, ռուսերէն եւ դպղիներէն:* Համառօտ նկարագիր վարուց երեւելի արանց (1850), *այրուձնական կարգով, ուր կը խօսի հայ եւ օտար նշանաւոր դէմքերու վրայ:*

Հ. Մ. Բժշկեան կատարած է իսկապէս կարեւոր դեր մը՝ լեզուագիտական եւ տեղագրական ուղղութեամբ. իր գործերը այսօր ալ դեռ ունին իրենց օգտակարութիւնը՝ իրրեւ աղբիւրներ հայ դպրութեանց պատմութեան եւ լեզուաբանութեան համար:

Հ. ԵՓՐԵՄ ՍԵԹԵԱՆ (1791–1838)

Առաքելական զմայլելի հոգի մը, որ իր բովանդակ կեանքով նուիրուած է Կովկասահայ համայնքին մէջ սփռելու հոգեւոր բարիք, կրթութիւն եւ դիտութիւն՝ բարձրացնելու համար մակարդակը հայ ժողովուրդին:

Ծնած է Կ. Պոլիս, 21 Սեպտեմբեր 1791ին: Քահանայ ձեռնադրուած է 1814ին: Երկար տարիներ ապրած է վանքէն դուրս: Իր դլխաւոր առաքելավայրը եղած է Ախալցխա, ուր չինած է եկեղեցի եւ վանատուն: Նիկողայոս Ա. ռուս կայսրէն ստացած է Ս. Աննայի «չքանչան խաչը»՝ փոխարէն իր առաքելական վաստակներուն: Մեծ խնամք ունեցած է օժտելու Ս. Ղազարի մատենադարանը հայկական ձեռագիրներով, զոր ստացած է նուէր եւ կամ գնած: Վախճանած է Ախալցխա, 3 Մայիս՝ 1838ին. իր չիրմին դամբանական վերտառութիւնը գրած է Հ. Ղ. Ալիշան եւ ղրկած Տէր Պետրոս Գաղէզեանին՝ որ իրմէ եառքը ժողովրդապետն էր Ախալցխայի:

Հակառակ իր բազմազբաղ կեանքին, գրած է դասագրքեր՝ ինչպէս Արիեստ ճարտասանութեան (1832), գրաբար, բարձրադոյն կարդի աշակերտներուն համար: Պատմութիւն հին եւ նոր կտակարանի (1832), աշխարհաբար, որ ունեցած է յաջորդական տպագրութիւններ 1848ին, 1863ին եւ 1872ին: Պատմութիւն Հայոց (1839) աշխարհաբար, Պատմութիւն չորից իմաստասիրաց (1833), աշխարհաբար, որ 1848ին ունեցած է երկրորդ տպագրութիւն մըն ալ: Գրած է գրաբար Նկարագիր վարուց Ստեփանոս Ագոնց Գիւվեր արքեպիսկոպոսի եւ աբբայի (1825): Թարգմանած է գրաբար Ս. Օգոստինոսի Առանձնախօսութիւնք եւ առձեռնական (1858), տպուած մահէն եառքը: Նմանապէս մահէն եառքը տպագրուած է իր մեծագոյն գործը՝ Իրաւագիտութիւն (1851), լուրջ աշխատասիրութիւն մը՝ հետեւելով եւրոպական մեծ հեղինակներու գործերուն, բաժնուած չորս մասերու. բնական օրէնք, գրաւական իրաւունք, տոհմային իրաւունք եւ ազգային իրաւունք: Առաջին անգամ է որ նման գործ մը հրապարակ կը հանուի մեր վերածնունդի չրջանին՝ ընտիր եւ մաքուր գրաբարով, տալով մղում մը մեր ազգին մէջ իրաւագիտական ուսմանց, եւ որ այսօր ալ, իբր եղրաբանութիւն՝ ունի իր օգտակարութիւնը:

Հ. Ֆ. ԱԶՆԱՒՈՐԵԱՆ (1791–1843)

Ուրիշ առաքելական վարդապետ մը, Հ. Ֆերովբէ Ազնաւորեան, որ պիտցած է առաքելական ոգիին միացնել ազգային երկասիրութիւններու արդիւնք մը, օժտելով իր. դարու առաջին կէսին յայտնուած մեր ազգաբար ազգականութիւնը՝ ճաշակաւոր եւ սահուն թարգմանութիւններով: Ծնած է Պոլիս 1791ին. աշակերտած է Հ. Մկրտիչ Աւգերեանին, որմէ առած է սէրն ու եռանդը դէպի արդարան մատենագրութիւնը: Ձեռնադրուած է քահանայ 1814ին: Արեւմուտքի եկեղեցական ազգերը ազգած են իր ուշադրութիւնը: Իր գործնական եւ ազգային կեանքը, սակայն, չատ կարճ ընթացք մը ունեցաւ եւ հետեւաբար չկրցաւ իր ամբողջ ոգեւորութիւնը գործածել ի նպաստ ազգային վաստակներու: Իր անունը կապուած է երկու կարեւոր գործերու հետ. Պոսիւէի «Discours sur l'histoire universelle»ի, զոր հայացուցած է նախ վէպս ազգաց (1841) խորագրով գոյք մը հատորներու մէջ, եւ Կղոդիոս Ֆլէօրիի՝ կենցաղ Իսրայելացւոց եւ քրիստոնէից–ի (1843): Գրած է «քոլերայի» վրայ բժշկական գործ մը եւ թարգմանած Լատալերէնի՝ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի «Ամարանոց բիւզանդեան» բանաստեղծական նկարագրութիւնը: Վախճանած է Պոլիս 1843, Ապրիլ 4ին:

Հ. ԵՂԻԱ ԹՈՎՄԱՃԱՆ (1777–1848)

Ծնած է Կ. Պոլիս, 18 Դեկտեմբեր 1777ին: 1798ին քահանայ ձեռնադրուելէն ետքը՝ նուիրուած է հայերէն լեզուի ուսումնասիրութեան, մանաւանդ Նախնեաց լեզուի քննութեան, համեմատելով զայն իրենց յունական բնագիրներուն հետ: Մեծ հմտութիւն ունէր դասական լեզուներէն՝ յունարէնի եւ լատիներէնի:

Ե. ԵՂԻԱ ԹՈՎՄԱՃԱՆ

Թարգմանչական առաջին մեծ փորձը եղած է Հատընտիր գիրք եւ ճառք եւ ներբողեանք (1818) Ս. Յովհան Ոսկերերանի, կատարուած ուղղակի յոյն բնագրէն, ընտրելով այն ճառերը՝ որոնց թարգմանութիւնը կը կարծէր թէ չէր կատարուած Նախնիքնեբէն: Յանդուգն կարծուած իր այս ձեռնարկը՝ դարձաւ յետոյ պարծանք իր անունին, երբ այլ ճառերէն մաս մը յայտնուելով Նախնեաց թարգմանութեամբ՝ ապացուցին թէ ի՛նչքան ընտիր ճաշակ, դիտակցութիւն եւ յունարէնի խոր հմտութիւն ունէր Հ. Ե. Թովմաճան: Կայ անշուշտ տարբերութիւն մը երկու թարգմանութիւններու միջեւ. Նախնեաց կուռ եւ ուղիղ արտայայտութեան հակառակ՝ Թովմաճան դործածած է յոյն, ծաւալուն եւ հանդիսաւոր ոճ մը:

Երկրորդ մեծ դործը թարգմանչական ասպարէզի վրայ, եղաւ Պլուտարքոսի Զուգակշիռքին թարգմանութիւնը՝ վեց հատորներով: Յետոյ վիտայի Քրիստոսականը (1832), հնդետասանոտեան չափով եւ յանդաւոր. նոյն չափով թարգմանած է նաեւ Հոմերոսի դիւցազներգութիւնները՝ Եղիականը (Իլիական) եւ Ոդիսականը, առաջինը՝ 1843ին եւ երկրորդը՝ 1848ին:

Ժողովրդական նկարագիր ունի իր Դպրութիւն ճամակաց-ը (1805), ուր կը սորվեցնէ դրաբար եւ աշխարհաբար լեզուով նամակ դրելու արուեստը, Իմաստութիւն մարդկային (1833), ուր կը սորվեցնէ թէ ի՛նչպէս պէտք է չարժի բանաւոր մարդը, իր պարտքերուն կատարման մէջ՝ հանդէպ Աստուծոյ, անձին եւ ընկերոջ: Աստուածաբանական է եղած աղանդոցն Լութերի և Կալվինի (1847),

գործ Ֆրանսայի Տըլաֆօրէի, զրաբար թարգմանուած։ Յիշուելու արժանի են յետոյ Ս. Բերնարդոսի ձառք ի գովութիւնս Մօր Կուսի (1874), թարգմանուած գեղեցիկ զրաբարով լսանելիքէն բընադրէն եւ հրատարակուած յետ մահու։ Քարոզչական է Քառասնորդականիք կամ Հատընտիր քարոզք (1852), թարգմանաբար յօրինուած եւ հրատարակուած դարձեալ յետ մահու։ Ունի քերթողական փորձեր, լոյս տեսած «Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց» չարքին՝ Բ. հատորին մէջ։

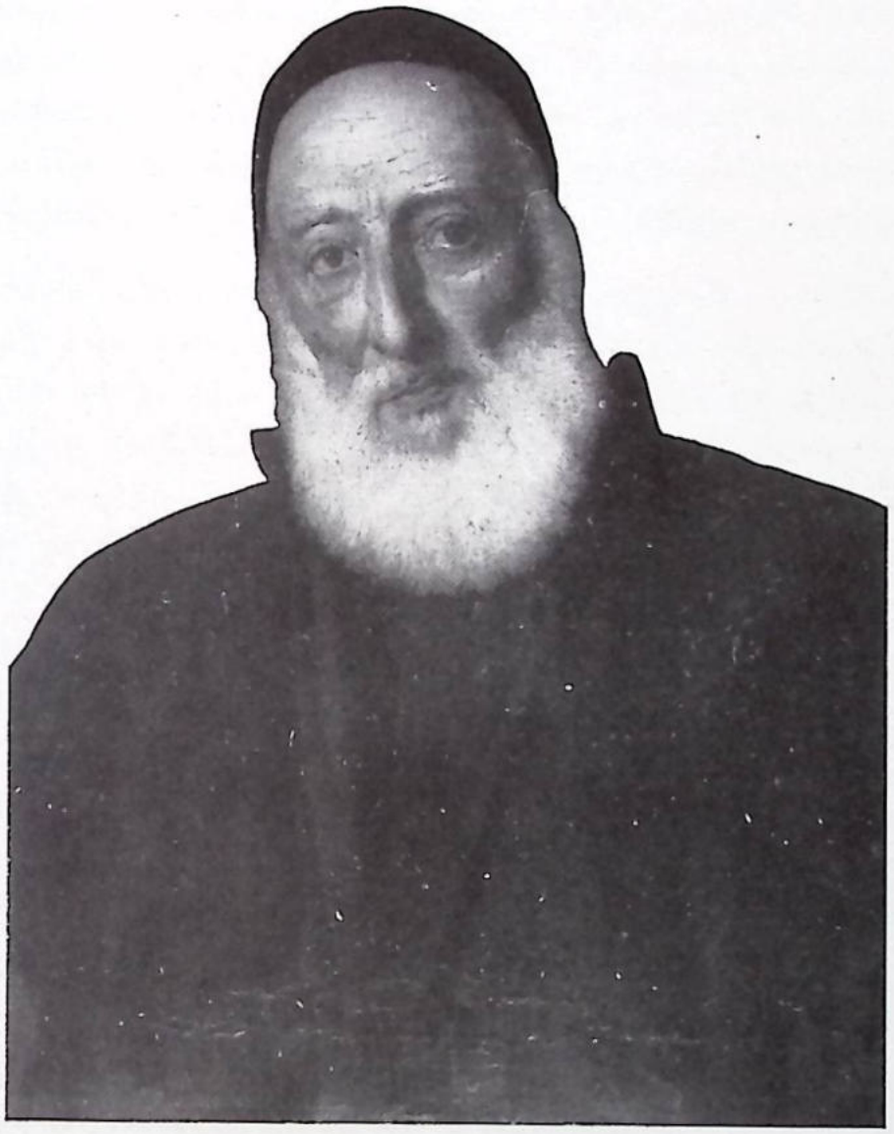
Կը մնան իրմէ անտիպ ուրիշ գործեր, որոնցմէ զլխաւորներն են. Ողբերգութիւններ Եւրիպիդէսի, Բնական պատմութիւն եւ քաղաքավարութիւն Արիստոտէլի, եւ Գրիգոր Աստուածաբանի հատընտիր ճառեր, թարգմանուած իրենց բնագիրներէն։

Մխիթարեան գպրոցի սկզբնական ընթացիկ զրաբարէն հաքը, զոր գործածած են Զամչեան, Ինճիճեան, Աւգերեան, ան սկսած է տալ լեզուին վայելչութիւն, ճկունութիւն եւ գեղեցկապիտական ուղղութիւն։ Այս հոսանքին հետեւեցան նաեւ Հ. Գ. Ալեպիքեան եւ Հ. Մ. Ջախջախեան, բայց ինքը գերազանցեց զանոնք։

Հ. Ե. Թումանճանի արժէքը կը կայանայ ոչ միայն Նախնեաց լեզուի նկարագրին ուսումնասիրութեան, այլ նաեւ հարթելուն մէջ ճամբան դէպի յունա-լատին դասական զրականութիւնը, առաւելապէս չափով՝ քան ինչ որ ըրին գինքը կանխողները։ Այս մարդին մեծագոյն ներկայացուցիչը պիտի ըլլայ յետոյ իր աշակերտը՝ Հ. Ա. Բագրատունի։

Վախճանած է վանք, 23 Օգոստոս, 1848ին։

Հ· ԱՐՍԷՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ (1790–1866)

Հ· ԱՐՍԷՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Հ· Արսէն Բագրատունի ծնած է Կ· Պոլիս՝ 21 Օգոստ· 1790ին· մեռած է Ս· Ղազար 1810ին: Նախ քան ուսումնական շրջանին աւարտումը՝ ան ճեռնարկած էր իր թարգմանչական վորձերուն՝ յոյն եւ լատին դասականներէն, զոր իրենց բնագիրներուն մէջ կարդալու մեծ համառօտիւն եւ վարժութիւն ունէր: Ժամանակ մը մնա–

լով Ս. Ղազար՝ հայերէնի եւ գրականութեանց ուսուցչութիւն ըրած է վանքի աշակերտներուն եւ հանած երկու նշանաւոր հետեւորդներ իր դասական ուղղութեան, Գէորգ եւ Եղուարդ Հիւրմիւզեան եղբայրները: Գացած է Փարիզ եւ պետական դրատան մէջ ըրած է օրինակութիւններ հայկական ձեռագիրներէն եւ բերած Ս. Ղազար:

1831ին՝ Պոլսոյ մէջ Տիւզեան աղնուական դերդաստանին զբաղանեցէց նշանակուած է, եւ հոն մնացած մինչեւ 1856: Անկէ ետքը դառնալով Ս. Ղազար, լրացուցած է իր թարգմանութիւնները եւ ձեռնարկած «Ասուածաչունչ»ի նոր հրատարակութեան մը, որ տեղի ունեցաւ 1860ին: Վախճանած է վանք՝ 24 Դեկտ. 1866ին:

Գործերը. Բազրատունիի մէջ կայ մեծ քերականագէտ մը, մեծ թարգմանիչ մը եւ դասական մեծ քերթող մը: Քերականագէտը արդէն կը սկսի յայտնուիլ առաջին անգամ իր Քերականութիւն գաղղիականով (1821), ուր խոր հմտութիւն ցոյց կու տայ Ֆրանսերէն լեզուի: Քառասուն եւ աւելի տարիներու փորձառութեան ու հմտութեան արդիւնք է ի պէտս զարգացելոց (1852) քերականութիւնը, հարուստ չեմարանը հայ լեզուի:

Դասական գրականութիւններէն կատարած իր թարգմանութիւնները եղան հետեւեալները. Նկարագիրք Թէոփրաստի (1830), Վիրգիլիոսի Մշակականիք եւ Որատիոսի Արուեստ բերդողութեան (1847) նոյն հատորին մէջ հրատարակուած, Միլտոնի Կորուստ դրախտին (1861), Ճաշակ հելլէն և լատին ճարտարախօսաց (1863), ուր ամփոփած է թարգմանութիւններ՝ Եսքինէսի, Դեմոսթենէսի եւ Կիկերոնի ճառերէն, Հոմերոսի Իլիականը (1864), Ուկոյ Ֆոսքոլոյի Տաղ յաղագս գերեզմանաց (1865), Ճաշակ հին եւ նոր ոգբերգութեանց (1869), ուր ամփոփուած են Սոփոկլէսէն, Եսքինէսէն, Վոլթեռէն եւ Ալֆիերիէն ըրած թարգմանութիւնները, Պոսիւէի Ճառ դամբանականիք (1870), Յ. Կեսարի Յիշատակարանիք (1874): Այս չարքին վերջին երեք գործերը հրատարակուած են իր մահէն ետքը:

Ունի լամաստասիրական դիծով՝ Արուեստ բանականը (1825), թարգմանութիւն Ֆ. Սոաւէի գործին, եւ ինքնագիր «Սկզբունք ուղիղ խորհելոյ եւ բարւոք կեցոյ» (1857):

Բազրատունիի մէջ դասական բանաստեղծը կը յայտնուի իր Տաղերուն մէջ՝ ամփոփուած «Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց»

չարքին Ա. հատորին, եւ մանաւանդ իր Հայկ Դիւղազն–ի մէջ՝ որ ազգային դիւցազներգութիւն մըն է, զոր ան ուզած է տալ ազգին՝ լրացնելու համար պակասը հայկական «Իլիական»ի մը: Բազդատուն իր այս գործով մեծ վարկ ունեցաւ ժամանակակիցներու մօտ, իբր դիւցազներգակ քերթող: Հակայ կառոյցքով այս դիւցազներգութեան նիւթին է Հայկին պատերազմը Բելին դէմ, պաշտպանելու համար աստուածապաշտութիւնը եւ հայրենիքը:

Բազդատուն իր արժէքը կը կայանայ այն անգնահատելի ծառայութեան մէջ՝ զոր ան բերած է հայերէնի վերջնական կազմակերպութեան համար, հարթելով ճամբան դէպի դեղեցկագիտական ըմբռնումներն ու ճաշակը՝ 1850ին ծայր տուած աշխարհիկ դրականութեան մը զարգացման համար:

ԳԵՐՊԾ. ԵՒՈՒԱՐԴ ՀԻՒՐՄԻՒԶ (1799–1876)

Բարձր եկեղեցականի ազնուական տիպար մը, դասական դրականութիւններու հմուտ թարգմանիչ եւ բանաստեղծ. ծնած է Կ. Պոլիս, 30 Յունուար 1799ին. 1812ին մտած է Ս. Ղազար եւ քահանայական ձեռնադրութիւնը ընդունած՝ 17 Յունուար 1819ին: Եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացած է 19 Հոկտ. 1847ին, յաջորդելով Գերպծ. Իգնատիոս Փափազեանին՝ իբր ձեռնադրիչ եպիսկոպոս Հաւատասփիւռ Ս. Ժողովի վարժարանին հայածէս աշակերտներուն: Իր կեանքը, գրեթէ ամբողջապէս, անցած է Հռոմի մէջ, նուիրուած իր գրաւորական աշխատանքներուն: Հոն, եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութեանց հետ չփում ունեցած է ու վայելած գիտնական եւ սրբակեաց եպիսկոպոսի մը համբաւը: Վախճանած է 26 Հոկտ. 1876ին՝ Հռոմի մէջ: Մարմինը փոխադրուած է յետոյ Ս. Ղազար:

Գործերը. – *Բազմաթիւ են իր արտադրութիւնները, որոնց վրայ կը զգացուի շնորհք եւ օծում: Առաջին գործն է Ռուէն Ֆրան–*

ԳՐՊՇ· ԵԴՈՒԱՐԴ ՀԻՒՐՄԻՒԶ

սոյնի Հնախօսութիւն հռոմէական–ի թարգմանութիւնը, մասնակցութեամբ իր եղբօր Գէորգի· ընդարձակ դործ մը՝ հրատարակուած վեց տուրս հատորներու մէջ՝ 1829ին:

Ֆրանսական դրականութենէն հայացուցած է յաջորդաբար Պարթըլըմիի Ուղեւորութիւնիս Անաճարսեայ (1836), վեց միջակ հատորներով, Ֆլորիանի Նումա Պոմպիլիոսը (1853), Ֆենելոնի Տելեմաքը (1850), Պերնարտէն տը Սէն Փիէրի Պօղ եւ Վիրգինէ (1860) վիպասանութիւնը, Ժ· Ռասինի Փեդրա ողբերգութիւնը (1861), ինչպէս նաեւ Պոսիւէէն, Պուրտալուէն եւ Մասիյլեոնէն ընտրուած էջեր Ս· Աստուածածնի վրայ՝ տիտղոսուած Բեմասացութիւնիս ի Տիրամայրն (1879):

Իտալական դրականութենէն թարգմանած է Ալֆիէրիի Մերոպէ ողբերգութիւնը, Վ· Մոնթիի Արիստոդէմը, եւ Մանծոնիի Խօսեցեալը, եւ Մեթաստազիոյի Սրբազան թատերգութիւնիը 1873–1876ի ընթացքին:

Իսկ լատին դրականութենէն հայացուցած է Վիրգիլիոսի Ենէականը՝ երկու անգամ, առաջին անգամ մետասանոտեան չափով եւ յանդաւոր (1845), եւ երկրորդ անգամ ծերութեան առեն՝ հայկական չափով, հետեւելով Բագրատունիի արուեստին: Վիրգիլիոսէն թարգմանած է նաեւ Հովուականիս (1870), Փեդրոսի Առակս (1855), Տակիտոսի Տարեգիրքը (1872), եւ աշխարհաբար լեզուով՝ Մարկոս Աւրելիանոս կայսեր Թուղթերը (1868):

Բացի դրական դործերէն թարգմանած է նաեւ կարդ մը հոդեշահ դրքեր, որոնց ընտրութեան եւ հայացումին մէջ կը յայտնուի միշտ իր հոդիին ազնուականութիւնը: Այսպէս Ֆրանսացի

Բնաւր քահանային Հուր սիրոյն Քրիստոսի, եւ Մխ. Փիանոյի Հովիւ հոգեւորը՝ հինգ հատորներու մէջ, Ս. Յ. Սալեզացիին Աստուածասէրը, եւ գրած է չորս հատոր Տեսական եւ քարոյական աստուածաբանութիւնը՝ հետեւելով Բերոնէի եւ Լիգուորիի: Յօրինած է համառօտ ընթացքներ՝ Ճարտասանութեան, Արուեստ Քերդողութեան եւ Դիցաբանութեան:

Բանաստեղծական նուրբ ղեկնուքեամբ կատարած է յարտութիւններ Աստուածաշունչի կարգ մը գրքերուն, ինչպէս Յովբի, Հին կտակարանի օրհնութիւններուն, ուրիշ հատոր մը, կոչուած Մաղթանք չափաւ, եւն.:

Գրած է ներչնչուած քնարական ոտանաւորներ՝ բնութեան եւ մարդկային սիրոյ թրթռացումներով, որոնք ամփոփուած են «Տուղք Մխիթարեան վարդապետաց» չարքին Գ. հատորին մէջ: Բայց իր լինքնագիր ամէնէն գեղեցիկ գործն է Բուրաստանիճ (1851) քերթուածը՝ ուր, ինչպէս Վիրգիլիոս իր «Մշակականք»ի մէջ, կը սորվեցնէ պարտէզներու յարդարումը եւ ծաղիկներ խնամելու արուեստը՝ բանաստեղծական չունչով եւ ոճով:

Հիւմիւլի բոլոր թարգմանութիւններու մէջ, արձակ կամ չափածոյ, եւ լինքնագիր գրական արտադրութիւններուն վրայ, ամէնէն նկատելի կէտը՝ չնորհքի եւ ներդաշնակութեան գեղումն է, որով իր տողերը կ'առնեն դաշնակաւոր ընթացք եւ միանգամայն աղնուական ձեւ մը արտայայտութեան: Ան եղած է, արդարեւ, մեծ հոգեւորական մը եւ մեծ մատենագիր մը, արժանի եւրոպական մեծ դէմքերու՝ ինչպէս Ֆենելոնի մը կարգին դասուելու:

Հ· ՌԱՓԱՅԷԼ ԹՐԵԱՆՑ (1799–1858)

Հ· ՌԱՓԱՅԷԼ ԹՐԵԱՆՑ

Եղական ղէմք մը, պատկառելի եւ խոհական վարդապետ մը, փորձառու եւ աչխարհափորձ, որ նչանաւոր եղած է իբր դաստիարակ եւ հռետոր: Ծնած է Կ. Պոլիս, 15 Մայիս 1799ին, ձեռնադրուած 29 Օգոստոս 1819ին: Երկար տաեն վարած է տեսչութիւնը Ռափայէլեան եւ Մուրատեան նորարոյ վարժարաններուն, հանելով ուսեալ աչակերտներ: Դաստիարակած է ճարտասանութիւն եւ փիլիսոփայութիւն, որոնք իրեն նախընտրած նիւթերն եղած են: Հ· Ալիշան անոր մահուան առթիւ (որ տեղի ունեցած է Փարիզ՝ 9 Դեկտ· 1858ին) խօսած է դամբանական ճառ մը, լի դովեստով եւ հիացումով անոր հոգեկան մեծութեան, մտքի բարձրացման զարդացման եւ դաստիարակչական կարողութեան վրայ:

Հ· Ռ· Թրեանց, հակառակ իր բազմապրաղ կրթական գործունէութեան, արտադրած է նաեւ գործեր, որոնցմէ առաջինը կըրնայ նկատուիլ իր Ճառք–ը (1845), որ ամփոփոյք մըն է խօսած ճառերուն՝ գրաբար լեզուով, աղգային ղէմքերու, լեզուի եւ պատմութեան վրայ· Նոր մարդավարութիւն (1856) կրթական գործ մը, Տարերք ժամանակագրութեան (1857) փոքր տետրակ մը, երկուքն ալ աղգային վարժարաններու համար: Թարգմանած է աչխարհաբար լեզուով Թրոխիի Տրամաբանութիւնը (1856), գործ Նէապոլսեցի լմաստասէրի մը՝ որ այդ օրերուն հռչակ կը վայելէր Իտալիոյ մէջ:

Հ. ՊԵՏՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (1799–1867)

Հ. ՊԵՏՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Իր օրհրուն ազգային դէմք մը դարձած էր Հ. Պետրոս Մինասեան, իբրեւ գործիչ քան թէ իբր կրօնական անձնաւորութիւն:

Ծնած է Կ. Պոլիս 9 Հոկտեմբեր, 1799ին, եւ անդամակցելով Մխիթարեան Միաբանութեան՝ քահանայ ձեռնադրուած է 9 Նոյեմբեր, 1823ին:

Իր գործունէութիւնը կրկնաւորապէս նուիրուած է դաստիարակչական ասպարէզին, իբր առաջնորդ ազգային, կրթական եւ ուսումնական կեանքի, մեծապէս օգտակար ըլլալով Նախկին Սանհրու եւ հայրենասիրական միութիւններու մէջ՝ իր խորհուրդով եւ քաջալերութեամբ: Ան կարկ առած է թատերական սեռի ծաւալման մեր ազգին մէջ, յօրինելով ինքնիսկ պատմական ողբերգութիւններ: Այսպէս նկատի առնուելիք են իր Խոսրով մեծն (1845) եւ Սմբատ առաջին (1845) թատերական գործերը, որոնք թէեւ դրամատ դրուած էին, սակայն առաջին տպագրուած գործերն եղան այս ուղղութեամբ, եւ որոնցմէ ետքը Մխիթարեան սաներ արտադրեցին ուրիշներ եւ այսպէս հետզհետէ ծաւալեցաւ չարժումը: Հրատարակած է նաեւ Թուաբանութիւն բանական, Արուեստագրութիւն հայկական, եւ թարգմանած է հոգեշահ մա-

տեաննեը, ինչպէս Ս. Ի. Լոյոլայի Հրահանգ կրթութեան–ը, օգտակար ըլլալու համար քահանայական դասին: Վախճանած է 19 Օգոստոս, 1867ին՝ Փարիզ, ուր ապրային դպրութիւն մէջ մեծ վարկ կը վայելէր իր խոհեմ առաջնորդութեամբ եւ խօսքին պզեցութեամբ:

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ (1800–1866)

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Հայրենասէր մը, որ Ալիշանէն առաջ համբուրած է հայրենի հողն ու քարը, համրած յուշարձանները եւ քրտինքով, ըսենք նաեւ կեանքի գինով՝ այցելած է հայրենական երկիրը եւ ուսանած մեզի: Նշանաւոր դէմք մը՝ մեր ապրային ուսումնական աշխատանքներու մէջ: Ծնած է Տրապիզոն, 3 Հոկտեմբեր 1800ին. քահանայ ձեռնադրուած է 17 Յունուար, 1829ին՝ յառաջացած տարիքին մէջ եւ ապա նուիրուած առաքելական ասպարէզին:

Տեղագրական ծրագրով մը ճամբորդած է, մեկնելով Զմիւռնիայէն, Փոքր եւ Մեծ Հայքի դիւղերն ու քաղաքները, եւ ամփոփած է տասնեակ մը տարիներու ընթացքին (1843–1853), իր ճամբորդութիւններուն արդիւնքը հատորի մը մէջ՝ որ կը կոչուի Տեղագրու-

թիւիճ ի փոխ եւ ի մեծ Հայս (1864), ուր մանրամասն եւ խղճամիտ կերպով կու տայ նկարագրութիւնները իր այցելած վայրերուն, չմոռնալով ամէնէն մանր յիշատակարաններն ու արձանագրութիւնները, խօսելով տեղական բարքերուն վրայ եւ պրն տոնելով ինչ որ հարկաւոր համարած է ապագայի հայկական պատմութեան եւ աշխարհագրութեան համար:

Իր գործը, տեսակէտով մը, մղում տուած է Հ. Ալիշանի տեղագրական ընդարձակ գործերուն:

Հրատարակած է նաեւ Վարք Հարանց (1855) Նախնեաց թարգմանութիւնը, երկու հատորով: Վախճանած է Ֆիէսոլ ս'Աբթիքոյ պիսպը, ուր Մխիթարեանները ունէին իրենց ամարանոցը, 21 Յունիս, 1866ին:

Հ. ԱԻԳՍԵՆՏԻՈՍ ԳՈՒՐԳԷՆԵԱՆ (1826–1900)

Հ. Ա. ԳՈՒՐԳԷՆԵԱՆ

Սրբակեաց կրօնաւոր, աստուածաբանալ դէմք մը՝ վանական կեանքի մեծ պատմարան մը՝ ծնած է ինքն ալ Կ. Պոլիս, 27 Դեկտեմբեր 1826ին, եւ քահանայ ձեռնադրուած՝ 25 Դեկտ. 1844ին: Վախճանած է վանքին մէջ՝ 7 Փետրուար 1900ին: Իր կեանքը գոհած է պատրաստելու մաքեր եւ հոգիներ՝ իբր ուսուցիչ եւ տեսուչ վանքին մէջ, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ եւ Փարիզի Մխիթարեան վարժարաններուն մէջ: Ճամբորդած է մինչեւ Հնդկաստան Միաբանութեան գործերուն համար, եւ ժամանակ մըն ալ մնացած է Հռոմ՝ որպէս գործակալ. սակայն իր կեանքին մեծ մասը անցած է Ս. Ղազար, հոգեւոր եւ պրական մարզին նուիրուած: Օսմանեան կառավարութենէն ստացած է «Մէճիտիէ»ի պատուանշանը:

Համառ դրախտագիտ էր, այնքան՝ որ գովեստի արժանացած է բազրատունիէն: Կը ճանչնար, բայց պատկան յունարէնէն եւ լատիներէնէն՝ եւրոպական դվխաւոր լեզուները:

Թարգմանած է դրարար՝ Դիոնեսիոս Փրեսիենսւս եպիսկոպոսի Պաշտպանութիւն քրիստոսական հաւատոյ (1866), իմաստասիրական–ջատագովական գործ մը, երկու հատորներով: Գրած է Տարերք իմաստասիրութեան (1869) ընդարձակ կերպով եւ աշխատասրար՝ հինգ հատորներու մէջ. Համառօտ բերականութիւն անգլիական քարբառոյ (1853), դրարար բացատրութեամբ. Ընտանեկան պատասխանիք անկրօնից (1855):

Թարգմանած է աշխարհաբար Անինա կամ սէր ծնողական (1882), վէպ ոը Մարլէյի. Իրք հանդերձեալ աշխարհին (1880), իմաստասէրի մը օրագիրը վիլհոլմիայական եւ ատուածաբանական հարցերու վրայ՝ գործ Պոթէն Ֆրանսացի: Լորտ Զեսթըրֆիլտի նրատ առ որդին իւր (1873), եւ Պատմութիւն վարուց Մարիամու կուսամօր Աստուածածնի (1885), գործ Օրսինի Ֆրանսացի քահանայի. Հրահանգ պաշտօնէից եկեղեցւոյ (1889), գործ Հ. Ա. Թոնեի. Սանդուխտ արքայութեան (1894) Ս. Օգոստինոսի, վերջին երկուքը՝ դրարար լեզուով:

Բազմավէպի համրագրութիւնը վարած է 1852–1853, երբեմն երբոր համրագիրը, յետ Հ. Գ. Այվազովսքիի եւ Հ. Ալիշանի: Հրատարակած է շարք մը յօդուածներ բնական գիտութիւններու վրայ, ժողովրդական պարզ ոճով:

Հ· ԱԲՐԱՀԱՄ ՃԱՐԵԱՆ (1819–1892)

Հ· ԱԲՐԱՀԱՄ ՃԱՐԵԱՆ

Գիտնականի ախպար, վարժապետ պատմիարակ, դասընկեր Հ· Ղ· Ալիշանի: Ծնած Կ· Պոլիս՝ 1 Սեպտ· 1819ին: Տաճկերկու տարեկանին մտած Հ Ս· Ղազար եւ ձեռնադրուած քահանայ 1840ին:

Հ· Ա· Ճարեան նշանաւոր դէմք մը եղաւ իրր քարոզիչ՝ իր խօսքին եւ ձայնին հզօր չնչառով, և ուրացաւ մեծ համբաւի՝ Պոլսոյ մէջ, ուր երկար տաեն ապրած էր, վարելով Բերայի և Քադիկեղանի Մխիթարեան վարժարաններու տեսչութիւնը: Եղած է տեսուչ նաեւ Վենետկոյ Ռափայէլեանին եւ հսպուցած բազմաթիւ պարպեալ աշակերտներ:

Բարձր մտաւորական մըն էր, օժտուած գեղեցկապիտանական ճաշակով, համառօտ պատանական յուշարձնի եւ լաւինեբէնի եւ եւրոպական գլխաւոր լեզուներու: Մտնակցած է բազմաւոնիի դասական գալրոյին· այս գծով նշանաւելի են· Կայիոս Սալլուստիոսի Պատմութիւն Կատիլինեան դաւակցութեան եւ Յուգուրթեան պատերազմին (1856), Կ· Տակիտոսի կենցաղ Ագրիկոլայ, Բարբ Գերմանիոյ եւ Տրամախօսութիւն գիտեստրաց (1874) մէկ հատորի մէջ, Թուկիդիտէսի Պատմութիւն Պելոպոնեսեական մարտին (1887), Պլատոնի Փեդոն–ը կամ վասն անմահութեան հոգւոյ (1870) տրամախօսութիւնը, Նախոլէոն Գ·ի Պատմութիւն Յուլիոս Կեսարու, Ա· հատոր (1867): Թարգմանած է նաեւ Ե· Կեսարացիի Պատմութիւն եկեղեցւոյ (1877) յոյն բնագրէն: Ունի դասագրքեր Երկրաչափութեան (1843), Սկզբունք պատմութեան ազգաց (1846), Պատմութիւն Գաղղիացւոց (1849) երկու հատորով:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ (1820–1901)

Հ. Ղ. Ալիշան, յետ պատանական դպրոցի մեծապոյն նեբկայացուցիչներուն, եղած է ամէնէն հզօր կարողութեամբ օժտուած դէմքը Մխիթարեան կաճառին, եւ որ իր բանասիրական, պատմական, հնախօսական եւ բանաստեղծական գործերով մեծապէս ուշադրաւ դարձած է:

Ծնած է Կ. Պոլիս, 18 Յուլիս, 1820ին: Մկրտութեան անուանով կոչուած էր Քերովբէ, ինչպէս եղբայրը՝ Սերովբէ, որ հնահաւաք մը եղաւ, պահպանելով հօրենական տան աւանդութիւնը:

Հ. Ղ. Ալիշան կը ձեռնադրուի քահանայ 1840ին, եւ կը նուիրուի աենդապին իր ազգական աշխատանքներուն՝ նոյնիսկ վիճակոյ Ռափայէլեան եւ Փարիզի Մուրատեան վարժարաններուն մէջ պաշտօնավարած տարիներուն: Ուսուցչական եւ դաստիարակչական գործունէութիւնը տեւած է, վոքրիկ ընդհատումներով, մինչեւ 1872: Այս թուականէն եաքն է, որ ան այլեւս առանձնացած Ս. Ղազարի մէջ, ամբողջապէս տուած է ինքզինքը իր տեղագրական մեծ գործերուն եւ բանասիրական հրատարակութիւններուն:

Երիտասարդութեան չրջանին իր մէջ յայտնուած է նաեւ բանաստեղծ մը ոմանթիք չունչով, որ ալղած է մեծապէս իր ժամանակակիցներու վրայ եւ ամբողջ ալղը սիրած է անոր հայրենասիրական քնարը, «Հայոց աչխարհիկ»ի երգիչ մեծ բանաստեղծը: Իր երկերը ամփոփուած են իր ձեռքով Նուագք–ներու հինգ հատորներուն մէջ, ուր մեծ մասը իր բանաստեղծութիւններուն, գրաբար գրուած, կը պարունակէ չատ դեղեցիկ եւ նրբընչուած էջեր:

Հ. Ղ. Ալիշանի պատմա–հնախօսական գործերը բազմաթիւ են, որոնց մէջ առաջինն է Քաղաքական աշխարհագրութիւն–ը (1853), *ուր կը խօսի աչխարհի բոլոր երկրամասերուն վրայ.* Տեղագիր Հայոց մեծաց (1855), Նշմարք եւ նշխարք Հայաստանի (1870), Շիրակ (1881), Սիսուան (1885), Այրարատ (1890) Սիսական (1893), Հայապատում (1901–2):

Ուսումնասիրութիւնները են. Ներսէս Շնորհալի եւ պարագայ իւր (1873), Հայ բուսակ (1895), Պատմութիւն եկեղեցեաց եւ վանօրէից Եգիպտոսի (1895), Հայ–վենետ (1896), Հին հաւատ

Հ· ՊԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

Հայոց (1895), կամենից կամ Տարեգիրք Լեհաստանի (1896), Արշալոյս բրիստոնէութեան Հայոց (1901), Հայաստան նախ քան զինելն Հայաստան (1905):

Գրական բնոյթ ունին, բայլ վերոյիշեալ Նուագ-ներէն, նաեւ Յուշիկք հայրենեաց Հայոց (1869), *եւ* խորհրդածութիւնք ընդ եղեւնեաւ (1874):

Կատարած է Նախնեաց գործերէ բազմաթիւ հրատարակութիւններ. այսպէս Թուղթ Աբգարու, Մեկնութիւն Պատարագի

(*Խոսրով Անձևացիի*), Պատմութիւնները՝ *Վարդան Վարդապետի եւ Կիրակոս Գանձակեցիի*, Անսիզէ Անտիոքայ, Վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց՝ 2 *հատոր*, *եւ* 24 *փոքր հատորներու մէջ՝ այլեւայլ կտորներ, ընդհանուր տիտղոսով մը կոչուած՝* Սոփերք հայկականք, *եւ յետոյ* Գիրք վաստակոց, Աբուսահլ Հայ, Վարք Ս. Գէորգայ, Վանորայք Երուսաղէմի, *եւն*...:

Բայց յիշատակուած գործերէն ունի նաեւ թարգմանութիւնները, ինչպէս Պնար ամերիկեան, *Լորա Պայրընի Ա. Իտալիա քերթուածը, Ռոտոլֆ Հաւբերդունի դիւցազներգութիւնը, եւ հոգեւոր մատեաններ, ճառեր եւ ալօթքներ:*

Ալիշանի մէջ կայ ոչ միայն մեծ պիտնական մը, սուրբ մը, բանաստեղծ մը, այլ մեծ հայրենասէր մը՝ որ հայրենի երկրին քարեբուն, յուշարձաններուն, արձանագրութիւններուն, քաղաքական ու եկեղեցական պատմութեան, գիւղերուն եւ քաղաքներուն տեղագրական գիրքին ծանօթ է բծախնդիր մանրամասնութեամբ, առանց երբեք չգոհացած կամ այցելած ըլլալու, տալով գմայլելի ճշդութեամբ անոնց նկարագրութիւնները: Ալիշան զարձած էր իսկապէս խորհրդանիշ մը հայրենիքի գաղափարին, եւ մինչեւ այսօր կը պահէ իր այդ համբաւը:

Վախճանեցաւ 22 Նոյեմբեր 1901ին: *Իր մահը ազգային մեծ սուգ մը նկատուեցաւ հայ մամուլին մէջ:*

Հ· ՄԱՆՈՒԷԼ ՓԱՋՈՒՆԻ (1823–1903)

Հ· ՄԱՆՈՒԷԼ ՓԱՋՈՒՆԻ

Գիտութեան նուիրուած մեծ Մխիթարեանն է Հ· Մ· Փաջունի, ծնած է Կ· Պոլիս, 9 Օգոստոս 1823ին: Քահանայական ձեռնադրութիւնը առած է 15 Օգոստոս, 1843ին: Կարճ ատեն մը ուսուցչութիւն ընելէ ետքը՝ վանքի եւ Մ· Ռափայէլեան վարժարանի աշակերտներուն, դրկուած է Պոլիս, ուր վարած է Բերայի եւ Քադիկեղնի վարժարաններուն տեսչութիւնը եւ միանգամայն կէօչէկեան եւ Տիւզեան դերդաստաններուն ալ դրան ներկայ ու պաշտօնական եղած է:

Իր գրական գործերուն ուղղութիւնը մէկ է, անոր գիտութեանց եւ անոնց մերձեցումը հայ ժողովուրդին: Երկու առաջին գործերը միայն ազգային հնախօսութեան եւ աշխարհագրութեան կը պատկանին. Հնախօսութիւն Հայաստանի (1853) *աշխարհարար, եւ* Աշխարհագրութիւն հին եւ նոր Հայաստանի (1857): *Գիտական ուղղութեամբ առած է հետեւեալ գործերը.* Համարողութիւն (1854), *աւանդելով բարձրագոյն թուաբանութեան տարրերը,* Բնաբանութիւն կամ Ֆիզիքա (1871), Տարրաբանութիւն (1870) *երեք հատորներով, միակ գործը որ գրուած է գրաբար.* Մեքենականութիւն (1872), Արուեստաբանութիւն կամ Շոեմարան գիտելեաց (1875), *որ ունեցած է յաջորդ տպագրութիւնները* 1879ին եւ 1909ին. Մեղուաբուծութիւն (1895) *որ յաջորդաբար տպուած է* 1919ին. Շերամաբանութիւն (1895), *որ ուրիշ տպագրութիւն մ'ալ ունեցած է* 1912ին. Տարերք երկրագործութեան (1889), *նոր տպագրութեամբ եւս լոյս տեսած՝* 1920ին. Պարտիզպանութիւն (1899), *նոյնը յետոյ տպագրուած է* 1928ին Բանջարաբանութիւն *խորագրով.* Պտղաբանութիւն (1899), Կաթնաբանութիւն (1901):

Ինքնագիր գրութիւններէն պատ՝ ունի նաեւ թարգմանութիւնը Պլանշարի Դպրոց բարուց–ին (1860):

Յայտնի կը տեսնուի, որ Հ· Փաջունի իր վերոյիշեալ գիտական գործերով նպատակ ունեցած է ժողովրդականացնելու գի-

տուֆիւննե՛րը եւ անոնց տարածման ճամբան հարթելու, ջանալով հաղորդել եւրոպական զարգացումը իր ազգայիններուն: Գիտական ուղղութեամբ իր ամէնէն մեծ գործն է, սակայն, Բազիւրֆ արուեստից եւ գիտութեանց (1891–1893), ուր ամփոփած է քառասուն տարիներու ընթացքին ամբարած իր գիտական պաշարը, գործ մը՝ որ իբր թառափիտական ճոխութիւն, գիւտ եւ յարմարցում եւ նոյնիսկ գիտական բառակերտութիւն (երբ անոնք պակասած են), այսօր ալ դեռ կը պահէ իր թանկագին արժէքը եւ կը նկատուի ապրիւր՝ նման ուսումնասիրութիւններու:

Իտալական կառավարութենէն տասցած է տպաւորական չքանչան մը եւ Մխիթարութիւնը՝ իր 1903ի ընդհանուր ժողովի նիստին, վարձատրելու համար անոր անխոնջ վաստակը, ոչ միայն իբր գիտնական այլ նաեւ իբր մեծ անհատպէտ, որով գործակցած է վանքին եւ վարժարաններուն մատակարարական կացութիւնը, չնորհած է իրեն «Թագաւիր արբայի» միտղոսը: Նոյն տարին գացած է Պոլիս որպէս Գաւառական Ընդհանուր Մեծաւոր. սակայն չկրցաւ երկար տպրիլ եւ վախճանեցաւ անբժշկելի թոքատապով մը՝ 1 Դեկտեմբեր, 1903ին:

Ս· Ղազար· – Հրապարակը

Հ· ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ (1827–1901)

Հ· ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ

Համեստ, վաղքէ վախչոտ վանական մը՝ որուն անունը կապուած է հայկական մատենագրութեան մեթոտիկ քննութեան եւ ուսումնասիրութեան հետ: Ծնած է Կ. Պոլիս, 4 Դեկտեմբեր 1827ին: Քահանայական ձեռնադրութիւնը առած է 17 Յունուար 1848ին:

Կեանքին մեծ մասը անցուցած է Ս. Ղազար, նուիրուած հոգեւոր կեանքի եւ դրականութեան:

1858ին անցած է Պոլիս, իր ծննդավայրը, ուր մնացած է մինչեւ 1868, իբր դաստիարակ Մխիթարեան վարժարանին մէջ, և իբր հոգեւոր հայր ժողովուրդի՝ ցոյց տալով խոհական ու զգուշաւոր ընթացք մը իր օրինակելի եւ արթնակեաց վարքով, եւ սիրելի եղած ամէնուն իր բարեհամբոյր ու քաղցր նկարագրով: Այդ օրերուն Պոլսոյ մէջ յայտնուած ժանտախտին առեն՝ անձնուիրաբար ծառայած է ժողովուրդին, օգտակար ըլլալով կարօտեալներուն, թշուառներուն, արբելով արցունքներ, մխիթարելով սրտաւորներ:

Տասը տարի վերջ կը կանչուի վանք· բայց յաջորդ տարին, 1869ին վերատին կը մեկնի Պոլիս, ընկերանալով Գերպծ· Գէորգ Հիւրմիւզեան Աբրահօր, որ կ'երթար եպիսկոպոսական ժողովի մը համար: Անկից կ'անցնի Հռոմ, ընկերանալով դարձեալ Մխիթարեան Ընդհ· Աբրահօր, Վատիկանեան Ժողովի նիստերուն: 1875ին կը դրկուի Խրիմ՝ իբրեւ այցելու Մխիթարեան առաքելութիւններուն:

Վանքին մէջ երկար ժամանակ վարած է քարտուղարի պաշտօնը՝ 1876–1894 տարիներու ընթացքին, եւ մեծաժամանակ աշխատած իր մատենագրական գործերու հրատարակութեան համար: Անձնուէր եւ խոնարհ եղած է միշտ, երբեք չէ ուզած երեւնալ պզտիկ լրագիրներուն մէջ, հակառակ որ արժանի էր իր ունեցած մեծ վաստակներուն համար: Վախճանած է սուրբի համբաւով վանքին մէջ՝ 13 Փետրուար 1901ին:

Իր հիմնական ուղղութիւնը եղաւ մատենագրական: Պատրաստեց դասագրքեր եւրոպական եւ հայկական դրականութիւններու: Առաջին գործը որ հրապարակ եկաւ՝ է Պատմութիւն մատենագրութեան յունաց եւ հռովմէացւոց (1856), որուն չարունակութիւնն էր յաջորդ հատորը՝ Պատմութիւն մատենագրութեան միջին եւ նոր դարուց յարեւմուտս (1874): Կեդրոնանալով հայկական մատենագրութեան վրայ՝ տուաւ իր չատ կարեւոր գործը՝ Պատմութիւն հայերէն հին եւ նոր դպրութեանց, Դ–ԺԹ դարերու (1865, 1897, 1932), որուն յաջորդեց երկրորդ հատորը՝ Նոր դպրութիւն, ԺԴ–ԺԸ դարերու (1878), որ բ. տպագրութիւնն մ'ալ ունեցաւ 1905ին: Յետոյ հրատարակեց Հայկական մատենագիտութիւն 1565–1883 տարիներու (1833), եւ յաջորդաբար Մատենադարան հայկական հին թարգմանութեանց Դ–ԺԴ դարերու (1889), ինչպէս նաեւ Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յարեւմուտս (1895), ԺԴ–ԺԹ դարերուն ընթացքին երեւցած եւրոպացի հայագէտներու գործերուն քննութեամբ: Մատենագրական վերջին գործը եղաւ Պատմութիւն հայկական տպարանաց եւ տպագրութեանց (1898), գրուած բոլորն ալ ժամանակին աշխարհաբարով եւ դնահատուած իրենց հմտալից պարունակութեան համար, եւ որոնք այսօր ալ դեռ կը պահեն իրենց համեմատական այժմէութիւնը:

Գրած է իբր ինքնագիր գործ՝ ճառ յաղագս բարեխօսութեան սրբոց (1852), ուր կը խօսի Լուտերի եւ Կալվինի վարդապետութեան դէմ, եւ գրքին վերջն ալ աւելցուցած է վրթանէս քերթողի Յաղագս պատկերամարտաց–ը. գործը երեւցած է Հ. Գ. Զ. Սահակեան ծածկանունով: Յետոյ գրած է հոդեւոր ու կրթական երկու գործեր. Ջերմեռանդութիւն առ Ս. Կոյսն Լուսոյ (1899), եւ Մայր, առաջին դաստիարակ մանկութեան (1874), ուր կը յիշեցընէ մօր մը պարտքերը մանուկներու կրթութեան համար:

Հ· ՅԱԿՈԲՈՍ ԻՍԱՎԵՐՏԵՆՑ (1835–1920)

Հ· Յ· ԻՍԱՎԵՐՏԵՆՑ

Ծնած է Զմիւռնիա 13 Մարտ 1835ին· քահանայ ձեռնադրուած՝ 4 Յունիս 1854–ին: Իր դաստիարակները եղած են Հ· Ռ· Թրեանց եւ Հ· Ղ· Ալիշան, որոնց կրօնասիրական եւ ազգասիրական ոգին մեծապէս ազդած է վրան:

Ս· Ղազար այցելող օտարականներու պաշտօնական հիւրընկալն էր երկար ժամանակ, եւ անոնց հետաքրքրութիւններուն դոհացում տալու համար յօրինած է դրքեր, ծանօթացնելու համար միանդամայն հայ ազգը Եւրոպայի (Բազմավէպ, 1902, էջ 493):

Ճամբորդած է մինչեւ Հնդկաստան եւ այս առթիւ դրի առած է իր յուշերը: Նորապէս հմուտ էր դասական յունարէնի, անգլիերէնի, դաղղիերէնի եւ իտալերէնի: Իր գործերն եղան պարագայական արտադրութիւններ, ինչպէս L'Ile St. Lazare et Couvent arménien près de Venise (1879), *իտալերէն–ֆրանսերէն–անգլիերէն եւ դերմաներէն լեզուներով համառօտ նկարագրութիւն մը, տպուած մխիթարեան:* Armenia and Armenians (1878), *ուր կը խօսի Հայաստանի աշխարհագրութեան եւ քաղաքական պատմութեան վրայ, ինչպէս նաեւ առանձին պրակներով՝* The armenian ritual (1872), The armenian liturgy (1873), Baptism and confirmation (1873), The ordinal (1875), Rites and ceremonies, *հայ ծիսական դրքերու թարգմանութիւններ:*

Անգլիերէն լեզուով հրատարակած է նաեւ The uncanonical writings of the old testament, found in the armenian Mss. (1901, 1907, 1934), *հայ ձեռագիրներու մէջ գտնուած անկանոն դիրքերու թարգմանութիւններ, որոնք մեծ հետաքրքրութիւն արթնցուցին արեւմուտքի եւ Ամերիկայի Ս· Գրքի մասնագէտներու կող:*

Հայ ազգայիններու անգլիերէն սորվեցնելու համար գրած է Քերականութիւն *կամ* կրթարան անգլիերէն լեզուի (1880–1881), *երկու հատորներով, ճոխ ու գործնական ոճով:*

Ֆրանսերէն լեզուով գրած է Histoire de l'Arménie (1888),

պատկերազարդ, երկու հատորով. անկէ առաջ հրատարակած էր Planches de l'histoire de l'Arménie (1885) ալպումի ձեւով, եւ Les rites et les cérémonies ecclésiastiques des Arméniens (1872).

Ա֊ջակցած է Հ. Եպ. Սիրունեանի՝ Հ. Ալիշանի Սիսուանին Ֆրանսերէն թարգմանութեան համար, որ լոյս տեսած է 1899ին Sissouan ou l'Arméno-Cilicie խորագրով:

Երիտասարդութեան տաճն ղրած է մի֊ջատանելու վրայ դիտական յօդուածները Բազմավէպի մէջ, յետոյ ամփոփուած հատորով մը: Ունի նաեւ վիպական ձեւով Լճակիս ակնոցը (1873) համառօտ դիրք մը, Հրդեհ Մխիթարեան վանաց (1884) փոքր տետրակ մը:

Իր արդիւնքն է նաեւ Փ. Պիանքինի՝ Խաղայի երաժշտագիտին եւրոպական խազագրութեամբ եւ Գերզէ. Իղնատիոս Սբրահօր խնամքով հրատարակուած Հայ Պատարագին ընդլրնելուն թարգմանութիւնը չորս լեզուներով՝ իտալերէն, ֆրանսերէն, անգլիերէն եւ գերմաներէն:

Պատմական տեսակէտով իր կարեւոր գործն է Ուղեւորութիւն ի Պոմպէյ Հնդկաց (1887), պատուէրը իր կատարած ճամբորդութեան. կու տայ հոն հետաքրքրական ոճով նկարագրութիւններ իր ուղեւորութեան եւ տեղական բարքերու:

Վախճանած է 28 Օգոստոս, 1902ին Սղոյի մէջ եւ թաղուած հոն:

Հ· ԳՐԻԳՈՐ ՃԵԼԱԼԵԱՆ (1835–1912)

Հ· ԳՐԻԳՈՐ ՃԵԼԱԼԵԱՆ

Ծնած է Կ· Պոլիս, 2 Օգոստ· 1835ին, մահ է Ս· Ղազար 1846ին եւ ձեռնադրուած քահանայ՝ 4 Յունիս 1854ին:

Գրական հակումով եւ մխանգամային վարչական ու տնտեսական ձիրքերով օժտուած անձնաւորութիւն մըն էր: Իր կեանքին մեծ մասը, սակայն, գրական ուղղութենէ աւելի՝ եղաւ նուիրուած կրթական ու մատակարարական ասպարէզին: 1860–1864 վարած է վանքին տպարանին տնօրէնութիւնը, 1876–1880 եւ 1885–1891 Մ· Ոսկեայէլեան վարժարանին տեսչութիւնը, ընծայելով ազգին ուսեալ չրջանաւարտ տաներ: 1891ին եւրոպ անցած է Կ· Պոլիս՝ իբր պատճակալ Միաբանութեան կալուածներուն, տալով գլխաւոր արդիւնքներ: Աւելի ուշ, հակառակ յառաջացած տարիքին, տառնձաննայ Մ· Ն· վարժարանի կալուածներուն մատակարարութիւնը: Շուրջ վեթասուն տարի վարչական ու մատակարարական ասպրէզներուն վրայ սպառելով հանդերձ իր կարողութիւնները, տուաւ ապացոյցը նաեւ իր գրական ձիրքերուն՝ հետեւեալ գործերու մէջ, որոնք ցոյց կու տան հմուտ մարդը պատմական ու մատենագրական ճիւղերու մէջ: Վիկտոր Ալֆիէրիի վրայ ուսումնասիրութիւն մը (Բազմ· 1855), յետոյ գրաթար քերթուածներ (ինչպէս «Ի վերատակն», Բազմ· 1859, 291, եւ «Առաւօտն գարնանային», 1860, 70): Թարգմանած է աշխարհաբար հայերէնով վիպակները, այսպէս Ծննդեան խոհումը (1858), Ժիւլ Սանտոյի Մագդաղինէն (1863), տեղծելով «Զրօսարան մանկանց» չարքը, Լամէ Ֆլէօրիի Պատմութիւն Անգլիոյ (1862), Փրոսփէր Մերիմէի Աղաւնի–ն (1863), Փ· Գոռնէյլի Նիկոմեդէս ողբերգութիւնը (1902):

Բացի յիշեալ թարգմանութիւններէն գրած է Լուդովիկոս ԺԴ· (1861), ուր կու տայ դեղեցիկ նկարագրութիւն մը Ֆրանսայի թագաւորին եւ ընտանիքին եղերական մահուան պարագաներուն եւ ժամանակակից դէպքերու:

Իր արդիւնքն է նաեւ Հայկազեան լեզուի առձեռն Բառարանին

երկրորդ տպագրութիւնը 1865ին, կատարուած չատ խնամքով, սրբագրութիւններով ու յաւելումներով, որով ապացոյցը կու տար իր գրարարի խոր հմտութեան: Բայց ինքը, հակառակ գրաբարի տիրապետութեան չրջանի մարդն ըլլալուն, հասկցաւ ժամանակներու պահանջները եւ առեղծից մղում մը դէպի գրական աշխարհաբարը:

Վախճանած է 6 Նոյեմբեր 1912ին, երբ տակաւին անհատական գործերու իր փորձառութեամբ կարող էր օգտակար ըլլալ Միութեան: (Բազմ. 1912, 527):

Հ. ՓԵՐՈՎԲԷ ՓՈՒՇՆԵՐԵԱՆ (1841–1891)

Հ. ՓԵՐՈՎԲԷ ՓՈՒՇՆԵՐԵԱՆ

Խրիմի Միխիթարեան առաքելութեան մէջ՝ յաջորդած է Հ. Մինաս Բերժըշկեանին և գործած ժողովրդական դէմք մը, իր մեծ ազգասիրութեամբ եւ առաքելական անձնազոհութեամբ: Ծնած է Գարասու, 28 Յունուար 1841ին: Ձեռնադրուած է քահանայ Ս. Ղազարի մէջ, յետ լրացնելու իր ուսումնական չրջանը, 4 Յունիս 1865ին: Վախճանած է 9 Յուլիս, 1891ին՝ յետոյ տարեկանին, Ռոստովի մէջ, ուր 25 տարի նուիրուած էր ժողովուրդին ծառայութեան՝ անխոնջ եռանդով: Աւժանացած էր պետական

ոսկի կաշի չքանչանին եւ Սարաթովի վիճակաւորէն անուանուած Տաւրիոյ (Կրիմի) թերակղզիին նախկին քահանայ (Բազմ. 1891, էջ 129):

Հ. Քուչնեբեան ճանչցուելու սրպէս առակագիր. այս գիծով իր գործերն եղան. Առակք կազանդչէք, երեք մասերով (Ա. 1876, Բ. 1886, Գ. 1904). երրորդ մասը թարգմանութիւններ են պարսկայն եւ ուրիշ հեղինակներէ, նաեւ յատուածներ Դաւթի սաղմոսներուն:

Գրած է Պատմութիւն գաղթականութեան Խրիմու Հայոց (1895, հրատարակուած յետ մահու), ուր աշխարհաբար հայերէնով կը խօսի Թէոդոսիոյ, եւ Թէոդոսիայէն դէպի Նոր-Նախիջեւան ըրած իր ուղեւորութեան վրայ, տալով տեղագրական օգտակար տեղեկութիւններ:

Թարգմանած է նաեւ Մարդովցեւի Յիշատակարան տպաւորութեանց ճանապարհին ՅԱյրարատ (1895):

Քուչնեբեան, սակայն, իբր առակագիր աւելի ուշադրութիւն գրաւեց, հետք մը թողլով իր մարդասիրական, կրթական, պատմական գաղափարներով եւ դաստիարակիչ խօսքին ազդեցութեամբ:

Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԳԱՆԹԱՐԵԱՆ (1838–1908)

Պոլսցի, ծնած 22 Սեպտեմբեր, 1838ին: Ս. Ղազար կը մտնէ 1850ին եւ քահանայական ձեռնադրութիւնը կ'առնէ 24 Ապրիլ 1859ին, եւ այնուհետեւ կը սկսի իր կրթական եւ գրական գործունէութիւնը: Կը նշանակուի նախ ուսուցիչ հայերէն, լատիներէն, իտալերէն լեզուներու՝ վանքին աշակերտներուն, ու միաժամանակ օգնական-խմբագիր Բազմավէպի: Կ'անցնի յետոյ Փարիզ՝ իբր ուսուցիչ, եւ ապա նոյն պաշտօնով Պոլիս: 1882ին դարձեալ վանքն է եւ տնօրէն տպարանին: 1891–1895 կը վարէ տեսչու-

Հ· Ս· ԳԱՆԹԱՐԵԱՆ

թիւնը Մուրատ–Ռափայէլեան վարժարանին եւ մխանդամայն անդամ է Միաբանութեան վարչական խորհուրդին: 1896–1899 Հոմ է, իբր դործակալ եւ ներկայացուցիչ Միաբանութեան՝ Հոմայ Ս· Գահին առջեւ: 1904ին կը դանենք զինքը վերատին Պոլիս՝ քարոզչութեան պաշտօնով, եւ ուր կը վայելէ մեծ յարդանք եւ սէր ազդայիններու քով իր ամբասիր վարքին եւ առաքելական անձնուիրութեան համար: 1907ին կ'ընտրուի Ամենայն Միաբանութեան Ընդհ· Աբբայն: Բայց յաջորդ տարին, յանկարծամահ ըլլալով կը վախճանի իր հօթանասուն տարեկանին՝ 25 Հոկտեմբեր, 1908–ին: (Բազմավէպ, 1908, 516):

Հ· Սամուէլ Գանթարեան կը չարունակէ, Բազրատունիի չունչով տակաւին բարեխուն դասական աւանդութիւնը, տալու գրաբարով դասական դործերու հայացումներ, բայց իր բազմապրակ կեանքը թոյլ չի տար ամբողջապէս նուիրուելու:

Այս ուղղութեամբ նկատի առնուելու են Ալֆոնս Լամարթինի Առաջին մտածուքիւնք բանաստեղծականք–ին (1876) թարգմանութիւնը եւ Կլոպշտոկի Մեսիական–ը (1904), այս վերջինը հայկական չափով: Առանդին դուրս Բազմավէպի մէջ առած է (1863–1866) եւրոպացի ուրիշ բանաստեղծներէ, ինչպէս Թիլպէրէն, Ֆոնդանէն եւ Մանծոնիէն քերթուածներ, միշտ գրաբար, «Կայսերեան» առորակրութեամբ: Հոն երեւցած են նաեւ Լամարթինէն կատարուած ուրիշ թարգմանութիւններ, որ յետոյ սրբագրուած եւ վերամշակուած՝ առանձին հատորով հրատարակած է վերոյիշեալ թուականին:

Իր ազնական աշխատութեան արդիւնք են Գաղղիերէն–Հայերէն–Տաճկերէն (1886) եւ Իտալերէն–Հայերէն (1908) բառարանները: Թարգմանած է Ֆրանսերէնէ՝ Վիկտոր Լանկլուայի Թեւագրութեամբ, Ղ· Փարպեցիի Պատմութիւնը: Գրած է աշխարհաբար՝ ազդային վարժարաններու համար Տարերք հռետորական արուեստի (1875), որ այդ օրերուն դեռ կ'առանդուէր, եւ որ կը պարունակէր գրելու արուեստին ուսուցումն ալ:

Հ· ԴԱՒԻԹ ՆԱԶԱՐԷԹԵԱՆ (1840–1911)

Հ· Դ· ՆԱԶԱՐԷԹԵԱՆ

Ծնած է Կ· Պոլիս, 2 Ապրիլ 1840ին, եւ քահանայ ձեռնադրուած 17 Յունուար, 1860ին: Իր կեանքին մեծ մասը անցած է ուսուցչական, դաստիարակչական եւ քարոզչական ուղղութեամբ, եւ քիչ առեն ունեցած է պրականութեամբ պրաղելու:

1861–1865 ունեցած է նախ պաշտօններ վանքին մէջ՝ ուսուցչի եւ օգնականի վերակացուի· 1865–1869ին եղած է Բաւայէլեան վարժարանին մէջ ուսուցիչ եւ ուսումնասէր: 1869–1879ին, տասնեակ մը տարի, վարեց վանքի աշակերտներու դաստիարակութեան փափուկ պործը, իսկ 1880–1885 Մ· Ռափայէլեան վարժարանի տեսչութիւնը: 1886–1891 Կ· Պոլիս է, իբր ժողովրդապետ Սամաթիոյ, հոգեւոր–տեսուչ եւ ուսուցիչ Համազգեաց Օրիորդաց վարժարանին եւ Ս· Գրիգոր Լուսաւորիչ Ուսումնարանին հայկաբանութեան ուսուցիչ, եւ միանգամայն խմբագրապետ «Պատկեր» Թերթին եւ անդամ Կ· Պարտիարքարանի գանազան ժողովներուն: 1892–1899 վարեց Բեզայէ Մխիթարեան վարժարանին տեսչութիւնը:

Կանչուելով Վենետիկ, յանձնուեցաւ իրեն 1899–1901 Փառաւոյլ համալսարանական Հայ ուսանողներու խնամակալի պաշտօնը, բայց երեք տարի ետքը՝ ընտրուելով ժողովրդապետ հայ կաթողիկէ համայնքին եւ «մուրախխաս» Նիկոմիդիոյ եւ շրջակայքի՝ դարձաւ արեւելք: 1903ին կոչուեցաւ վերատին Ս· Ղազար, ուր առանձնաց խորհրդականի պաշտօնը՝ մաս կազմելով Մխիթարեան վարչական Մարմնոյն: 1909ին կրկին ընտրուեցաւ խորհրդական եւ միանգամայն ընդհ· Աթոռակալ Մխիթարեան:

Շնչափուղի բորբոքման հետեւանքով կարճատեւ հիւանդութեան շրջան մը անցընելէ ետքը՝ վախճանեցաւ եօթանասունեւմէկ տարեկանին՝ 17 Յունուար 1911ին:

Իր գործերը եղան նախ պրաբար թարգմանութիւններ իր օրերու բանաստեղծներէն: Յետոյ առանձին հատորով լոյս տեսան Կեսար Քանդուլի Առաքինի ու Քաղաքակիրթ պատանի (1861),

Բիչչիալա (1865), վէպ Սէնղինի, թարգմանուած Լրկուքն ալ աշխարհաբար: Հատընտիր էջերու ածէ յաստուածային տեսաբանէն (1875), այսինքն Տանթէի Աստուածային կատակերգութենէն ընտրուած էջեր, թարգմանուած ղրաքար եւ լրը ճաշակ՝ մաս մ'ալ հրատարակուած Բազմավէպի մէջ (1875, 149): Առձեռն տրցտեսագիտութիւն (1879), աշխարհաբար: Քերքուած ծառոյ (1869) Տը Լաբրատէ, թարգմանուած ղրաքար եւ յանգաւոր. Առակք մրրցանակ (1882, 1893) խորագրով ծանօթ առակներու հաւաքածոյին մէջ (թարգմանութիւններ զանազան անձերու), ինքն ալ մասնակցած է քանի մը կտորներով. հրատարակիչն է Հ. Ա. Տիրոյեան: Ս. կոյսն հիւն եւ նոր կտակարանաց մէջ (1905) աշխարհաբար՝ երկու հատորով, գործ՝ Սէկիւր քահանային: Մրմունջք շնորհակալեաց առ Տիրամայր ամենասուրբ կոյսն (1910), համառօտ տետրակ մը՝ ուր ամփոփած է իր ինքնալիր եւ թարգմանածոյ երգերը, նուիրուած Ս. կոյսին. խոկմունք վասն ամսօրեայ աւուրց ի պէտս բահանայից (1906):

Իր հիմնական եւ նշանակելի գործը կրնայ համարուիլ Տանթէի եռամասնեայ «Աստուածային կատակերգութեան» (Դժոխք – Քաւարան – Արքայութիւն) գործին ամբողջական թարգմանութիւնը, որմէ քանի մը հատուածներ միայն հրատարակուած են վերոյիշեալ Հատընտիրին մէջ:

Հ· ԱՐՍԷՆ ՍՈՒՔՐԻ (1851–1882)

Հ· ԱՐՍԷՆ ՍՈՒՔՐԻ

Հ· Ա· Սուքրեան կամ Սուքրի՝ նոր ժամանակներու հայ բանասիրութեան նշանաւոր դէմք մըն է, որ ծրագրած էր Նախնեաց մատենագրութեան ընդհանրը եւ կամ թարգմանածոյ բոլոր գործերուն նոր հրատարակութիւն մը, քննական ոճով: Ինքն է հիմնադիրը հայկական բանասիրութեան, բերելով նոր ուղղութիւն, նոր լոյս եւ տալով մեծ մղում մը ազգային մատենագրութեան քննական ուսումնասիրութիւններուն, բայց իր կանխահաս մահը խափանեց իրագործումը իր բոլոր ծրագիրներուն:

Ծնած է Կ. Պոլիս՝ 6 Սեպտեմբեր, 1851ին. քահանայ ձեռնադրուած է 24 Օգոստոս, 1873ին: Ինքնամփոփ, խոհական ու ծանր նկարագրով, ուսումնական մարդ եւ անյոգնաբար արտաքին գործառնութիւններու, նուիրուեցաւ լուրջ պատրաստութեամբ մը բանասիրական գործերու, այն քանի մը տարիներու չրջանին (1873–1882), երբ հայերէնի եւ գրականութեանց ուսուցչութիւն ընելով հանդերձ՝ Ս· Ղազարի վանական աշակերտներուն, կը հրատարակէր գործեր, որոնք թէեւ քիչ են իրը քանակ, բայց՝ բարձր իրենց որակ, ու կը բաւեն անմահացնելու իր անունը: Օժտուած էր բազմակողմանի կարողութեամբ՝ բանասէրի, թարգմանիչի և էր գրական կիրթ եւ ընտիր ճաշակի տէր գրագէտ մը:

Հայերէն լեզուի «Նոր Բառգրութիւն» մը կար իր մէջ, ինչպէս ցոյց կու տան իր թարգմանութիւնները: Դասական լեզուներէն կը ճանչնար խորագէտ՝ լատիներէնը, եւ մանաւանդ յունարէնը,

զոր զարդացուցած էր Ս. Դպրոցի մէջ։ Արդէն ծանօթ էր նոր յունարէնի՝ մայրենի լեզուին պէս, յոյն գրական մը ունեցած լլալով մանկութենէն, ինչպէս Բարբառունին։ Եւրոպական լեզուներէն գաս (իտալերէն, ֆրանսերէն, անգլիերէն, գերմաներէն) գիտէր նաեւ սորերէն եւ երրայեցերէն, եւ հետամուտ էր սորվելու արաբերէնն ու պարսկերէնը, որոնք մեծապէս պիտի նպաստէին իր բանասիրական պրպտումներուն։

Իր ուշիմեան աշխատասիրութիւնները վնասեցին, սակայն, իր առողջութեան, որ ի բնէ ակաթակամ՝ սկսաւ նշաններ տալ հիւանդութեան։ 1878ին գրկուեցաւ Միւնիխ՝ ուր, բացի գերմաներէն լեզուն զարդացնելէ, օգի փոփոխութեամբ պիտի կազդուրուէր, բայց անօգուտ։ Տարի մը ետքը, 1879ին, մեկնեցաւ Պոլիս՝ ուր ծննդավայրի կլիմային տակ, կը կարծուէր որ ան վերապահէր իր խորտակուած առողջութիւնը։ Թէեւ սկիզբը յոյսեր տուաւ առողջանալու, սակայն չդիմացաւ իր ներսը գարանած անողոք եւ անծանօթ հիւանդութենէն եւ վախճանեցաւ 7 Օգոստոս 1882ին։

Գործերը եղան. շարք մը բանասիրական յօդուածներ, *որոնք լոյս տեսան «Բազմավէպ»ի մէջ 1873–1881 տարիներուն, ինչպէս* Ս. Բարսեղ եւ իր երկասիրութիւնք (1873, 112), Մեսրոպեան դար հայկական լեզուի (*անդ*, 1875, 7), Հելլենաբանութիւն եւ հելլենաբան թարգմանիչք հայկական լեզուի (1875, 118), Հայ վանորէից ուսմունք եւ ջանք – Յոյն եւ արաբացի թարգմանութիւնք եւ լեզու ԺԱ եւ ԺԲ դարերու (*անդ*, 1875, 218), Ընդհանուր տեսութիւն մը Նախնեաց թարգմանութեանց վրայ դատաստան ընելու (1875, 352), Հոմերական բառգիրք եւ հոմերական տաղք (*անդ*, 1877, 15), Սկիզբն հայկական լեզուի եւ Փիռնեխոս Թրակացւոյ ճերակաւութիւնն (*անդ*, 1877, 97), Աստուածաշունչք· թարգմանութիւն Եօթանասնից եւ հայկականն (*անդ*, 1877, 200), Մեծն Ս. Ներսէս պարբեր (*անդ*, 1877, 319), Երեսնամեայ պատերազմ ի Հայս եւ կատարած Արշակայ արքային (1878, 7), Բանք Պտղոմեայ եւ Ստրաբոնի աշխարհագրաց վասն Հայաստանի (*անդ*, 1879, 3), Նեմեսիոսի մարդակազմութեան գրոց եւ անոր հայ թարգմանութեան վրայ ճաշակ մը (*անդ*, 1880, 326), Պատմութիւն հայ բժշկութեան (*անդ*, 1881, 33)։ *Այս չատ չահեկան յօդուածաշարքին մէյն նախապատն էր, որ 1881ին լոյս տեսաւ Բազմավէպի մէջ· գրուածքին չարունակութիւնը, որ մնացած էր իր քովը՝ Պոլիս,*

անհետ կորսուած է այժմ: Աշխարհագրութիւն Մ· Խորենացւոյ բաղդատեալ ընդ Պտղոմեայ (1881, 341):

Իր լուրջ եւ հմուտ բանասէրի համբաւը արդէն սկսած էր տարածուիլ ոչ միայն ազգայիններու, այլ նաեւ Եւրոպայի հայագէտներու քով: Գերմանացի հայագէտ Հիւբշման՝ հայերէնի դասեր առած է իրմէ:

Դասական թարգմանիչ մը կար իր մէջ, որ յայտնուեցաւ նախ՝ Եսքիլէսի Պրոմեթեւս կապանաւոր-ի թարգմանութեամբ (Բազմ· 1877, 256), յետոյ Թէոկրիտէսի հովուական բանաստեղծութիւններուն, զորս ինքը Թեոճիֆ կոչած է (Բազմ· 1877, 132, 253)· թարգմանած է նաեւ հատուած մը Եւրիպիդէսի Մահ Իպպոլիտեայ ողբերգութենէն (անդ, 1880, 139), եւ Աղեքսանդրի–ը ամբողջապէս (Բազմ· 1880, 261· 1882, 76, 155) եւ որ յետոյ առանձին հատորով ալ լոյս տեսած է:

Նախնեաց գործերէն հրատարակած է քննական ուսումնասիրութեամբ՝ Պլատոնի Եւթիփրոն, Սոկրատայ պատասխանի, եւ Տիմէոս տրամախօսութիւնները՝ 1887ին:

Սուքրիի մահը մեծ կորուստ մը եղած է Միաբանութեան եւ ընդհանուր հայագիտութեան· իր հետ դերեզման իջան դժբախտաբար դեղեցիկ եւ օգտակար ծրագիրներ, որոնցմէ է՝ Հայկական Հանրագիտակ մը, եւ նոր Հայկազեան բառարանի վերատեսուած եւ ճոխացուած հրատարակութիւն մը, որոնց համար հաւաքած էր անթիւ առատ եւ կատարած մանկական քննութիւններ ու ճշտումներ:

Հ· ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ (1852–1921)

Հ· ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Ծնած է Թեւեդէօլէկ՝ 1 Յունիս 1852ին· քահանայ ձեռնադրուած է 21 Սեպտեմբեր, 1878ին: Իր կեանքը, գրեթէ ամբողջապէս, անցած է Ս· Ղազար, նուիրուած վանական կեանքի եւ դրաւորական աշխատանքներու: Կրած է ապրելակերպը Հ· Ա· Սուքրիին, որուն թէեւ հզօր կարողութիւնը չունէր, սակայն մօտեցած է մեծ համառութեամբ բանասիրական չատ մը հարցերու, զլխաւորապէս մատենագրական գծով:

Իր առաջին յօդուածաշարքը եղած է Բազմավէպի մէջ Հայ ազգն եւ իւր առ մարդկութիւն ըրած օգուտները (1881–1883), ուր պատմութեան զանազան շրջանները քննութեան առնելով՝ ցոյց կու տայ Հայաստանի եւ իր ժողովուրդին պատմական ու մշակութային մարդին մէջ բերած օգտակարութիւնը: Երկրորդ յօդուածաշարքը եղած է Տեսութիւն Մարիբասեան աւանդութեան ըստ Մ· Խորենացւոյ (*Բազմ·* 1883–1885), Տեսութիւն տառադարձութեան խընդրոյն եւ հայերէն նշանագրոց վրայ (*Բազմ·* 1889, 21, 97, 129, 161): *Այս երեք գործերը լոյս տեսած չեն առանձին հատորներով:*

Հրատարակած է յաջորդաբար Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքը (1890), Տեսութիւն Սեղբեստրոսի պատմութեան եւ Մ· Խորենացւոյ աղբերաց (1893), Ուսումնասիրութիւն Մանիքէա–Պաւղիկեան Թոնրակեցիներու աղանդին եւ Գր· Նարեկացւոյ թուղթը (1893), Քննադատութիւն Յ· Մանդակունւոյ եւ իւր երկասիրութեանց վրայ (1895), Ուսումնասիրութիւն հին կտակարանի անվաւեր գրոց վրայ (1898), Մխիթարեան Միաբանութեան երկհարիւրամեայ գրական գործունէութիւնը (1905), Երեք թագաւոր մոգերու գրոյցը հայկ· մատենագրութեան մէջ (1910), վիճակագրական տեսութիւն մը (1919), *յետոյ երկու կենսագրական պրակները՝* Սեպուհ Լազ Մինասեան (1904), *եւ* Ագգաբանու-

թիւն Ալլահվերտեան տոհմին (1909), *եւ ապա ազգային-հասարակական գործունէութեան փորձ մը՝* Յափշտակութիւն հանդէպ ծովալնին Մօտա-Պուռնուի (1892):

Իր մանկական աշխատութիւնն է Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, *Ա. հատորը* (1914), *իսկ երկրորդ հատորը՝ յետ մահու* (1924): *Ցուցակագրական իր ծրագիրը մահուան պատճառով կիսատ մնացած է եւ չարունակուած ուրիշներէ: Նոյնպէս յետ մահու հրատարակութիւն մըն է* երկհարիւրամեայ կրթական գործունէութիւնը Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութեան (1936):

Բացի այս ինքնագիր աշխատանքներէն, հրատարակած է նախնեայց գործերէն՝ Անանուն ժամանակագրութիւնը (1904), *որ խմբագրութիւն մըն է, կատարուած է· դարուն·* Անանիա թարգմանիչ եւ իր գրական գործոց ումոյշներ (1899), Ճառ Եղիշէի եւ Զաքարիա կաթուղիկոսի ի թաղումն Քրիստոսի (1910), Ս· Եւագր պոնտացի (1907), *ընդարձակ ներածութեամբ՝ ուր հայրախօսական խոր հմտութիւն ցոյց կու տայ, խօսելով Եւագրի ընծայուած գործերու մասին, կը քննէ հայ թարգմանութեան լեզուն եւ ժամանակը·* Վարդան Անեցիի վասն կառաց աստուածոյ թեան (1919) *եւ* Վկայաբանութիւն Ս· Յովսեփոսի (1919):

Վախճանած է Վենետկոյ հիւանդանոցին մէջ՝ անակնկալ թոքաբորբի մը հետեւանքով, 21 Օգոստոս, 1921*ին*:

Հ· ԱԹԱՆԱՍ ՏԻՐՈՅԵԱՆ (1857–1926)

Հ· Ա· ՏԻՐՈՅԵԱՆ

Ծնած է Կարին, 22 Յունուար 1857ին: Մահ. է Ս· Ղազար՝ 11 Սեպտեմբեր 1869ին: Աշակերտած է Հ· Դ· Նազարէթեանին: Քահանայ ձեռնադրուած է 25 Դեկտեմբեր, 1878ին:

Մտաւորական մը՝ գրական ու բանասիրական չեչտուած կարողութեամբ, որ կրած է ազդեցութիւնը Հ· Ա· Սուքրիին, որուն մահուան առթիւ հրատարակած է գրաթղթ եղերերգ մը (Բազմ· 1882, էջ 195): Գրական կեանքի սկզբնաւորութեան՝ դիտելի են իր մէջ երկու յայտնի ուղղութիւններ, մին դասական մարդու, որ կ'ապրի դեռ Բազրատունիի եւ Հիւրմիւզի պլրոցին տպաւորութիւններուն տակ, եւ բանասէրի՝ ուշիմ, սրամիտ, համայնապետական տարողութեամբ· չօշափած է գրեթէ ամէն նիւթ, որ իրեն կը թելադրէր ժամանակը եւ կեանքի պահանջներն ու զարգացումները:

Գրքի եւ մատենագրական աշխատանքի նուիրուած այս վարպետը, ունեցած է նաեւ ուսուցչական, քարոզչական, անհատական գործունէութիւն մը եւ գացած է պանդխտութեամբ՝ Պարսկաստան, Թուրքիա եւ Հունգարիա: Սակայն դիտցած է օգտագործել իր ժամանակը, տալով բազմազիմի գործեր, ինքնատիպ եւ թարգմանածոյ, մին միւսէն տարբեր ուղղութեան պատկանող եւ այլազան նկարագրով:

Իր գրական սկզբնաւորութիւնը եղած է դասական թարգմանութիւններով, ինչպէս իր շրջանին գրեթէ բոլոր Մխիթարեաններունը: Թարգմանած է գրաթղթ եւ հայկական չափով՝ Վ· Մոնթիի կայիոս Գրակխոս–ը (Բազմ· 1887, 41, 222· 1888, 254, 384· 1889, 271): Հրատարակած է վարժութիւն գաղղիերէն լեզուի (1879), Սղագրութիւն հայկական (1888), եւ աւելի ուշ՝ Հանրագրութիւն, ուր թուանշաններով կ'ուզէ ստեղծել միջազգային լեզու մը· գիւտաւոր ձեռնարկ՝ որ այսօր աքանչացումի կ'արժանանայ նման փորձերու հետամուտ գիտնականներէն: Թարգմանած

է Վիլհէմ համառօտ վէպ մը, որ նկատի կ'առնէ Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ. թագաւորին ժամանակակից դէպքերէն. վլաս Կառնիացի կամ անգամ մանկասպանը (1891), Ժ.Զ. դարու վենետիկեան կեանքէն՝ դրած Ռ. Ռուչչելլինիի:

Սահմած է Գրադարան բատրերգական չարքը, որուն մասնակցած են նաեւ ուրիշներ ալ, ինքնատիպ եւ թարգմանածոյ թատերական կտորներով, ընդհանրապէս գաւեշտ, տրամ, մերթ ընդհանուր կամ մարդկային եւ մերթ ալ ազգային կեանքէ առնուած: Իր ինքնատիպ թատերական կտորներն են՝ Խաղամոլը (1895, 1906). վարդագոյն ևամակ (1897, 1908), Երկու ծայրայեղները (1906, 1932), Երեք Ֆաջերը (1906, 1932), Երկու հրացանակիրները (1907), Սանդուխտ համբերատար (1909), Նեկտառինէ (1909), Ապու Գասըմի հողաթափները (1926): Թարգմանութիւններ են՝ Ս. Դոմինիկ կղզւոյն գերին (1905), Դողցուած սագը (1906, 1932). Սիմոն տասնապետը (1908), Որդիական սէր (1908):

Քերականական դործեր են. Grammatica della lingua armena classica (1902), եւ Grammatica della lingua armena moderna (1902), իտալացիներուն հայերէն սորվեցնելու համար: Մահէն ետքը իր եղբօր Հ. Յակորի ձեռքով հրատարակուեցաւ Քերականութիւն հայերէն աշխարհաբար լեզուի (1930), բարձրագոյն ընթացքի համար պատրաստուած:

Ցետոյ ունի Արուեստ տաղաչափութեան (1913), Առակք մըրցանակ (1882, 1893), ուր ամփոփուած են զանազան առակագիրներու դործերը: Իր հոգեշահ մատեան թարգմանած է Զբօսարան Մայիսի կամ վարք Ս. Կուսին (1924) Տ. Փրանկիսկոս Մարտինեանքոյի, եւ Հաւատով խոստովանիմ (1923, 1934) աշխարհաբար ոտանաւորի վերածուած, դէմը ունենալով դրարար բնագիրը:

Գեղարուեստական կարդ մը թարգմանութիւններու փորձեր ալ ըրած է. այսպէս Ազատումն Երուսաղէմի (1912), Թասսոյի դիւցազնավիպական դործին, հայկական չափով եւ աշխարհաբար, հետեւելու համար իր ժամանակի հոսանքին. հրատարակուած է պատկերազարդ ու մեծադիր ձեւով: Ընտրուած լայնաչունչ չափը պատճառ կ'ըլլայ յաճախ բնագրին միտքը ընդլայնելու ի վնաս հաւատարմութեան: Տանթէի աստուածային կատակերդութենէն թարգմանած է միայն Գ. մասը, Արքայութիւնը (1930, հրատարակուած յետ մահու), ուր սակայն մեռասանոտեանին ուղիղ դործածութենէն կը հեռանայ, խառնելով զայն

մերթ լննուռեանի եւ մերթ ասանուռեանի հետ, խուսափելու համար, այս անգամ, բնադրի տողերուն վրայ յաւելումներ ընելէ: Հոս, իր տաղաչափութիւնը խիստ օրէնքներու չի հպատակիր:

Հրատարակչական ասպարէզին մէջ՝ Հ. Ա. Տիրոյեան տուած է հետեւեալ օգտակար ծառայութիւնները՝ լոյս ընծայելով Զուանչէրի Համառօտ պատմութիւն վրաց (1884), Ղունկիանոս Կարնեցի՝ ԺԸ. դարու երկրէին ֆերթուածք–ը (1886): Հմուտ լատիներէնի եւ յունարէնի՝ տուաւ յաջողապար աւելի կարեւոր հրատարակութիւններ՝ որոնցմէ է Նեմեսիոս Եմեսացի վիլլուսիայեին Յաղագս բնութեան մարդոյ (1889) դործին հայերէն հին թարգմանութիւնը, հանդերձ ներածութեամբ եւ քննական ծանօթագրութիւններով: Աւելի խնամքով եւ յոյն բնադրին հետ միասին հրատարակեց Գէորգ Պիսիդէսի վեցօրեայք–ը կամ Աշխարհակազմութիւն–ը (1900), հայ թարգմանութիւնը համեմատելով յունական բնադրին եւ այլ թարգմանութիւններու հետ, եւ լրացնելով միջնադամայն հայ թարգմանութեան պակասները:

Թուականով աւելի առաջ է հրատարակութիւնը Յ. Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Եսայեայ Մարգարէի (1880), որուն յոյն բնադիրը դրեթէ մեծ մասով կորսուած է, մինչդեռ ամբողջութեամբ պահուած հայ թարգմանութեան մէջ: Նոյնին լատիներէն թարգմանութիւնը հրատարակած է յետոյ 1887ին: Յ. Ոսկեբերանէն հրատարակած է նաեւ Ներբողեան ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ (1878), հանդերձ լատին թարգմանութեամբ. նմանապէս Շարականք եւ երգք ժամակարգութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առ Ս. Կոյսն (1877), հայերէն բնադրին հանդէպ դնելով լատին թարգմանութիւնը: Իտալերէն լեզուով հրատարակած է Ս. Գր. Նարեկացիի «Գումարք խմբից»–ը Discorso panegirico alla Beatissima Vergine Maria խորագրով (1904):

Հ. Ա. Տիրոյեան եռանդ ու խանդավառութիւն ստեղծող անհատականութիւն մըն էր, ձեռնարկող ոգի մը, օժտուած դիւտաւոր մտքով եւ աննկուն կամքով: Վախճանած է Ս. Ղազար, 1 Սեպտեմբեր 1926ին, երբ տակաւին կրնար ուրիշ արտադրութիւններով օժտել Մխիթարեան դրականութիւնը:

Հ· ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՓԱՍՊԱՆՏԻԼԵԱՆ (1853–1942)

Հ· Ա· ՓԱՍՊԱՆՏԻԼԵԱՆ

Հայր Արիստակէս Փասպանտիլեան, պրակեան չեչոուած հակումներով, եղած է նախ թարգմանիչ մը դասական հայերէնով, հմայուած բազբասունքի հըզօր չեչտէն եւ լեզուին վսեմութենէն: Ծնած է Տրապիզոն՝ 8 Յունիս, 1853ին: Սուրբ Ղազար եկած է 1864ին եւ ձեռնադրուած քահանայ՝ 24 Մայիս, 1874ին: Աշակերտած է Հ· Աբրահամ Ճարեանին, որուն պրակեան հմտութիւնը ազդած է վրան:

Իր պաշտօնէութիւնը եղած է հիմնապէս դաստիարակչական, վարելով ուսուցչի եւ տեսչի պաշտօններ՝ Տրապիզոնի, Կ· Պոլսոյ եւ Վենետկոյ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարաններուն մէջ: Բայց ունեցած է պրակեան արժանիքներ ալ: Իր ակզբնաւորութիւնը, ինչպէս ըսինք, ըրած է պրաբար թարգմանութիւններով՝ Շէքսպիրի Մակբեթ–ին (Բազմ· 1877–1878), Մանծոնիի Ատելֆի ողբերգութեան (անդ, 1877), եւ ուրիշ կտորներ դասական պրականութիւններէն:

Ինչպէս Հ· Գր· Ճելալեան, ինքն ալ ղրաց որ ժամանակները կը քալէին դէպի աշխարհաբարի յաղթանակը: Թարգմանեց, հետեւաբար, աշխարհաբար հայերէնով՝ Ատա Ներկըվի բանաստեղծութիւնները, Ճ· Ճիւաքողայի Ինչպէս տերեւները (1901), Տէ Ամիչիսի Ճառեր տղաքներու համար (1899), եւ քանի մը թատերական խաղեր դպրոցական ներկայացումներու համար, այսպէս Անձրեւոտ գիշեր մը, Պղուտոնի նաւաբեկեալները, Որդիին հօրը բանտապան, եւն·:

Իր մեծ արժանիքն է Դ· Վարուժանի մէջ բանաստեղծին յայտնութիւնը եւ խնամքը անոր ձեւաւորման: Յ· Ճ· Սիրունի արդարօրէն կը չեչտէ անոր արդիւնքը՝ ըրելով· «Բանաստեղծը (Դանիէլ Վարուժանի մէջ) պիտի չհասուննար թերեւս այնքան արագ եւ այնքան յուռթի՝ եթէ դիպուածը իր դէմը չհանէր Մխիթարեան Տան ամէնէն համեստ, բայց ամէնէն անոյշ հոգիներէն մէկը, Հ· Ա· Փասպանտիլեանը, որ նոյն միջոցին մեծաւոր էր Գաղղիւղի

Մխիթարեան դպրոցին»: Ու վարուժան ինքը, վերյիշելով իր դաստիարակը, անհուն երախտապարտութեամբ կ'արտայայտուի, խոստովանելով թէ անոր կը պարտի իր հոգիին մէջ ծնած սէրը դէպի գեղեցիկը, ինչպէս նաեւ իր բանաստեղծի կոչումը եւ ազգասիրութիւնը հայերէնի բազմաճոխ գանձերուն (Բազմ. 1924, 218· 1942, 90):

Հ. Ա. Քասպանեանի, ինչպէս կը սիրէր մանուկները՝ անխոնջ նուիրուած անոնց դաստիարակութեան, նոյնպէս ընած-ին սէր մը ունէր ծաղիկներուն հանդէպ, զոր իր ձեռքով կը խնամէր, պատրաստելով ածուները եւ գեղազարդելով վանքին մուտքը ու պարտէզները՝ իր ծերութեան տարիներուն: Ծաղկազարմանութեան սէրը, կ'ըսէր ան, ժառանգած էր Հ. Աբրահամ Ճալեանէն:

Վախճանած է Ս. Ղազար, 19 Յունուար 1942ին:

Հ. ՄԻՆԱՍ ՆՈՒՐԻԽԱՆ (1854–1929)

Հ. Մ. ՆՈՒՐԻԽԱՆ

Ծնած է Տրապիզոն, 28 Յունուար 1854ին: Շատ կանուխէն կը կորանցնէ իր ծնողքը, զոհ դարձած համաճարակ հիւանդութեան մը: Տասը տարեկան մանուկը, արդէն ծնողներէն նուիրուած Աստուածոյ (յետ իր մօրեղբօրը Հ. Մինաս Բժշկեանի մահուան, եւ որուն անունով ալ արդէն կնքուած էր) վիճակը կը յայտնէ հետեւելու իր մօրեղբօրը կեանքին եւ կը հասնի Ս. Ղազար իր ընկերոջ Սեդրաքի (ապագայ Հ. Արխատակէս Քասպանեան) հետ 1864ին: Յետ աւարտելու իր բոլոր հայագիտական եւ արեւելեան ու-

սումնեըը, կը ձեռնադրուի քահանայ 24 Օգոստոս, 1873ին: Քանի մը տարի ուսուցչութիւն կ'ընէ Ս. Դպրաբի աշակերտանեըուն եւ Մ. Ռ. վարժարանի սանեըուն, որոնց նաեւ ուսումնասիրա կը կարդուի Գերպ. Իգնատիոս Կիւրեղեանի տեսչութեան ժամանակ:

Հասուն, խոհեմ եւ գործունեայ անձ մըն էր Հ. Մինաս Նուրիխան: 1882ին առանալով վարդապետական դասաղանը՝ կը ղրկուի Տրապիզոն, վերահաստատելու համար հոն՝ 1850էն ի վեր փակ մնացած Մխիթարեան վարժարանը: Երկու տարի վերջ արդէն իր վարած վարժարանը կը հասնի երկրորդական ուսմանց ծրագրի աստիճանին եւ կը վայելէ սէր ու համակրութիւն: Իր արդիւնքը կ'ըլլայ նաեւ, 1886ին Պօղոս Եպս. Մարմարեանի կողմէն հաստատուած «Վերափոխման կուսանեըու» մխիթարեան ներքին կազմակերպութիւնը, յօրինելով անոնց Սահմանադրութիւնը՝ եւրոպական կուսանեըու կանոնագրքին վրայ: Անոնք իրենց վարժարաններով եւ այլ գործունէութեամբ մեծապէս օգտակար ըլլալ սկսած էին թեմի շրջանակին մէջ, երբ 1914ի մեծ աղէտը եկաւ ցնցելու պանոնք ալ եւ բոլորովին ընաջնջելու:

Հ. Մինաս Նուրիխան կը մնայ Տրապիզոն մինչեւ 1894: Նոյն տարին դարձարուելով Մխիթարեան Ընդհ. Ժողովը, ան կ'ընտըրուի ընդհ. առաջնիակ եւ կը սկսի մնալ Վենետիկ, սանձնելով միանգամայն Մ.–Ասիայէլեան վարժարանի տեսչութիւնը եւ վանքի Ուսումնական Ժողովի նախագահութիւնը:

Հ. Ալիշանի մահէն ետքը, 1902ին, յաջորդ Ընդհ. Ժողովին կ'ընտրուի Ընդհ. Աթոռակալ Կիւրեղեան Աբրահօր մինչեւ 1907: 1903ին իրեն կը յանձնուի նաեւ Մխիթար Աբրահօր Սրբացուցման Դատին Ազերսարկուի փոխուկ պաշտօնը, զոր կը վարէ մինչեւ կեանքին վերջը: 1920ին անգամ մ'ալ ընտրուած է ընդհ. առաջնիակ Մխիթարեան: Վախճանած է Փարուայի մէջ, 7 Յունիս 1929ին:

Գրական գործունէութիւնը կը կայանայ գլխաւորապէս պատմական գործերու մէջ: Ան ալ, ասկայն, իր ակզբնական շրջանին, ուրիշներու պէս տուած էր ինքզինքը դասական գրականութեան, գրաբար առանաւորներով եւ թարգմանութիւններով: 1882ին Հ. Արսէն Սուքրիի (իր դասընկերը) անակնկալ ու մխուր վախճանին առթիւ, գրած է յուզուած եւ գղայուն եղերերգութիւն մը, հրատարակուած նոյն Տարուոյ «Բազմավէպ»ին մէջ: Այնուհետեւ գրած է Գուրգէն եւ Դերենիկ (1879), Թէոդոր Սալհունի (1882),

պրաբար ողբերգութիւնները՝ ազգեցութեան տակ Հ. Պետրոս Մինասեանի։ Թէոդոր Սալհունիի աշխարհաբար վերածում մըն ալ ըրած է 1902ին։

Իր գլխաւոր աշխատանքը եղած է ամփոփումը ժամանակակից քաղաքական պատմութեան ամբողջական համապատկերին, օգտուելով օրեան թերթերէն ու մամուլէն եւ քննադատներու տեսութիւններէն։ Իր այս Պատմութիւն ժամանակակից-ը լոյս տեսած է երեք հատորներով. Ա.ը կ'ամփոփէ 1814–1848 տարիներու դէպքերը (տպ. 1881), Բ.ը՝ 1848–1867ի դէպքերը (տպ. 1896)։ Սոյն բ. հատորը ունեցած է 1915ին երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ, բարեփոխուած եւ ճոխացած։ Գ.ը՝ որ կ'ամփոփէ 1868–1878 տարիներու դէպքերը (տպ. 1907), կ'ամբողջացնէ իր մտադրած ծրագիրը։ Անշուշտ քննական ըլլալէ աւելի, տաք ու արդիական ոճով պատմում մըն է իր օրերուն ժամանակակից պատմութեան անցուդարձերուն, որոնց ականջալուր եւ ականատես է։ Ունի նաեւ ժամանակագրութիւն հաղաբական 1898 ամին (տպ. 1898)։

Իբր աղբսարկու Մխիթար Աբբահօր Սրբացուման Դատին, հրատարակած է Մխիթար Աբբահօր ընդարձակ վարքը, երեք լեզուներով՝ իտալերէն, ֆրանսերէն եւ անգլիերէն։

Գրած ու թարգմանած է ուրիշ մանր գործեր ալ, ինչպէս Սկզբունք ձայնական երաժշտութեան (1882), Փարիզի ցնցմունքները (1903), գործ Մաքսիմ Տիւքանէ, Պիտս Ժ. Սրբ. Քահանայապետին Առաջին Ընդհանրական Թուղթը եւ Նափոլէոն Գ. եւ Մխիթարեանները (ֆրանսերէն)։

Հ. Մ. Նուրիխան խոհական աչալրջութեամբ, նուրբ եւ խորագնին տեսութեամբ եւ վճռական ու գործունեայ կամքով օժտուած կարեւոր անձնաւորութիւն մըն էր՝ Մխիթարեան Միաբանութեան 1880–1920 տարիներու առաքելական, կրթական եւ վարչական աստիճաններուն մէջ։

Հ· ԳԱԲՐԻԷԼ ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ (1857–1939)

Հ· Գ· ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

Ծնած է Ալեքսանդրապոլի Քեաֆթարլու գիւղը՝ 26 Յունուար, 1857ին: Ս· Ղազար կը հասնի 1869ին եւ քահանայական ձեռնադրութիւնը կը առնայ 25 Դեկտ· 1878ին: Դասընկերն էր Հ· Բարսեղ Սարգիսեանին եւ Հ· Աթանաս Տիրոյեանին: Բայց իր ըրաւորական աշխատանքները նուիրուած են աւելի հայ ու բիւզանդական կապերու, քրիստոնէական նախկին գաղութներու կեանքին եւ դեղարուեստական արտադրութիւններու չուրջ· կեանքին վերջերը զլխաւորապէս ամփոփած է իր հետազօտութիւնները՝ հայկական ճարտարապետութեան մասին, որուն համար անթիւ նիւթ, վկայութիւն, լուսանկար հաւաքած էր արեւելքի մէջ իր առաքելութեան տարիներուն, յատկապէս այցելելով հայրենի հողին աւերակները, լուսանկարելով տաճարներ ու պալատներ:

Հպիւ ձեռնադրուած, նուիրուեցաւ ուսուցչական – կրթական ասպարէզին՝ վանքի եւ Մ·–Ռափայէլեան վարժարանի մէջ: 1888–1909 ան կը դառնայ Կովկաս՝ իբր քարոզիչ եւ ժողովրդապետ՝ նախ իր հայրենիքը, յետոյ Թիֆլիս եւ Եկատերինոտար: 1909ին կ'ընտրուի Նախախորհ վանքի Ուսումնական ժողովին՝ զոր կը կատարէ մինչեւ 1911· իսկ 1911–1912 կը առանձնէ վանքի աշակերտներուն վերակացութեան պաշտօնը: 1919–1920 կը վարէ «Բազմավէպ»ի խմբագրութիւնը եւ 1921–1923 Մ·–Ռ· վարժարանի տեսչութիւնը: 1928–1930 կ'ըլլայ մեծաւոր Փարիզի Մուրատեան վարժարանին, իսկ 1930–1935 ընդհ· Աթոռակալ եւ խորհրդական վանքի վարչական Մարմնին: 1935–1936 տարի մըն ալ կը մնայ Փարիզ, եւ անկէ եաքը վերադառնալով Վենետիկ, կը նուիրուի իր նախասիրած ըրաւորական աշխատանքներուն: Կը վախճանի 29 Մայիս, 1939ին:

Հմուտ էր ազգային մատենագրութեան· այս գիծով նկատելի է նախ իր Ուղղագրութիւնք ազգային մատենագրաց–ը (1907): Գիւտաւոր է յետոյ իր Միջազգային Օրացոյցը անշարժ Զատիկով,

որ 1910ին ի վեր ծանօթ հրապարակին վրայ, համաչխարհային առաջին պատերազմէն անմիջապէս ետքը կը դրաւէ ուշադրութիւնը Ազգայ Ժողովին, որուն քարտուղարութեան հետ Հ. Նահապետեան ունեցած է թղթակցութիւններ: Հայ գրերու դիւտին 1500ամեակին առթիւ՝ հրատարակեց Ս. Մեսրոպ եւ Հայաստանի ոսկեդարը (1914), յետոյ Հայկական մեծամարտը՝ Հայաստանի անկախութեան հռչակման ժամանակ գրուած, ուր հայրենասիրական չունչով կը ներկայացնէ հայ քաղաքական անցեալը եւ ներկան:

Իր ամէնէն կարեւոր գործն է՝ Քրիստոնէական ճարտարապետութիւնը (1930), որուն համար առաջ նիւթ եւ վկայութիւններ հաւաքած էր, ինչպէս ըսինք, արեւելք գտնուած ժամանակ, 1895–1900 չրջելով Հայաստանի հնախօսական կարեւոր կեդրոնները, Անի եւ չրջակայքը: Իր կազմած ալպոմէն օգտուած է նաեւ Սպրէչիկովսքի՝ հայկական ճարտարապետութեան մասին իր ըրած ուսումնասիրութեանց համար: Հ. Գ. Նահապետեանի յիշեալ գործը լոյս տեսած է մաս մաս «Բազմավէպ»ի սիւնակներուն մէջ եւ յետոյ առանձին հատորով հրատարակուած: Հոն՝ անոր նպատակը եղած է ապացուցնել թէ կեդրոնական գմբեթաւոր ճարտարապետութեան խանձարուրքը եղած է Հայաստան:

1933ին անուանուած է անդամ վենետիկոյ Ամենէոյի ճեմարանին՝ իր հնախօսական հմտութեան համար:

Թողած է կարգ մը անտիպ գործեր, որոնք մեծ մասով համեմատութիւններ են Նախնեաց գործերու, սրբազրութիւններ սրամիտ անդրադարձութիւններով, բնագրական ուղղումներ, հայ բիւզանդական պատմութեան համար կարեւոր նիւթեր, ինչպէս մեծն Յուստինիանոսի հայ կնոջ Թէոդորա կայսրուհիին եւ Այա Սոֆիայի չինութեան մասին:

Հ. ՍՏԵՓԱՆ ՍԱՐԵԱՆ (1865–1915)

Հ. ՍՏ. ՍԱՐԵԱՆ

1915ի մեծ Ալէմին նահատակ մը քրիստոնէական հաւատքի, ասուածաբան եւ վիճակական դէմք՝ Հ. Ստեփան Սարեան ծնած է Անգարա, 7 Օգոստոս, 1865ին: Տասնեւհինգ տարեկանին կը մտնէ Ս. Ղազար: 1887, Ապրիլ 10ին քահանայ ձեռնադրուելէ ետքը՝ անցած է Հռոմ եւ յաճախ «Անճելիքում»ի մէջ հմատասիրական եւ ասուածաբանական ճիւղին եւ վարդապետական աստիճան առած՝ դարձած է Վենետիկ 1890ին:

1891–1893 ուսուցիչ է եւ օդնական վերակացուի՝ վանքի աշակերտներուն: 1894–1895 Պոլիս է եւ յետոյ Անգարա՝ առողջական պատճառով եւ մխանգամայն պարտած առաքելական դործով: 1895–1900 Ս. Ղազար է, ուր յանձնուած է երեն՝ վանքի բարձրադոյն կարգի աշակերտներուն խնամքն ու դասախարակութիւնը: 1898–1902 երբ համբաւիր կամ երբ յօդուածագիր կը բերէ իր գրական մասնակցութիւնը «Բազմավէպ» ամսաթերթին: 1902–1906 կը ստանձնէ Մ.–Ռ. վարժարանի տեսչութիւնը եւ միաժամանակ ընդհ. Առաջնորդ է վանքի վարչական Խորհուրդին:

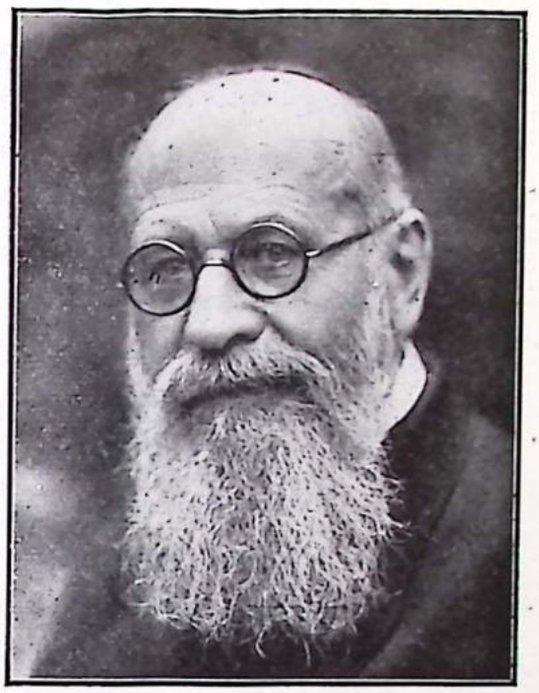
1906–1910 Թուականներուն դինքը կը դանենք երբ առաքելական քարոզիչ՝ Եղիսաբեթուպոլիս, յետոյ դարձեալ Անգարա. իսկ 1910էն ետքը Տրապիզոն, ուր յաջորդաբար կը վարէ տեսչական եւ հոգեւոր հօր պաշտօնները: Երբ կը հասնին Ալէմին տխուր օրերը, յետ փորձելու ամէն մէջոց՝ փրկելու համար Տրապիզոնի վարժարանը եւ իր աշխատակից երկու Մխիթարեան երիտասարդ հայրերու կեանքը (Հ. Կ. Տէր Սահակեանի եւ Հ. Թ. Օտապաշեանի), կը բռնէ նահատակութեան ճամբան ըսելով. «եթէ Աստուծոյ կամքն այսպէս է, տանք մեր արիւնը իր փառքին համար»:

Իբր ասուածաբան եւ խմատասէր մխք՝ թողած է քանի մը տարիներու ընթացքին գրուած՝ հետեւեալ գործերը. Ընթացք տե-

սական աստուածաբանութեան (1894), 829 էջերով, ընդարձակ աշխատանք մը, ուր կը յայտնուի իր համառօտութիւնը, մեծ պատրաստութիւնը եւ յստակ համապրողի մը կարողութիւնը: Երկրորդ գործը՝ Մաֆնիսական fուն, լոյս տեսած է նախ «Բազմավէպ»ի մէջ 1899–1901 եւ յետոյ առանձին ալ հրատարակուած: Ունեցած է յաջորդ տպագրութիւն մ'ալ 1920ին: Հոն չօշափուած խմաստասիրական ու հոգեբանական հարցերով եւ հեղինակին լուսաւոր ու ողջամիտ դատաստաններով չատ հետաքրքրական եւ օգտակար գործ մը նկատուած էր ան՝ իր օրերուն համար:

Աւելի կարեւոր եւ խմաստասիրական–աւետարանական ուղղութեամբ ուշադրաւ է անոր Նակիներու ծագումը (1902), ուր կ'ամփոփէ, կը վերլուծէ, կը հերքէ կամ կը պաշտպանէ աշխարհիս գոյացումին, մարդկային կեանքի ծագումին վերաբերեալ հարցերը: Ըստ փիլիսոփայական եւ աստուածաբանական ողջամիտ սկզբունքներու՝ հեղինակը կը պայքարի նիւթապաշտ դրութիւններու կամ չեղեալ վարդապետութիւններու դէմ, տալու համար առաջնորդութիւն եւ մտքի ուղղութիւն արդի դարու հայ երիտասարդին: Ծանօթ են իրեն՝ այս հարցերուն շուրջ կատարուած բոլոր հրատարակութիւնները, որոնց թեր ու դէմ վիճաբանութիւնները կը քննէ գիտական տուեալներու համաձայն եւ կը ջանայ հաշտեցնել զանոնք դասական աստուածաբանութեան եւ խմաստասիրութեան սկզբունքներու հետ: Իր կարճառօտ կեանքին մէջ, Հ. Սարեան՝ դատող եւ թափանցող խմացականութեամբ տրուած է մեզի գնահատանքի արժանի գործեր, որոնք իր գրական լուսապսակը կը կազմեն:

Հ· ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՐՈՍԵԱՆ (1864–1940)

Հ· ՅՈՎՀ· ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Ծնած է Պարտիզակ, 28 Յունուար 1864ին· մտած է Ս· Ղազար 1874ին եւ քահանայական ձեռնադրութիւնը առած՝ 25 Դեկտեմբեր 1882ին: Մինչեւ 1885 տարին, ան ուսանղած է վանքի աշակերտութեան հայ եւ լատին լեզուները, իմաստասիրութիւն, եկեղեցական պատմութիւն, հայկական մատենադրութիւն, հայրաբանութիւն եւ Ս· Գիրք: 1889–1890 եւ 1896–1898 վարած է համալրարանութիւնը Բազմավէպին: 1891ին, տարի մը միայն, հետեւած է Հռոմի մէջ՝ Ս· Գրքի եւ աստրերէն լեզուի, աւելի եւս զօրացնելու համար իր պատրաստութիւնը բանասիրական ասպարէզին մէջ: 1894ին կը նշանակուի ուսումնասէր Մ·–Ռ· վարժարանի եւ յետոյ 1895–1903 կը ստանձնէ վանքի աշակերտութեան դաստիարակութեան հոգը· իսկ 1903–1907 կը վարէ Քաղկեդոնի Մխիթարեան վարժարանի տեսչութիւնը: Վերադառնալով Վենետիկ՝ կը ստանձնէ այս անգամ Մ·–Ռ· վարժարանի տեսչութիւնը կարճ ժամանակի համար: 1909–1929 երկար տարեն մաս կազմած է Միաբանութեան վարչական մարմնին, նախ իբր ընդհանուր տեղապահ, յետոյ առաջնորդ եւ ընդհանուր աթոռակալ: Կիւրեղեան արքահօր մահէն ետքը վարած է Տեղապահի պաշտօնը՝ մինչեւ նոր Արքայի ընտրութիւնը 1929ին:

1929ի ընդհ· ժողովի նիստին մէջ, ի վարձատրութիւն իր երկարամեայ վարչական գործունէութեան եւ անխոնջ վաստակին՝ իբր առաջնորդ Ուխտին, դժուար պայմաններու տակ, պատուեցաւ Միաբանութեան կողմէ «Թագադիր արքայի» տիտղոսով եւ պիտս ԺԱ· Ս· Քահանայապետն ալ անուանեց զինքը Խորհրդական Արեւելեան Ս· Ժողովին:

Կեանքին վերջը անցուց Փարիզ՝ իբր Մեծաւոր Սամուէլ Մու-

բաւական վարժարանին մինչեւ 1938, եւ յետոյ նոյն պաշտօնով անցաւ Վենետիկ Մ.–Ր. վարժարանը: Վախճանեցաւ 8 Յուլիս, 1940ին, ըղեպային կաթուածով՝ Ազոյլի ամարանոցին մէջ, եւ թաղուեցաւ նոյն աւանին գերեզմանատունը:

Իր թողած մատենագրական գործը ունեցաւ գլխաւորապէս հայրախօսական, բանասիրական ուղղութիւն: Կրած է մեծապէս ազդեցութիւնը Հ. Ա. Սուքրիէին, որուն աշակերտն էր եւ որուն հայագիտական համբաւեան հանդէսը ունեցած է մեծ խոր հետքեր եւ յարգանք:

Բանասիրական աշխատանքներէն զատ՝ հրատարակած է հեռաւեւեալ հատորները լինքնագիր եւ թարգմանածոյ. վարք Մխիթարայ Աբբահօր (1901, 1933), գնելով Հիմնադրին դէմքը իր պատմական շրջանակին մէջ, հնարհալի ոճով ու գրական արտայայտութեամբ: Ընտիր հայկազունի (1891, 1914), ուր կը խօսի ազգային քաղաքական եւ եկեղեցական նշանաւոր դէմքերու վրայ՝ հայրենասիրական տաք շունչով, Յիշատակ Միխայէլ Փորթուգալ փաշայի, համառօտ ամփոփում մը կենսագրական գիծերու՝ արքունի դանճապետին եւ բանաստեղծին: Թարգմանած է Յ. Ալէյան խօսք առ բահանայս (1884), Գալլիերի Հետազօտութիւն հայ դիցաբանութեան (1897), Փաւստոս Բիւզանդ կամ հայ եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնը (1896), Երկուքն ալ իրենց գերմաներէն բնագրէն, Տէ Ամիչիսի Յուշք կամ յիշատակք Լոնտրայի (1896), վարք Ս. Պերճմանեսայ, եւ Մոնսաբռէի ճառերէն հատընտիր էջեր՝ Բահանայութեան եւ Ս. Հաղորդութեան վրայ (1932): Անթառամ Տրապիզոնցի (1933), Վէպ Փօլ Հանրի Պորտոյի:

Պատրաստուած մխիթ մըն էր Հ. Յ. Թորոսեան, համառ գաղափարական լեզուներէն՝ յունարէնի եւ լատիներէնի, ինչպէս նաեւ աշխարհէնի եւ եւրոպական կարեւոր լեզուներու: Իր վարչական եւ դաստիարակչական գործունէութիւնը խափանեց երբոյ գործած մատենագրական ծրագիրներուն: Բայց հակառակ իր բազմազբաղ կեանքին, տուաւ իր ուսուցչին, Հ. Ա. Սուքրիի գիծով, բանասիրական լնամեալ ուսումնասիրութիւններ: Ա.յսպէս եզնիկ եւ իր երկասիրութիւնը (Բազմ. 1889, 14, 108, 199, 313, 385), Անանիա Շիրակացի (Անդ., 1896, 214), Համառօտ տեսութիւն կորեան եւ իւր գրութեան վրայ (Անդ., 1897, 110, 303), Ս. Ներսէս Լամբրոնացի (Անդ., 1898, 461), Կիլիկիոյ եւ Կիպրոսի առընչութիւնք եւ կոռնարոյ թագուհին (Անդ., 1898, 528· 1899, 5, 97), Ատովմանց

ճահատակութիւնը (*Անդ*, 1899, 66), Ակնարկ մը Ս. Եփրեմի հին կտակարանի մեկնութեանց հայ թարգմանութեան վրայ (*Անդ*, 1925, 3. 1927, 33), Ս. Եփրեմի Այլակերպութեան ճառը (*Անդ*, 1927, 3), Համեմատութիւն Յ. Մանդակունւոյ «վասն փոխոց եւ վաշխից» եւ Ս. Բարսղի «Ընդդէմ վաշխողաց» ճառերուն (*Անդ*, 1927, 65), Կորիւնի մասին բանասիրական հարցեր (*Անդ*, 1931, 465), Կորիւնի գրքին մէջ ֆանի մը խնդրական կէտեր (1932, 327, 412), Ս. Բարսեղ կեսարացիի վեցօրեայ ճառերը եւ հայ թարգմանութիւնը (*Անդ*, 1934, 327, 412), Հայ ոսկեդարը եւ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը (*Անդ*, 1935, 293), Սեբէրիանոսի Թ. ճառին յոյն բնագրին գիւտը եւ հայ թարգմանութիւնը (*Անդ*, 1937, 4), Ս. Սահակի կանոնները (*Անդ*, 1938, 86 *եւ յլրդ.*), Կորիւն եւ իր գրութիւնը (*Անդ*, 1939, 100, 145), Հ. Արսէն Սուքրի, կեանքը եւ գրական աշխատութիւնները (*Անդ*, 1932, 343, 517. 1933, 52, 148):

Իր ուսումնասիրութիւններու չարքին մեծ մասը կը մնայ անտիպ. այսպէս Ս. Բարսղի ճառք վեցօրէիցի նոր թարգմանութիւն մը յոյն բնագրէն, քննական մանրամասնութիւններով, որ շատ համապիտոյ աշխատութիւն մըն է: Նմանապէս Ս. Ղազարի ճառընտիրներէն հանուած Ս. Բարսղի երկու անտիպ ճառեր «Հայեաց ի քեզ» եւ «Զվաշխառուայ», հանդերձ աշխարհաբար թարգմանութեամբ մը, ղրուած ղրաբարի դիմաց: Ս. Եփրեմի ճառ Այլակերպութեան, համեմատութեամբ Անանիա Շիրակացիի «Յաղագս երկնից» դործին, ուսկից սա ունի վոխառութիւններ: Այլթալա Եղեսիոյ եպիսկոպոսին Հովուական թուղթը, ղրուած 426ին՝ Նիկիոյ Ս. Ժողովէն ետքը եւ որուն ստորական բնագիրը կորսուած է եւ դոյութիւն չունին ոչ յոյն եւ ոչ ալ լատին թարգմանութիւններ: Այս դործը միայն, դոր կատարած է թելադրութեամբ Հ. Ղ. Ալիշանի, թարգմանելով նաեւ լատիներէնի, մահէն վերջ հրատարակուած է Աբեղաեայ եպս. ի Ուռհայի Թուղթ առ Քրիստոնեայս աշխարհին Պարսից (1942) խորագրով:

Իմէ կը մնան տակաւին անտիպ՝ ընդարձակ դասագիրք մը Հայկական հին մատենագրութեան, վենետիկ՝ պատմական ուսումնասիրութիւն մը, Տաճէ Ալիկիէրի՝ դրական ու պատմական աշխատութիւն մը, Ս. Բենեդիկտոսի վարքին թարգմանութիւնը եւ կարգ մը բանախօսութիւններու բնագիրները, ինչպէս «Մխիթարեանց դրական դործունէութիւնը եւ Ս. Ղազարու Հայկական

ձեմարանը», «Ալիշան», «Կորիւն» եւ «Ս. Եփրեմ», որոնք՝ վերոյիշեալ բոլոր բանասիրական յօդուածներու հետ կրնան ամփոփուիլ հատորի մը մէջ:

Հ. Յ. Թորոսեան լուսամիտ եւ հմուտ բանասէր մըն էր, հայրաբոս, քննող միտք, եւ միանգամայն օժտուած ղրական ճաշակով եւ արուեստագիտութեան մէջ չնորհալի, կուռ եւ տպաւորիչ արձակով:

Հ. ԽՈՐԷՆ ՍԻՆԱՆԵԱՆ (1868–1928)

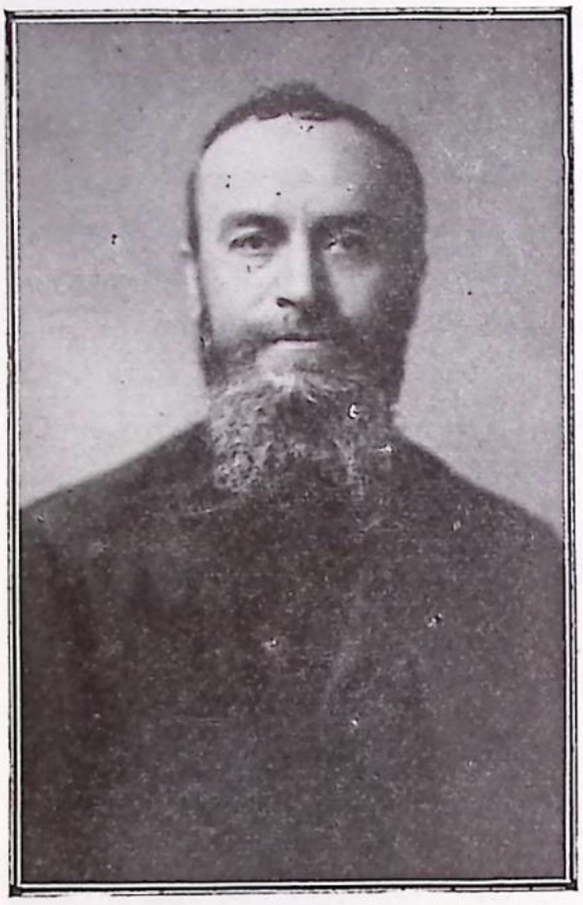
Հ. ԽՈՐԷՆ ՍԻՆԱՆԵԱՆ

Ծնած է Կուտինա՝ 1868ին. ձեռնադրուած քահանայ՝ 1892ին: Իր մանկավուրն եղաւ աստեղագիտութիւնը, որուն նուիրուեցաւ կարճ ժամանակ մը միայն, որովհետեւ կեանքին մեծ մասը անցուցած է դաստիարակչական ասպարէզին մէջ՝ Վենետիկ, Տրապիզոն, Պոլիս եւ Նիկոմիդիա, դասախօսելով թուաբանական դիտութիւնները: Հետեւած էր երկու տարի Փառուայի համալսարանին մէջ բարձր թուաբանութեան եւ աստեղագիտութեան դասընթացքներուն: Բազմավէպի մէջ 1893–1895 եւ յետոյ 1915–1920 տուած է դիտական յօդուածներ: Հրատարակած է L'hauteur de l'oxigène *պրակը, որ ուսումնասիրութիւն մըն է մթնոլորտի բարձրութեան եւ* La lumière zodiacale, *որ թարգմանուած է նաեւ իտալերէնի 1914ին: Ֆրանսայի Աստեղագիտական կաճառը, որուն հետ դիտական թղթակցութիւններ մշակած է, անցուցած էր գինքը իր անդամներու կարգին մէջ: Մտերիմ բարեկամ եղած էր Կ. Ֆլամմարիոնի: Սինանեան, թէեւ մեծ հրատարակութիւններ ըրած չէ, թերեւս իր համեստ նկարագրին պատճառաւ, սակայն կը ներ-*

կայացնէ Մխիթարեան ձեմարանին ասահպատկա պիտուն, որ տա-
կաւին երիտասարդ հասակին մէջ, 1894ի 5 Ապրիլի դիշերը Լու-
սընթաղի վեցերորդ արբանեակին պիտը ըրած էր, որ դժբախ-
տաբար հրապարակելու քաջութիւնը չէր ունեցած: Տարիներ վերջ,
1905ին, Բերլին աստղաբաշխը Բալիֆառնիոյ մէջ զայն վերատին
տեսնելով՝ հրատարակութեան առաջ եւ իւրեայ առաջնութիւնը:
«La difesa» թերթին ըրած անդրադարձութիւնը՝ վեր հանելով Հ.
Սինանեանի պիտական մարդու յատկութիւնները, 1905ին տեղի
ունեցած պիտին առիթով, անուղղակի կը վաստէ Մխիթարեան
վիտնականին արժէքը (Բազմ. 1905, 189–190): Հ. Սինանեան ըս-
տուգիւ, անցած աստղագիտարանին առջեւ, յաճախ երկար դի-
շերներ նուիրուած էր իր նախասիրած դիտութեան, բայց դըժ-
բախտաբար պակաս էր իրեն ժամանակին ու պատեհութիւնը՝ ա-
նուն մը գտնելու եւրոպական շրջանակներու մէջ

Մահէն մէկ տարի առաջ վերատին ակսած էր տալ Բազմավէ-
պի մէջ, իր հոգեկիցներուն տախտումին վրայ, ամփոփումներ իր
պիտական նուաճումներուն: Ատոնցմէ է երկար յօդուածաշարքը
«Ինչո՞ւ աստղերը բայխիկ կը խաղան» խորագրով (Բազմ. 1927,
260, 315· 1928, 21, 120, 152, 172, 226, 305, 373): Իր վազահաս
մահը, որ տեղի ունեցաւ Պոլիս, Բերայի վարժարանին մէջ, խա-
փանեց շարունակութիւնը իր աշխատանքին (Բազմ. 1928, 63–64):

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ (1870–1944)

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

Նոր ժամանակներու մեր ազգային եւ եկեղեցական հնախօսութեան նեկայացուցիչը եղաւ Հ. Վ. Հայունի, չարունակելով արդիական դրութեամբ Հ. Ղ. Ինճիճեանի գիծը:

Ծնած է Պարտիզակ, 10 Յուլիս 1870ին: Տասնեւհինգ տարեկան հասակին մտած է Ս. Ղազար եւ 1892ին ձեռնադրուած քահանայ: Իր կեանքը նուիրուած է դրեթէ ամբողջապէս կրթական եւ դրական աշխատանքներու, «Բազմավէպ»ի էջերուն վրայ տալով, չատ կանուխէն, համաձիւ յօդուածներ: 1901ին կը դրկուի Պոլիս իբր տեսուչ Բերայի Մխիթարեան վարժարանին: 1903ին դրծակալ է Գալկեդոնի Մխիթարեան վարժարանին: 1909ին կը վերադառնայ Վենետիկ եւ կը պաշտօնավարէ Մ.–Ռ. վարժարանի մէջ եւ կը նշանակուի նաեւ հոգաբարձու համալսարանական Հայ Ուսանողներուն: 1909–1914 է մխանդամային անդամ վանքի տնտեսական ժողովին եւ ընդհանուր առենադպիրը՝ վարչական խորհուրդին, եւ նաեւ դաստիարակ վանքի Նորընծայարանի բաժնին (1913–1916):

Առաջին միջազգային պատերազմի աւարտին՝ կը յանձնուի իբրեն վերատեսին 1918–1920 Մ.–Ռ. վարժարանի եւ 1920–1022 Բերայի վարժարաններուն տեսչութիւնները: Վենետիկ վերադարձին՝ կ'ըլլայ հոգաբարձու Վենետիկի ազգայիններուն, որոնց թիւը ոճած էր Զմիւռնիոյ ազէտին յաջորդող արտագաղթով: Իսկ 1927ին Մխլանու նորաբաց Մխիթարեան դպրոցին մէջ կը վարէ մեծաւորի պաշտօնը: 1929ի ընդհ. ժողովի նիստին կ'ընտրուի ընդհ. Առա–

Ս. Ղազար. – Դափնեվարդերու ուղի

չկայ եւ մխաժամանակ կը սառնձնէ Մ.–Ռ. վարժարանի տեսչութիւնը մինչեւ 1932: Կարճ առենուան մը համար կ'առաքուի Պուտապէշ՝ Միսթանութեան դործերուն վրայ հսկելու: 1933ին մինչեւ մահը, ազատ ու՛ր եւ է պաշտօնէ, նուիրուած է իր դրական դործերուն:

Բազմաթիւ են դործերը: Իր առաջին ուղղութիւնը, սակայն, սկզբնական շրջանին, եղած է մատենադրական: Աւելի ուշ՝ մըտնելով իր բուն հունին մէջ, արտադրած է եկեղեցական, ծխական ու հնախօսական ուղղութեամբ պատկառելի դործեր, որոնք կ'ապահովցնեն իրեն՝ հնախօս բանասէրի արժանաւոր տեղ մը հայ բանասիրութեան մէջ:

Ժամանակագրական կարգով հետեւեալներն են իր դործերը. կենսագրութիւն եւ ֆերթուածք Պետրոս Ադամեանի (1896), Խորհրդածութիւնք Եղիշէի պատմութեան վրայ (1896), Հայ եկեղեցւոյ պատարագի օրերն ու տեսակները (1899), Երդմունք հին Հայոց ֆով (1910, 1932), Ճաշեր եւ խնճոյք հին Հայաստանի մէջ (1912), Հայ դրօշները պատմութեան մէջ (1919, 1930), Հայ ծէսն 1911ի ազգ. Սիւնհոդոսի գործոց մէջ (1919), Դաստիարակութիւնը հին Հայոց ֆով (1923), Յայտնութիւն նշխարաց եւ վրկայաբանութիւն Եր. Տն. Կոմիտասայ (1923), Պատմութիւն հին հայ տարազին (1924), Կարեւոր խնդիրներ հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն (1927), Կաթողիկոսական ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն պատմութեան մէջ (1930), Ուղղագրութիւն եւ առոգանութիւն հայերէնի (1937), Մ. Խորենացի կը դառնայ ի Ե. դար (1935), Պատարագամատոյցի ճնճական ուսումնասիրութիւն (1936), Հայուհին պատմութեան առջեւ (1936), Cenno storico e culturale sulla nazione armena (1940), Պատմութիւն Հայոց աղօթամատոյցին (1965, *հրատ. յետ մահու*), Նորակերտ հայ Հուսիճեաններ (1953, *հրատ. յետ մահու*):*

Բացի վերոյիշեալ դործերէն, ունի մանր ալրակներ եւ ուսումնասիրական յօդուածներ՝ ցրուած «Բազմավէպ»ի և ազդային թերթերու մէջ. այսպէս Յովհաննէս Ալմազեան Ծովանկարիչ (1898). Երեւանեան ուղղագրութեան դէմ (1925): Տես իր յօդուածներուն ամփոփումը (Բազմ. 1942, էջ 77):

Վախճանեցաւ 8 Յուլիս, 1944ին, Վենետիկոյ քաղաքային հիւանդանոցին մէջ, յետ ծանր եւ անբուժելի հիւանդութեան մը (Բազմ. 1944, էջ 46):

Հ· ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ (1870–1932)

Հ· Ա· ՂԱԶԻԿԵԱՆ

Աշխարհահռչակ հայերէնի ուսուցիչ–պահակ կամ պահապան հրեշտակ կոչուած Հայ Մամուլէն, եւ թարգմանիչ դասական եւ եւրոպական դլուխ–դործոցներու՝ Հ· Ա· Ղազիկեան, կը վայելէ ազդին մէջ «Նոր Բազրատունի» տիտղոսը: Ծնած է Պարտիզակ, 8 Հոկտեմբեր 1870ին: Տասնուեթամեայ հասակին՝ դպրոցէ կոչումի անդամակցելու Մխիթարեան Մխարանութեան, կը հասնէր Ս· Ղազար 1888, Հոկտեմբեր 18ին: Քահանայ ձեռնադրուած է 1895ին: Բեղուն եղած է իր աշխատակցութիւնը «Բազմավէպ»ի եւ «Գեղունի»ի, մինչեւ իր մահը՝ թարգմանութիւններով եւ հայ լեզուի մաքրութեան ու դեղեցկութեան պաշտպան հանդիսացող իր սրամիտ եւ հաճելի յօդուածներով:

Իր ծրագիրը եղած է 50 հատոր նուիրել հայ արդի թարգմանչական դրականութեան, հայացումով դասական եւ եւրոպական մեծ դէմքերու դործերուն: Բայց իր վիթխարի աշխատութիւնը՝ Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն (1905–1912) խլեց իրմէ երկար տարիներ, մանաւանդ որ կորսուած ըլլալով առաջին խմբագրութիւնը՝ վերստին ձեռնարկած է անոր: Ըստ իր յայտարարութեան դործին յառաջաբանին մէջ՝ 40 հատոր թարգմանելու ժամանակ դողցած է իրմէ այդ վերոյիշեալ հսկայ աշխատութիւնը, որ դժբախտաբար կիսատ մնացած է, հասնելով մինչեւ Յ–ն դիրերը:

Դասական դործերու թարգմանութիւններն եղան հետեւեալները· Վիրգիլիոսի Ենէականը (1910), Մշակականը (1923), Հովուականը (1925), Հոմերոսի Իլիականը (1911), Ոդիսականը (1924), Որատիոսի Արուեստ բերթողականը (1923), Սոփոկլէսի Իդիպոս թագաւորը (1927):

Թարգմանած է շարք մը դործեր եւրոպական դրականու–

թիւններէն. այսպէս՝ Իտալականէն՝ Վիկտորիա Սզանուրի Լուսիւնը (1896) *դրաբար հայերէնով, Յ. Լէոպարտիի* Հատընտիր էջեր-ուածք (1898) *դրաբար: Առանց յաջորդեցին աշխարհաբար թարգմանութիւնները. այսպէս Պոլիէուկտ* Ներոն *ողբերգութիւնը* (1902), *Կոռնէյլի* Ճիոգոնտա (1903), *Վիկտորիա Սզանուրի* Յաւիտենական գրոյցը (1905), Նոր երգեր (1910), *Տանթէի* Բաւաբանը (1905) *արձակ*, Դժոխքը (1910), Արքայութիւնը (1924), *Առա Նեկրլիի* Ճակատագիրը (1909), Մրրիկները (1924), *Լէոպարտիի* Երգեր (1910), *Թասսոյի* Երուսաղէմ ազատեալը (1911), *Ֆոսկոլոյի* Տաղ գերեզմանացը (1923), *Յ. Պապինիի* Պատմութիւն Քրիստոսի (1926), *Նոյնին՝* Հաց եւ գինի (1927), *Մանծոնիի* Նշանածները (1928):

Ֆրանսական դրականութենէն տուած է Ֆրանսուա Գոբէի Դարբիններու գործադուլը (1899) *դրաբար, եւ յետոյ* 1913ին՝ *նոյնը աշխարհաբարով. Ճաշակ գաղղիական արդի բանաստեղծութեան* (1899), Ռոլանի երգը (1925):

Անգլիական դրականութենէն Թէննիսընի Մահ Արթուրոյ (1900) *դրաբար, Ճօն Պլէքի* Դաստիարակութիւն անձին (1902); *Օսիանայի* Քերթուածները (1902) *արձակ, Միլտոնի* Դրախտ կորուսեալը (1913), *Ջ. Ռ. Գամմէլլի* Երգիծաբանութիւն Արուեստի անկման վրայ (1923), *Նոյնին* Երգիծաբանութիւններ եւ ուրիշ քերթուածներ (1924):

Գերմանականէն՝ Նիբելունգներուն երգը (1925), *Ռումանականէն՝* Հատընտիր քերթուածք *Քարմէն Սիլուայի* (1898) *դրաբար, Սպանական դրականութենէն՝* Իմ Սիտի երգը (1925): *Ունի* Վիպակներ *խորագրով* (1909) *նաեւ ուրիշ թարգմանութիւններ պատմուածքներու՝ ընտրուած զանազաններէ:*

Բայլ թարգմանչական գործերէն՝ ունի մենագրութիւններ եւս, հակաճառական եւ լեզուական գրուածքներ, եւ ոտանաւորներ մանուկներու համար. այսպէս Նուէր մանկանց (1897), Մխիթար (*ոտանաւոր չափով*, 1900), Դասսոյ եւ իր թարգմանիչները (1912), Հայ լեզուի ուղղագրական դասեր (1923), Մի՛ գրէք, այլ գրեցէք (1930):

Հ. Արսէն Ղազիկեան չուրջ երեսնեակ մը տարիներ բռնեց Հայ Մամուլը իր ձեռքին մէջ: Իր անունը յարգանք կը վայելէր իբր մեծ քերականագէտի եւ իր խօսքը վճռատու դեր ունէր գրական վիճաբանութիւններու մէջ:

Յիշուած գործերէն զատ՝ ունի «Գեղունի»ի մէջ ցրուած գրական թարգմանութիւններ ալ, որոնք հաւորի չվերածուեցան, ինչպէս Մարիա Ստելլայի երգերը, եւ ուրիշ կտորներ: Թողած է նաև բազմաթիւ անտիպ գործեր, լրացած կամ կիսատ:

Վախճանեցաւ Փարուսյի հիւանդանոցին մէջ՝ 9 Յունիս, 1932ին:

Հ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ (1882–1915)

Հ. Կ. ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Յետ Ալիշանի՝ բանաստեղծական ուժեղ տաղանդով օժտուած դէմք մըն էր Հ. Կարապետ Տէր Սահակեան՝ ծնած Մուշ, 25 Օգոստ. 1882ին: Հայրը՝ Մովսէս, մշեցի դիւղացի մը, որ իր զաւակը Սեդրաք, եւ անոր ընկերը՝ Կիրակոս Անդրիկեանը հետը առած՝ զաւառէն անցած է Պոլիս, անկէ վանք ղրկելու համար դանոնք: Սեդրաք՝ իր ուխտադրութեան օրը կը փոխէ անունը Կարապետի: Ֆահանայական ձեռնադրութիւնը կը ստանայ 1902ին եւ կը նշանակուի Խանդամառօրէն ուսուցչական ասպարէզին՝ վանքի եւ միաժամանակ նաեւ Մուրատ–Ռափայէլեան վարժարանին մէջ: 1905ին մաս կը կազմէ «Բազմավէպ»ի խմբագրութեան, եւ 1906–1907 կը ստանձնէ խմբագրապետութիւնը Թերթին: 1908–1911ին կը յաճախէ Ֆրիպուրկի համալսարանին դրականութեան ճիւղին եւ կը դրէ Ֆրանսերէն լեզուով իր աւարտաճառը «Chateaubriand en Orient»: 1912–1914 Ս. Ղազար է, տենդագին նուիրուած իր դրական ու բանասիրական աշխատանքներուն: 1914–1915 Տրապի-

պոն է կրթական գործով. ազէտը պայթելուն՝ ինքն ալ գոհ կ'ըլլայ հայկական կոտորածներուն՝ ատանալով մարտիրոսի լուսապսակը:

Գործերը. «*Բազմավէպ*»ի էջերուն մէջ գրուած են 1903–1913 տարիներուն իր ճարտերգութիւնները, հայրենասիրական բանաստեղծութիւնները, վիպերգութիւնները, Արտաւազդ Գ.ի երգերը, *որոնք յետոյ ամփոփուեցան հատորի մը մէջ՝ 1965ին:*

Հայ կայսերք Բիւզանդիոնի՝ *երկու հատորով* (1905), *որ արժանացած է յաջորդ տպագրութիւններու ալ 1927ին եւ 1935ին: Հոն գրական ճաշակով եւ արտայայտութեամբ կը ներկայացնէ մեզի Բիւզանդիոնի գահին վրայ բազմած հայազգի կայսրները, ինչպէս Մօրիկ, Լեւոն Գ. Իմաստասէրը, Կոստանդին Պերփեռուժէն, Ռոմանոս Լեկապենոս, Յովհաննէս Զմշկիկ, Վասիլ Բ. Բուլղարասպան, եւն.: Հ. Կ. Տէր Սահակեան առաջինն է դուցէ Հայերուս մէջ, որ բիւզանդագիտութեամբ զբաղած է, եւ տուած յաջորդաբար ուրիշ ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս Հայեր բիւզանդական գրականութեան մէջ խորագրով կարգ մը յօդուածներ անծանօթ մնացած հայազգի հեղինակներու վրայ, որոնք կ'արժեն ամփոփուիլ առանձին հատորի մը մէջ: Այդ կարգի դէմքերէն են, Արտաւազդ Զմիւռնիացի աստղաբաշխ, Սմբատ օրէնադէտ, Վարդան Գէորգ, Վասիլ աշխարհագիրը:*

Բայի յիշեալ գործերէն՝ ունի յօդուածներ մատենագրական ու պատմական ուղղութեամբ, գրական–վերլուծական մենագրութիւններ արդի հայ գրականութեան եւ լեզուական հարցերուն վրայ եւ գրախօսականներ:

Հ. Կարապետ Տէր Սահակեանի վաղաժամ կորուստը ազգային սուգ մըն էր արդարեւ, վասնզի իրմով կ'անհետանար գէմք մը՝ որ կոչուած էր արդի դարու հայ գրականութիւնը օժտելու վաւերական գործերով, մանաւանդ երբ տարիներու փորձառութեամբ եւ զարգացումով կատարելագործուէր իր մէջ բնածին տաղանդը բանաստեղծի: